Исидора Секулић

Кроника паланачког гробља

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2010.

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Исидора Секулић

Кроника паланачког гробља

КОСТА ЗЕМЉОТРЕС.....5
ГОСПА НОЛА.....17
АМБИЦИЈЕ, ДИМ.....73
ВЛАОВИЋИ.....128
КЊИГА ДРУГА.....140
ДЕЦА.....141
ЉУДИ С КАШИКАРЕ.....169
ПАЛАНКА И ЊЕНИ ПОСЛЕДЊИ ГРЦИ.....181

Кроника паланачког гробља

Рад овај посвећујем сени мога оца Данила Секулића

Нас двоје, иако још млади обоје — свако својом младошћу — уочавали смо летописе малих наших градића, села и гробаља. Ваљда под слутњом да ћемо и ми у трећој генерацији цивилизоване породице, а у другој школованих људи, затрти се.

Зашто гробови нису поносни знаци? зашто наш свет брзо пропада и истребљује се? зашто школовани и даровити дегенеришу или изумиру у другој или трећој генерацији? зашто се од породичног имања не сачува бар пристојан остатак, имена и части ради? зашто се здравља тако брзо поткопавају? зашто родитељи не жртвују своје страсти, сујете и себичности, место да жртвују своју децу? зашто учитељи не запажају у родитељској кући незапажену способну децу? зашто школе не разликују кад је у детету дар из интелектуалног, а кад из моралног извора? зашто суграђани не прихватају сиромашну способну децу, или сирочад без матера?... зашто је све то гола истина, а не шарена прича?

КОСТА ЗЕМЉОТРЕС

Под великом граном чувеног ораха на гробљу виде се још остаци гроба Косте Земљотреса. Гроб је и био сиромашки, а одувек су га још газила деца кад дође време зрелим орасима. Сиромах Коста Земљотрес. Нити је у време његове сахране дрво било овај царски орах који је сада; нити је велика грана баш његову гробу хтела правити присенак; нити је у несрећном човечуљку било ичега од земљотреса. Надимак тај је био и остао само случајна и споредна ствар у животу мајстор Костином.

Некада свима у варошици познати Костица шнајдер био је мало, слабашно, мирно створење. Као прави и рођени шнајдер није ни могао друкчији бити. Јесте ли завирили кадгод у радионицу где седе, у фусеклама и прслуцима, шнајдерски момци? Тврде четвороугаоне столице без наслона с којих се они сатима не дижу, и које им кости стружу и бутине пресецају, па сироти само одлажу ногама. Главе вечито погнуте. Нос, усне и очи тегле се стално за концем, истерају лице из главе и извуку дугачку шију. А десна рука од јутра до мрака убада, пробада, истрзава конац; и како се тај конац све више и више крати, рука све чешће цима угнуте груди и климатаву главу; напослетку, при кидању конца, задрма главом тако да вилице звекну и језик дође у опасност. Мали Костица био је још и некако скресан: брада му скресана да је скоро и нема, рамена му скресана као да је риба требао бити. Мала стопала; ситан глас; танке руке измучених прстију на којима су последњи зглавци као оглодани, од тврдих дугмета, штављене поставе, јаких конаца, и вреле материје испод утије која просто љушти шнајдерске прсте.

Костица је био од оних „јединаца" који су то по цену да се роде сирочад. Родитељи су му били: једна сувише у године зашла кћер сеоског попа која је прешла у варошицу и ту се утешила удавши се за древног пушкара; и тај пушкар, некада први момак, а на крају само фирмоносац радње коју одавно воде његови ожењени синови из првог брака. Стари младенци, на своје властито чудо, родише сина, и стадоше крити дете. Паланка онда навали на бабицу. А бабица записа, код власти, нечувену ствар: да мисли да је дете мушко.

Сва три душмана малог Костице одоше некако убрзо на други свет; прихватише тада дете млади пушкари, и дадоше му кревет у великој фијоци за капсле. На капслама за метке је спавало дете све дотле док једнога дана не показа вештину да кроји и шије девојчицама за лутке. Пушкари га онда истераше. И тако дечко уђе у своју професију, и то сасвим правилно, на основи талента.

Неку анатомију и неку естетику је носио у себи мали калфица. Све што је крива линија, то *он* тегли и прошива за машину. Рукави његови су били чувени, као живи. Мајстор га је ценио; мало мало па звизне неку поруку свом млађем калфи, Костици; или му хитне пакет искројеног комада у крило.

Једног дана заподену се теориски разговор у шнајдерници. Костица, други калфица, док ћута, ћута. Па онда утури ноге у ципеле, устаде, и поче: „Панталоне, мајсторе, то је тешка ствар. Ено, погледајте оне официре што иду тако прекопута.

Погледајте корачање, погледајте ногавице. Али то одело није овде рађено. Ево како ја мислим, мајсторе. Рукави ако не ваљају, има капут; капут ако је с фелером, ту су рукави. А панталоне, то вам је ногавица, и шлус. Знам, знам, има вештина, има добра рука, али има и друго, а то су маказе. Праве шнајдерске маказе, алат! а не ово с чиме се и ви и други мучите. Штриц, штриц, глођу маказе чоју, глоће чоја маказе, кад погледате, рез вам сав чупав од руња, а испод кроја штофане прашине као да су дрва тестерена... Знам ја, мајсторе, шта говорим, и видео сам то што говорим, и ето толико сам хтео рећи, и хвала што сте ме саслушали."

Шнајдерница се запрепастила. Мајстор је променио десет израза лица, а први калфа и двадесет. „Па добро, а где си ти видео те маказе што саме кроје?" запита напослетку мајстор. „Видео сам; а сам вам хвала што се не наљутисте."

Костица као да је тог дана положио неки важан испит. Доби ранг и у радионици, и на улици, а нарочито у занатлиској читаоници у коју је одлазио много чешће од других. Истину говорећи, читаоницу је Костица заволео околишно: кад је осетио да му и у мушком и у женском друштву смета бабичин запис. Постепено, почео је у читаоници да се посвећује и национализује. Он није схватао ствари добро повезано, али је извео неки регистар о географским и политичким чињеницама у вези са српским народом.

Читао је нарочито радо покраинске листове, и у њима дописе простог света, пуне чињеница. Све је то он носио у себи као неку тајну. Једаред само повери се послужитељу читаонице. „Знаш, кад тако читам о Србији, Босни, Црној Гори, а нарочито о оном Санџаку, који никако не могу да ухватим ни где је ни како је, осећам да ми нешто из срца расте, овде, горе, горе, и груди ми буду тесне."

Једног јутра уђе Костица у шнајдерницу са дугуљастом кутијом. Извади нове новцате фине шнајдерске маказе. Два неједнака ножа, клин на опрузи, ушке за прсте како прсти захтевају. Узе Костица комад поставе, распростре је по столу за кројење, удену десну руку у маказе, прстиће леве руке скупи као плајваз и учини њима у ваздуху неколико потеза као да црта, и онда, одлучно, и некако елегантно, рину маказе у материју. Колико што блеснуше, без једног шкрипа испадоше маказе из платна. Још два три пута тако, и појави се фини модел панталона.

Свашта се говорило међу паланачким кројачима. Да Костица већ одавно има маказе и одавно зна кројити панталоне, и сигурно и герок и пелерину; да је лисац лукави; да га треба избацити из друштва и из читаонице занатлиске; да с кројењем панталона још није доказао да је мушко.

Ипак је све то изашло на добру прекретницу у животу Костину. Још неко време је остао код старог газде, али сад је он кројио, звиждао и хитао искројке. После се ослободио, добио диплому, радио на парче код разних мајстора. Једног дана изнајмио дућан и почео самосталан рад. Читаоница га је прва дочекала с новим именом: мајстор Коста. После се оно чуло више и више, на пијаци, у одборима занатлиског удружења, у општини.

Шнајдерски момци без рада и мали кројачи без материјала нису испуштали из уста име мајстор Костино. Неким девојкама се учини да је нови мајстор и порастао и раскрупњао се. Други и можда већи део паланке наставио је старо, оно што паланка сматра „шалом": да извирује хоће ли однекуд малер, несрећа, брука на човека. У једном друштву у кавани умало се једном не посвађаше износећи доказе за и против мајстор Костиних професионалних и физичких својстава и преимућстава. Један ће тад узети да умири. „Мора се признати да је човек напредовао и све тешкоће, као што се

ваља, постепено савлађивао. Почео од рукава, прешао на капут, па на панталоне. Сад има још да се покаже мајстор за сукње, и онда ћемо му признати мајсторство, и шнајдерско и оно остало."

Тек што се смеј стишао, у кавану улази мајстор Коста, и право томе столу и празној столици до говорника. Има тако тренутака кад су погана реч и казна на длаку близу, па се тек опет размимоиђу. Седе мајстор Коста, поручи неки слаткиш, како то већ бива, тачно осети да му се нико није обрадовао. Збуни се, заболи га, и упаде у другу неумесност. „Прођох, видим има другова, па рекох, да уђем, и баш да се и потужим. Сад ме чисто срамота. Али кад сам већ почео, де, реците ми, зашто свет мени пакости, зашто ме каља? Јесам ли какву срећу видео? Јесам коме шта скривио? Сметам ли коме? Цео дан радим као стока, с једним момком; пред вече просто претргнем, легнем на онај мој креветац и изјаучем се у себи, овако слаб и грозничав. Нико не зна какав је мој живот, али пакост тера своје... Што не одох некуда у бели свет, па да слугујем до гроба, али да не гледам очима шор и комшилук. Већи су и од Бога и од цара шор и комшилук! Што они хоће, у чему се сложе, то буде... Али шта вреди сад о томе говорити. Прође најбоља младост. Где је коза везана, ту има и да пасе. — Е, хвала на друштву."

Тек што је мајстор Коста изашао, а онај говорник тихо запева:

Ој Костице, туго моја,
Шта ће теби деца двоја,

Кад не могу бити твоја.

Тачно је осетио мајстор Коста моћ шора, и да не може ни од даље од шора. Не само да је у њему остао, него је, некако кад му би четрдесет година, у том шору и кућу купио. Обичну паланачку кућу на углу, с три прозора и дућаном на фронт, и са два прозора у сокачету и баштицом позади. Сад му раде неколико момака у радионици. И причају да се мајстор прочудачио. Све више шије за господу, па је толико акуратан да нико не може с послом да му угоди, и да се то већ више и не исплаћује. Осећао је и сам мајстор Коста маторог момка у себи. Види добро да се, што се његове личности тиче, проаљкавио. На себе мање одело које момци покваре. Боји се старости. Да ли да се жени? Нуде му и девојке, и удовице, с децом и без деце, али се он некако окреће и од онога што му је пар, и од онога што би требало да му ласка. Дошао је у оне године кад човек још пожели неку жељу, али не жели да се она и испуни.

Једне године, о вашару великогоспоинском, који празник је био и слава мајстор Костина, позове он неке своје муштерије из околине, с породицама. У том друштву стиже и једна девојка, висока, крупна, иначе туђа, ничија, пола слушче пола усвојеница, код имућног прерађивача кожа. Није лепа, али некако сва чиста. Ристана се звала.

Газда Спаса кожар, велика лажиторба у разговору, али тачан кад што обећа, и милостив сиротама, повео је Ристану на вашар зато што јој је то обећао, а не с неким другим намерама. А баш да је и помишљао на прилику неку за удају, мајстор Коста му при том заиста не би долазио на ум. Али мајстор Кости замаче за око здравље Ристанино, смерност, неки сладак глас, и нарочито осмејак, који, уосталом као код свих што од туђина стрепе, некако дуго остаје на лицу. Стаде мајстор Коста мислити баш оно што газда Спаса није мислио. Позва Ристану у башту.

Велика Госпојина је сладак празник у слаткој природи предјесењој. Жуто лишће је још украс; топло је; цвећа пуно по свима лејама. И то наше домаће цвеће је увек

некако слатких боја. Пита мајстор Коста гошћу своју ово оно. Ристана прича живот сироте: живот пун рада и жеља, младост пуну страха од старости. Мало-мало па каже неки чудан израз; српска реч, али необична. „Мајка ми је била тамо однекуд из Санџака, па ето тако понешто још кажем као она, мада сам сасвим мала остала сироче.” Мајстор Коста осети да му нешто расте из срца. Сва она магловита знања из читаонице појавише се у глави. Појмови о оном тајанственом Санџаку стадоше се бркати с тренутним околностима. Ристана, то је наш свет, мученик. Газда Спаса, плав и дебео као бундева, учини се мајстор Кости мрки Турчин, и крив за нешто. У самом себи осети као неки покрет за патриотско дело. Једном речју, мали шнајдер се залетео да се ожени.

Ристана, наравно, без икакве либљивости, пристаде одмах на све. Газда Спаса је брже-боље испричао неколико лажи о својим предвиђањима, и обећао девојци скромну спрему, коју је, о свадби, лично и донео. И тако Ристана неочекивано постаде мајсторица и своја газдарица.

Шор је одмах поделио улоге. С једне стране се расклиматала даска на плоту; с друге стране, једнако прелеће мокро рубље у мајстор Костину башту, и мора неко да иде да се извини. Мајсторици Ристани све то мило. Још је порасла канда, и још више се снагом обложила. Не изгледа рђаво ни мајстор Коста, али је његова боља половина велику сенку бацала на њега. Варошица зове њега „џепни муж”, а њу „весела удовица”, и сви чекају да виде ко је кога боље преварио.

Испало је тако да су мајстор и мајсторица преварили паланку. „Весела удовица” роди сина. Крстише дете Срећко, јер је родитељима срећу донело. Мало беше, па дође други срећко, коме мајстор Коста, из захвалности према жени, изабра име Риста. После две године дође и Сека. У мајстор Кости порасте сујета оца. Почео је богме и да се хваста, па и да враћа мило за драго. „Хвала великом Богу, би како он рече, а не како шор хоће. *Шта ће теби деца двоја* — је л' тако беше? Троја су ту! извол'те да видите! И сви здрави и грлати. А није рђаво ни мени, ни мојој мајсторици. Што више деце, све више муштерија!”

Није претеривао мајстор Коста. Поруџбина ваздан; у кућу се купују нове ствари; деца весела и напредна. Мајсторица је све нешто волела да купи ствари од метала. Говорила је: то деца не могу разбити. Али је било јасно да ужива у оном нечем продирућем што имају предмети метални. Шор је вирио кроз свих пет прозора. „Свуда јој се нешто цакли; требала се Санџакуша удати за кломфера.” Истина је било и то да су деца доста галаме и несташлука изводила. Некако је нечега на претек било у свакоме од њих. Срећко једном руком врти точак на бунару. Риста, кад га момци задиркују, надговори и надмудри све. Сека се утркује с псима и са ждребетом. Али су у основи деца била добра, нису чинила штете ни пакости ни људима ни животињама. Мајсторица се понекад ипак потужи на урнебес и тутањ. А мајстор Коста брани децу и своје уживање: „Нека их, није ово саборна црква?”

Мајстор Коста се у последње време некако све више и више у сликама изражавао. Мало среће, мало читаоница, човеку се машта потхранила. Једном, кад је опет с одушевљењем говорио о живости своје деце, рече: „Шта граја, шта тутањ! кад се својски разиграју, у мојој је кући прави земљотрес!” Како ту реч једаред употреби, некако му се нарочито допаде, и више се од ње није одвајао.”Лепо каже онај у допису: Цар спава, новаца нема, а народ се буни. Одавно ја вама претсказујем да ће бити лома и земљотреса.” Ако је неред на столу за кројење: „Је ли земљотреса било овде?” Ако пијан човек на улици тетура и заплеће: „Овај мисли да по земљотресу гази.” И тако из најсрећнијих дана његова живота остаде човеку име Коста Земљотрес. Наравно. није се љутио. Од његово троје здраве деце је потекао израз. С неком сујевером је неговао ту

реч. Чинило му се, тај земљотрес, та немирна деца, то је велика његова победа онде где је можда и он сам помало сумњао да може победити.

Али као што све око човека у току његове судбине добија друга и друга значења, тако бива и с речником. Реч која је некад била израз задовољства, постане после израз ироније, и горе од тога. Мајстор Костина судбина поче да се колеба. Показа се, то јест, да и деца његова имају судбину, и то свако своју, и да ће многе речи почети да имају сасвим друго значење. Спавати, на пример, то сад понајчешће значи бдити, или рђаве снове снивати. Учини се мајстор Кости, једне ноћи, да однекуд из њега, као да је он раскршће, воде три стазе, расту, дужају, а по тим стазама његова деца, мала као што су, сви основци.

Једно друго као да не познају, њега, кад их викне, не чују. Сагне се мајстор Коста да скупи и к себи тргне стазице, али како коју дирне, она, као трула, отпадне. Пробуди се човек, протрља чело, гутне мало воде, заспи, и опет сан. Пијаца, и судија, господин Ђурић говори народу: Објављујем са жаљењем да се после много година открила тешка заблуда и неправда. Сава Мрасић, осуђен на робију за паљевину туђег имања, и лишен свег свог имања — невин је био. Држава ће сад поправити што може, откупиће имање Савино, и вратиће га још и са отштетом његовом сину.

Мајстор Коста скаче из постеље, гледа јесу ли сва деца у кревету; па се онда сети да су људи још у оно време говорили да суд није право судио; и сети се да је Савин син давно умро, и да никаква правда не може бити учињена. Сав дрхће, буди жену, крсти се, све му се чини да је он учинио ту или неку другу неправду.

Откако пођоше у школу, мајстор Костина деца зазнаменоваше бригу и страх. Срећко неће да учи; најгори је ђак по учењу, премда најбољи по владању. Риста врло добро учи, али је избила код њега једна дивља напраситост у нарави и један пркос без граница. Сека почела да поболева; оздрави, поправи се, па опет зенемогне. Заређаше код мајстор Косте они познати натмурени, недоједени, па и отплакани ручкови; јавише се пресели празници; дођоше кажњавања деце, прво старим оделом, па затварањем у штофарницу, па напослетку и батинама. Извлачио је батине Риста, и дизала је руку на њега само мајка. Мајстор Коста зарије прсте у врат и образе и бежи. Постепено ослабише живци, и он тек тресне маказама о тезгу или залупи неку фијоку коју су момци оставили полуотворену.

Једаред, ушао је да ручa, кад тамо, ниједног детета нема на месту. Сека, што није бивало, Сека клечи; Срећко је у штофарници забрављен; Риста утекао, јер је покварио метални будилник, и онда још матери дрско одговарао. Мајстор Коста улети натраг у радњу, дочепа неки предмет и расцопа огледало. Улети сад за њим и мајсторица и дрекне: „А гле откуда Ристина нарав!” Мајстор Коста, што никада, дрекну такође: „Ја сам добио ту нарав од њега, псета санџаклиског, а не он од мене.” Мајсторица удари у плач.

— „Земљотрес код комшије!” — шушка шор.

Срећко је после шест година свршио основну школу, научио читати и писати, и преписао ваздан песама и песмарица. Отац га узе у радионицу. Пробадавадисао је две године: матери у кући одлична помоћ, али у радњи баш никакве вајде од њега. Дадоше га у обртну школу. Проведе две године, изађе без сведоџбе. Већ момчић, а ништа да почне радити. „Хоћеш ово? оно? хоћеш у калуђере?” Хоће да свира с бандом по погребима и каванама. Мајка закука. Мајстор Коста се савлада: „Па како ћеш, лудо дете, у свираче, кад ни свирати ни певати не знаш. Шта ћеш међ њима. Хоћеш тањир у шаке па од стола до стола у прошњу. Је ли то хоћеш?”

Док је говорио, мајстор Коста узе пажљивије посматрати Срећка. Шеснаест година; престао да се развија како би требало, а они то нису ни узели на ум. У очима има нешто што он, отац, данас први пут види. Мајстор Косту прође језа. Помисли на своје рођење и детињство, на младост, на наглу одлуку да се жени непознатом девојком. Излети у башту и поче да шапће: „Можда је болестан; можда је неправда терати га да ради што не може." Па онда узе скоро кроз плач говорити: „Нећу да ме савест једе, нећу да чиним неправду и силу, нека ради шта хоће, нека иде куд хоће."

Одведе Срећка једног дана на наук код свирача, уговори колико ће плаћати и купи ћемане. Срећко није далеко дотерао са свирањем, али је једне вечери збиља купио бакаруше. Брука у кући, брука пред паланком. Ристана очи не суши, а мајстор Коста црн и сув као мрав. Сети се онда један од свирача да опроба Срећку глас. Певао је Срећко, као да је само тај позив чекао, ваљда десет песама. Речи зна напамет, глас му мали, али пун неке сете и љубави, и са оном бојом која тако дира људе меланхоличне, страдалне. Ето, с тим гласом не само да се реши питање Срећкова занимања, него отпоче одмах и чудна његова самосталност. Одвојио се и од куће и од свирача. Сам припева уз нечију тугу или севдах, некад по клупама у парку, или у чамцу на реци, некад по свадбама, а и по кафанама. Али у кафану је улазио и из ње излазио као неко више биће. Није пио, није трпео пијане, није се наметао, узимао као награду колико му ко даде. Постаде популаран, и чак вољен. Тражили су га људи као неког видара, исповедали му се као свештенику. Разговарати с њим није много вредило, али тиха његова песма, увек друга и друга, годила је као мелем. „Можда је у њему пропао неки талент?" рећи ће неко. „Пропало је ту више него талент: није тај момак као што треба."

Мајстор Коста стане на дућанска врата, гледа на улицу, али не види ни улицу ни људе, него одмерава свој удес и Срећков." Има у Срећку нешто чудно. Занимање његово, то је срамота, али нико то не каже, и сви га воле. Људи са мном терају због тога спрдњу, а њега нико не дира." Полагано се навикоше и родитељи Срећкови на тиху трагедију у коју се претворио скандал у њиховој породици.

Срећко сврађа, разговарају, понекад и руча. Сасвим издалека га тек питају да ли му што треба. „Зарадим, доста." Мајка и отац спусте главу: мучи их „зарађивање" Срећково. А Срећко је ведар. „Секу гледајте што боље можете; да оздрави, да је удате, и да јој дате мираз." То је говорио тако као да нешто зна што они не знају. Али га нико даље ништа не пита. Кад у једној породици почне да не ваља, ћутањем се бар одлаже оно што ће и тако доћи.

Сека је сад једино дете у кући, јер је Риста већ трећа година у Пешти, у школи за машинске браваре и фабричку праксу. И Сека је повучена са оног првог плана на који паланчани тако радо истурују своју децу, само ако икако могу. Још побољева, нема радости од ње. Није ни лепа девојка. „Мираз ће имати, то јој је све" — говори шор. — „Ако и то не поједу доктори." Пре две године Сека се била разболела од отока у колену једне ноге. Оздравила је, али је нога остала са смањеном моћи. По паланци се говорило о штапу, о двема штакама, о сребрној машини" због које мајстор Коста умало није банкротирао". — „Наслутила Ристана; све да јој је нешто што се сија. Е, сад јој се сија сребро тамо где не треба!" Све је то био празан разговор. Сека је ходала без штапа и машине, али је нога била осетљива и лако заморљива, па је девојка много седела у кући. Постаде везиља. „Треба само да почне вести за цркву, и онда се зна да ће плести седе."

Сети се једнога дана мајсторица Ристана — „Дошло ми као у сан" — неког лековитог блата крај манастира у Санџаку. Мајстор Коста сачека лето, и не казујући ником ништа диже се с ћерком на далеки пут. Једва је добио пасош, јер је једва умео да

објасни куда управо хоће да путује. И деси се чудо. Нога ојача, Сека оживе и пролепша се, и врати се кући у сељачком оделу оног краја, као нека фина лутка.

Али се и мајстор Коста вратио преображен. Док је тамо био, у разговору с људима, на малим излетима, његови се балкански појмови прилично расветлише, многа његова знања из читаонице се како треба повезаше. Мило мајстор Кости што сад зна шта говори; служи се опет много сликама у причању; ту је, наравно, и земљотрес. Учитељ из места му је дао био карту Балкана, објаснио лепо боје и знаке, и мајстор Коста је безмало и спавао с том хартијом. Вратио се кући ни тамо ни овамо него човек који зна политику.

Кућа мајстор Костина опет оживе. Као да је и она била у Санџаку на блату. Секи долазе другарице, оцу њеном људи на разговор. „Богами ће овај наш Коста умрети као прави правцати мушкарац. Ко би то мислио!" — говоре „другови и пријатељи". Кад падне вече, и сви се разиђу, онда Ристана још има да слуша неку политику. Једном јој био досадио, и она рече, више у шали него с прекором: „Ма, човече, остави се туђих брига." — Мајстор Коста је осећао да је баш те вечери необично лепо доказивао, па се лецну и разочаран и љут: „Да нисам можда запустио своје бриге? Је ли ти чега мало?" — „Шта ти је, Коста? ја у шали, а ти... — „И за шалу треба памети."— „Ма, лепо ја теби говорим да је Риста твоја крв" — „Иди, лези, и не прави без нужде земљотрес!"

Риста је био по лику и стасу сушта мати. Али нарав није била материна. Поносит, плах, чистунац на себе споља и изнутра до ината, паметан, опасна језика. Мајстор Коста је правио фигуре у разговору, а син његов их разбијао. Једаред, кад му је отац мало надугачко поповао о стрпљењу, Риста га прекину: „Немој да се љутиш, али скрати то. Једаред си у животу говорио јасно и кратко, онда кад си тресnуо утијом у огледало."

Стари људи у паланци говорили су да је у Ристи дед његов, пушкар. Мајстор Кости је то било из разних разлога непријатно, он је то увек одбијао. Али је после таквих разговора остајао намрштен и у себе повучен. Сећао се прича о своме рођењу; и прича о некадашњем пушкару, младом, и о оном старом који је био његов отац. Млади пушкар је био надалеко чувени делија. Ловац, јахач, певач, тврдоглав и охол, пржница, шалџија, сила да ради и тече, сила да зачас направи калабалук. Седео је у затвору зато што је ранио човека; а због дрског понашања на суду одлежао је повишену казну. Девојкама је колико певао толико и пуцао под прозорима, и онда бежао од страже смејући се грохотом. С првом женом је имао пет синова, и како које дете донесу с крштења, он му испали четири метка над главом: „Во имја оца, и сина, и свјатаго духа, амин!" И сто таквих чуда. Са оружјем је живео, само оружје ценио, израђивао ванредне пушке. Дође му Женско друштво по прилог, а он, пиштољ. Дође учитељ за прилог да се купе књиге одличним ћацима, а он, пиштољ. „Код мене друго нема. Ја имам пет синова, и не месим торте. Носи то, учо, и нека дечко спреми за после, јер ће Србима још требати сјајно оружје." И запева тихо:

Од јалмана до горњег нишана

Пушка мије златом обљевена.

Сећа се мајстор Коста свих тих прича. Он је шести син тога пушкара; њега млади пушкари уопште не сматрају братом. „И зар сад моје најбоље дете да носи у себи крв оног старца који већ ни за мене није имао снаге да се родим здрав и јак као и други свет."

Риста мајстор Костин, наочит, уљудан, употребљив на најсложенијем послу, остаде у Пешти у фабрици никланих предмета. Оженио се Српкињом из Будима, становао у тазбини, имао два сина, дакле почео не може бити боље. Мало је болело родитеље његове што им, откад се оженио, никако није долазио. Пише, зове, али сам не долази. Једног дана Ристана опреми мужа на пут. Требао је остати у Будиму, два, три дана, а остао је недељу дана. Ристани мило. Кад се путник вратио, имао је шта да прича: „Много Мађара! Нисам знао да их је толико у тој њиховој Пешти. Наши се држе и не даду, а опет им није ни лако. Говоре српски, на пример, а заносе. Па и мој Риста као мало заноси. А жена му добра, и кућица лепа, и деца као јабуке... Само, фабрика, ако ћете мене питати, богами, чини ми се у тамници сам био док је прођох. Тај тутањ, та бука, тај тресак, то треперење и вртење, е, мало је рећи земљотрес. Неке гвоздене шипке једнако излазе из неког ваљка, и пружају се као живе, као неки дуги прсти. А увуку се, а истуре се. И кад се увуку, мислиш прождрло их нешто и неће више изаћи, кад ево их опет, и сад ти се опет чини да расту и све су дуже и сад ће тебе шчепати. Није лако ту радити и одговорност имати. Па и смирио се на том послу онај мој бесни Риста. Чува се, кажу, свега. Ипак, провири његова несрећна нарав. Љут је као паприка, каже његова жена. Чуо сам, добио би још једно унапређење, али се свадио са старијим радником, и још Мађаром. Не знам шта ће му Бог дати...”

Једне облачне октобарске вечери, око десет сати ноћу, одјекну пуцањ из грубе, тешке пушке. Чуло се, наравно, у свој варошици, али нико није испао на улицу. У паланкама се обично ништа не дешава, и паланчани, кад треба да су храбри, збуњени су. Ипак, на одјек пуцња скочио је у кафани млади, необично лепи Станоје, старешина поглаварствене страже, и без шињела потрчао према касарни. Кад је стигао до угла, одјекну други пуцањ, и несрећни младић се сруши мртав на месту. На глас о том мучком убиству две су жене пале у несвест: мајка јединца Станоја, и Сека мајстор Костина. Убица је признао злочин, казао је да је другог вребао, и плакао је док је говорио колико жали Станоја. У мраку јесење ноћи није добро распознао човека.

Секу је најбоље тешио Срећко. И мајку Станојеву је он најбоље разговарао. Риста је писао сестри дугачко писмо; као узгред јој је јавио да ће их посетити један његов друг из Будима, столар са самосталном радњом, који путује послом. А оцу је писао Риста о тој истој посети мало отвореније. Све је ишло брзо. И младић и Сека пристадоше. Паланка је пронашла адресу вереникову и поштено јавила да „девојка једнако иде на гробље”, али Срећко је успео, кад је младић опет дошао, да чак и њега одведе до Станојева гроба. И тако се све добро сврши, венчаше се, и Сека оде „далеко” — уздисала је мајсторица.

Прво писмо после Секине удаје била је вест да су Ристу затворили. Због увреде мађарског народа. Зачудо, мајстор Коста се у први мах држао присебно. Сетио се да је то политичка кривица, и говорио жени да су и те какви људи за такво што седели у затвору, па и у тамници. Али увече мајстор Коста осети да га грозница тресе. Сутрадан га је паланка видела како први пут у животу улази у адвокатску канцеларију, излази из ње, жури у магистрат, оданде некуда, не увардаше куда, и опет адвокату. Трчи као без душе, шешир га поклопио, изгледа као без главе.

Адвокат је саветовао да ништа не предузимају док оданде не потраже податке о Ристи. Збиља је стигао акт којим се траже подаци о Ристину „предживоту”. Кажу да је у магистрату било смеја док су писали тај извештај: отац, шнајдер, који није могао служити војску ни као болничар; мајка, слушкиња; брат, пева тужне песме на уво несрећнима; сестра — то се у последње време говорило у варошици — удата за столара који прави мртвачке сандуке.

Риста је независно од свега водио своју судбину. На претресу је био дрзак, вређао, и пресуда је испала строга: две године тамнице. Све новине, мађарске и српске, забележиле су случај и казну. У оно време, белешка у новинама била је страшна ствар. А и без новина, куд ћеш већег ужаса: син на робији. Мајстор Коста је поаветио. Ристана лежи, кажу да је удар капље. Срећко је сад сав ослонац и снага. Преселио се код родитеља, води кућу, гледа мајку, сваке вечери се довија да оца у сан превари. Кандило се целу ноћ не гаси, три човека у тој малој ниској кућици наизменце жмуре и једно друго варају да су заспали. Свако од њих мисли да Ристу, и ниједно не разуме ту природу. Као камен је лежао Риста на њима.

Прошла је година дана од Ристине осуде. Пролеће огрануло. Зелени се трава, зелени се река, сунце греје нежно као да милује. На кући мајстор Костиној две роде, али би прикладније било да су две вране. Ристана лежи у воденој болести и дићи се неће. Сека је родила мртво дете, не осећа се најбоље, муж њен пише да би добро било да је неко одведе до оног блата где се некад лечила. „Ко да је води!" — бризнуо је у плач мајстор Коста. Риста је могао бити помилован још пре два месеца, али није хтео да пише молбу. Срећко — засуче се, припаше материну кецељу, ради по кући све сем кувања, мајку диже и премешта, стигне и у баштици нешто да уради, а ако се увече све смири, запали у својој собици петролејку, чита наглас песмарице и песме из старе своје читанке. Ујутро се први дигне, почисти пред кућом, оца поздравља с „љубим руке" и додаје му столицу и воду и лек, улази да види матер, и онда одлази на остали домаћи посао као да никад друкчије није ни било.

Једнога дана стиже вест да је Риста помилован с тим да за четрнаест дана напусти мађарску територију. Састао се само са женом, одмах јој рекао да оцу нипошто неће да се врати, и отишао некуда да поново нађе живот. Онога истога дана кад је дошло писмо с вешћу да је Риста изишао из затвора, умрла је предвече мајсторица Ристана. Али тешко, с питањима и тражењем у очима до пред само издисање. „Децу желиш, Ристана?" — „Три мајке умиру у мени."

Мајстор Коста је предао радњу, издао један део куће и увукао се са Срећком у крило. Неколико месеца нису знали шта је с Ристом. Напослетку дође писмо из Румуније, из фабрике код једног рудника. Риста тражи исправе за прелазак у румунско поданство. Жена и деца су код њега, нашао се и за жену неки рад, живеће се. Мајстор Коста изда још један мали стан и сабије се у крајичак куће. Као што су становали, тако су на крајичку некадашњег живота почели да живе један мали нездрав живот. Срећко сад и кува. А мајстор Коста узео да ради повртњак иза куће. Најмили су момка, тобоже баштована, и производе поврће и продају га.

„Коста Земљотрес пиљари". „Коста Земљотрес постао вегетеријанац. "

Мали оронуо старац који је почео слабо да чује и још слабије да види, сродио се с биљкама на неки особсбит начин.

Почео је мирисе биљака да прима као неки говор. Кад момак рано изјутра сече и вади поврће за пијацу, старац узима снопиће, чисти их од земље, мирише их дубоко. А кад око подне момак врати непродату, свелу зелен, старац је опет граби обема рукама, меће у воду, прска, мирише. Суво семе стави на длан и мирише га. Увече седи у баштици „док се мириси не затворе". Напослетку уђе у собицу, и пре но што ће лећи, окваси очи богојављенском водицом. То му је Ристана оставила некако у аманет. Болесна од водене болести, сирота жена је једнако фантазирала о лековитим снагама воде. „Не заборави да сваке године узмеш доста богојављанске воде."

Прекинуле се скоро све вести између оца и деце. Не пишу ништа пријатно. Престале су тако бар и оне некадашње страшне вести, и то ваљда значи да им је добро. Стари и Срећко се тако саживели, да просто једно исто говоре и мисле. Син све више личи на оца. Смањио се, осушио, оседео, око очију му се ископале дубоке боре, добио и на леђима старачку грбу која премаша погнуту главу. Кад ходају по башти, и човек их гледа с леђа, изгледају као две утваре без глава. Утварасто су и живели. Све више чудачки, штедљиво, мало запуштено. Новац од кирије су скоро сав носили у штедионицу. С времена на време су слали понешто Рисги, понешто Секи. Али дописивали се скоро више никако нису.

Једне зиме окашљаше јако обојица. Тоје била велика мука, и уједно последња прилика да се с ретком оданошћу пазе. Код Срећка је дошло запаљење плућа и није издржао. Сахранили су га на сами Бадњи дан. Стари, слаб и болестан, возио се до гробља; кћери и сину ништа није јављао. „Далеко је Будим, далеко је Румунија, зимње је доба, Божић је. „Увиђавност је нарочито јака код људи усамљених, заборављених, безнадежних; они се боје свега и стиде себе.

Смрт Срећкова бацила је старог оца у сав ужас старости и немоћи. Жена која је залазила да погледа кућу, почела је да поткрада домаћина немилосрдно. Кирајџије нису доносиле кирију, а стари је није тражио, јер се бојао свега и свакога, и није више знао како да настоји на свом праву. Једног дана је замолио некога да му напише писмо за Секу, јер он не види. Писмо је било крик очајања: „Продаћу кућу, даћу вам сав новац, дођи и преведи ме да тамо умрем.” Сва је варошица знала за то писмо и многима је било језиво. Старији људи су као на длану видели историју једног породичног живота. На крају крајева буде тако као да су сви чланови породице за нешто криви, и једно од другог се крију.

Сека је одговорила оцу као из неког другог света. Писала о својој лепој ћерци Анђелији, о „најбољим” кућама у које је примају. А „деда” мора мало причекати док се преселе у већи стан који им је сад због Анђелије потребан. Комшилук је прочитао „деди” писмо. Старац узе да спрема на гомилу ствари. Сузе су му текле и кад је знао и кад није. Још те ноћи је спавао у својој кући, а сутрадан пређе у старачко благодејање.

Метнули су га тобоже у бољу класу, јер ће плаћати. Али је то било тако страшно и необично, да се стари другог дана вратио кући. Упао је у своју собицу као што се камен гурне у рупу. Хтео је да наложи ватру, па оставио. О ручку није ручао, о вечери није вечерао. Шор није више завиривао кроз прозоре. Нико од укућана није пришао да што пита или предложи. После два дана вратио се стари у благодејање, са два мала сандучића ствари и с богојављенском водом.

Слабости су нагло опхрвавале новог благодејанца. Квасио је светом водом и очи и уши и срце и ноге и руке. То га је умарало, па би тек једно или друго заборавио. Једног дана заборави све, леже у постељу, и позва адвоката. После сахране — не пре — да адвокат пише Рисги, а ако Риста не може доћи, онда Секи. Адресе деце своје само је отприлике могао дати. Кућа да се прода, новац подели унуцима. Адвокат запита колико је унука, а стари одговори да не зна. „Будим је далеко, Румунија далеко.”

Сахранише некада угледног мајстора благодејање и адвокат. За сандуком је ишао одбор читаонице. Кућу је дошао да прими и прода Секин муж. Он је отишао на гроб мајстор Костин, и дао мало уредити и оно што је још било Ристанин и Срећков гроб. Бледуњави продавац мртвачких сандука, с целокупном муком мајстор Костином у џепу, силазио је с гробља тако као да је ту оставио за собом нешто што га се никад више неће тицати. Ни фамилија, ни смрт.

Међутим, како прича стари гробар, крезуб и древан, али одличног памћења и жива кроника паланке, у Будиму никог више нема; и ћерка и зет и унука мајстор Костина умрли су. Риста је, кажу, пронашао неку машину, али баш од ње остао инвалид, и примао од фабрике пензију. — „Не знам шта је сад с њим, а синови његови, знају сви, живи су, и отели се обојица од сиротиње. Старији је адвокат у Букурешту, богаташ, али је узео презиме свога добротвора, чијом се ћерком оженио. А млађи и нема презимена. Он је у ловачком дворцу румунског краља главни над ловцима и хајкачама, псима и коњима, и зове се Џон.” — „Дакле три гроба онда боље чувају спомен на несрећног и честитог мајстор Косту.” — Крезуби гробар се смеје, показује једну безубу вилицу. „Није три, него два. Онај Срећко несрећко, сећате ли се, њега ту више нема. Кад смо се оно једаред, има година, почели расправљати са швапским гробљем: ко коме прелази границу и сахрањује мртве у туђу веру, ми одовуд решисмо да ћемо ископати јендек. И једне ноћи почесмо копати. Кад Шваба виде шта радимо ми, удари и он у копање. Копај одовуд, копај одонуд, још се земља и сама од себе провађује — оборисмо вам ми ту, и помешасмо, бар двадесетак наших и њиних костура. У том јендеку је пропао и Срећко, Бог да му душу прости” — крсти се, и шушљетаво и иронично се смеје матори копач гробова.

ГОСПА НОЛА

Гробница Лазарићевих, иако нису сувише давно изумрли, то је данас један испровађиван подрум пун корова и крша од цигли, гранита и оградних мотака. Тај разбијени труп стегао је и избацио увис неколико крстача мање-више сатрулелих. Све крстаче надгорњава једна, доста очувана, која се усправила као катарка на полупаном броду. Крстача госпа Станојле Лазарићке. Згодна је фигура с бродом и катарком. Госпа Нола, „живосан човек", како је сама себе понекад називала, као да збиља још стражари над једном насуканом и мртвом лађом, за коју некада беше припето ваздан бродића, шлепова и дереглија. У гробници, сем госпа Ноле, случајно, сами мушкарци, наравно и њен муж, гос-Тоша. Около наоколо, по гробљу, а богами и подаље од паланке, расејани су гробови оних што некада беху везани за госпа Нолу, или за њеног мужа, или бар за имање њеног мужа. Тамо на обронку, у јевтинијој и тешњој гробници, лежи сестра госпа Нолина, лепа Јулица, и с њом њен „Маркиз", њен средњи муж, други од тројице. Први од тројице, доктор Мирко, један од најугледнијих грађана варошице, ео га тамо под оним густим бршљаном, са женом и сином, и без потомака.

Трећи муж Јуличин, Марко Поповић-Срба, још је доскора живео на последњем остатку гос-Тошиног салаша. Живео је некадашњи лепотан запуштено и недостојно. Два пута је са успехом био оперисан од рака. „Па шта! Ако је рак, није лав." Срба је такође већ на гробљу, али на оном, крај салаша. И можда се крстача госпа Нолина баш од чежње за својим драгим посинком, онако чудно издигла и усправила. По уској стазици од Лазарића гробнице дође се, на северу, до зида између православног и католичког гробља. Ту негде на ивици, тврде људи, сахрањен је био љубимац слуга гос-Тошин, баштован и авлијар Љуба, сведок несреће на салашу, и, говорило се, можда и учесник у злочину, али доцније, чудним путевима живота, нека врста зета госпа Нолиног. С оне стране зида спава његова жена, Паула, Тотица, бивша служавка и присвојеница госпа Нолина. Такође на католичком гробљу, нико више не зна где, сахрањен је и шлајфер с плавим наочарима. Рајнхарт, од госпа Ноле прозвани Лука. Шлајферова жена лежи далеко, у Немачкој. А уз дрвену католичку капелицу легао је на последњи одмор живахни „господин жупник". Једним невидљивим конопцем прикачен је за катарку госпа Нолину и бог те пита где затрпани костур лепотице Талијанке из Трста. Крај гробљанског бунара, дала је госпа Нола сахранити несрећног пијаницу ветеринара, а после је ту дошла и Пава ветеринарка. А опет невидљивим конопцем везан је за госпа Нолу и гроб, или можда почасна гробница чувеног инжењера и професора у аксонској, некад малог Швабе у кући госпа Нолиној. На ћувик гробљански, изравнат с катарком госпа Нолином, попео се увек високо летећи и високо учени господин Јоксим, претседник суда. И тако даље. И данас је над гробом госпа Нолиним чувена игра сенки. То трепти, то се плете и укршта, то клеца; то се откида и лебди. Нико не зна и не види откуда долазе сенке, али оне долазе.

Причало се у своје време дуго по паланци како је госпа Нола усвојила Тотицу Паулу. Тај случај је први по реду истакао био какво је срце у госпа Ноле. Објавиле локалне новине да ће бити помрачење сунца, и да ће се лепо видети у тај и тај дан и час. Госпа Нола, и као економка и као црквара, много је поштовала небо, и желела да посматра помрачење, и сабирала у себи податке о положају сунца према прозорима на

њеној кући. Знала је, наравно, где је исток. Али од раног пролећа до дубоке јесени, она је у време изласка сунца обично већ била негде на друму, возила се до својих њива и стаја, и врло често дремала од самог седања у кола. Обратила се стога Паули: — „Оди де овамо! Покажи ми, али онако људски, где видиш сунце кад га ујутро спазиш из кујне. — Паула приђе тачно оном прозору којем не треба. — Забога, дијете! Отуда не излази сунце. С те стране залази, пред вече, зар ти то не знаш, тешко мени! — Паула поцрвенела. — О, Господе, морам и да се прекрстим. Ма јеси ли ти икада видела да се тај прозор изјутра зацрвени? — Нисам. — Па који се онда зацрвени? Сигурно онај други, кад их више и нема. — Паула ћути. — Што си се сплела? Де, реци ми лепо да кроз овај прозор видиш свако јутро сунце. — Не видим. — Госпа Нола, опрезно застаде. Или се девојчица збунила што је испитујем као у школи. Или је и она чула о помрачењу, па се боји. Помилује Паулу по образу, и протресе је за витицу пуну пантљика, па рече благо: — Јесам ли добро казала? — Ја не знам, госпоја зна. — Госпа Нола излети сад у ходник, прекрсти се, па још једаред, и одлучи да Паулу усвоји.

— То је та швапска црква и онај ђаволски жупник! Сто *Круница* и *Марија*, а сунце Господње не види. И то има седамнаест година, и седи у мојој кући годину дана, а свако јутро ме испраћа на зелену капију на коју баш и навали јутарње сунце. О, Боже, опрости и мени маторој грех. Храним тело, а не питам за душу. А ко би се свега сетио! Иде лепотица моја за процесијом, код часних сестара је учила шити, види сваког ђавола у сваком буџаку моје куће, а сунце на небу не види... У шталу да је привежеш!... Морам говорити с њеном мајком, узећу је на бригу као своје дете, не могу пустити да добра и лепа девојка остане луда, и вуче батине од мужа целог века.

Јачи део живота госпа Нолиног био је живот удовице. Она није ни десетак година провела с мужем, и у обичним приликама је ретко носила мужевљево име. Људи некако тек пред гробом њеним обновише сећања на гос-Тошу Лазарића. — Погледај, молим те — рече неко — шта стоји на споменику. Да је нешто Лазарићу било суђено да у овај дан испраћа с нама госпа Нолу, био би то човек близу сто година стар. — Нисмо на то мислили, али није да нисмо знали. Јесмо ли у младе наше године толико пута слушали да се Станојла Перчинова, тамо однекуд с границе Србије и Босне, удала за човека више но тридесет година старија од себе. — Имаш право. И својим очима сам некада гледао чудног младожењу Тошу, и чудну његову „младу”, велику и јаку као добар момак... Чудо је и испало. И несреће, и добра дела, каква се ретко стварају. Бог да јој душу прости, госпа Ноли, није само изгледала као мушко, него је и била мушкарац. — Да, строга, озбиљна, поштена, као човек. — И паметна, паметна, брајко, нема јој парице никада више! Па јака да не поклецне, па храбра да брани и себе и друге ... Мушкарац! Тек јој смрт повеза женску капу. — Штета што јој Бог не даде да неком буде рођена мајка. — Ту стаде ударати земља по сандуку, и један од оних крај ивице гроба рече гласно и узбуђено: — Мати је то била, света мати! Бог нека јој буде добар и милостив, лака јој земља.

Кад се поворка спустила с гробља, разговор пређе на обичан летопис. Падају имена, цифре, анегдоте. Стигоше међутим до госпа Нолине куће и пред чувену стражњу зелену капију за колски пролаз. Ту отпоче и шала и смех. — Шта ради, Боже, онај жути штајервагн? [Од тог се штајервагна госпа Нола није раздвајала. Старински, изупотребљаван, тесан, слабо негован, блатав и прашљив, зазвржи пре пет сата ујутро, данас-сутра, као амин у молитви. Госпа Нола се вози на њиве, у кукуруз, у млин, на салаш, у неко село. Успут дарне својом грубом ципелетином кочијаша у леђа, да стане, да некога приме и повезу.] — Мене је често возила до циглане, па и до бостана мога, који баш није био успут. Попнем се, једва имам места да седнем поред ње, али она се не збуњује, не помиче. Као сад да је гледам. Ципеле, праве војничке цокуле; она врпца за везивање дебела с прста. Хаљина, једно те једно, сећате ли се? Сива сукња, нека блуза, од истог сивог штофа капут до колена, натраг с прекачком, а кроз ту прекачку,

ако је ветар, продевена марама од вунице, да греје крста. Коса црна, зализана, у тврду пунђу стиснута. На глави шеширић, ни мушки ни женски, сив и он, ни за украс ни за заштиту, још и сав изломљен од влаге и сушења. Руке крупне, јаке, увек без рукавица. Кочијашу Јоси, који, чим зајесени, облачи вунене рукавице с једним прстом, смејала се: „Мећеш руке у футролу, и тако и возиш! Промичу ти кајиши, коњи те не вермају."

Лети, на седишту крај ње, вечити штаубмантл, који никада не облачи, само седи на њему. Кишобран тамнозелен, огроман, закрпљен с дебелом мотком и пребијеном куком. Ако ће само проминути неку од својих њива, веже џепницу на врх кишобрана, устане у колима и размахне неколико пута тим барјачетом, да би радници то видели и знали да је она ту и да може наићи... Али све је то њој добро стајало... мислим, нарочито она њена униформа. — Е, та се тоалета после попунила. Кад је госпа Нола оматорила, обесила је цвикер о широкој црној пантљици. Синови моји, који се тамо врзмали због Јулице, описивали су тај цвикер: огроман, страшан и кад виси и љуља се, и кад се усади на крупан нос госпа Ноли. Један ђаволски шегрт, причало се, везао таљигашком коњу оквир од старих наочари, и претстављао: госпа Нола. — Чекајте, да ја још оно моје довршим. Возимо се, возимо, а она ретко да реч проговори. Дрема, види се да је увек уморна. Али ће сутра опет поранити. Кад се приближимо циглани, ја њој знак руком, а она знак ципелетином у леђа Јосина, и ја искочим. Никад се није руковала. „Ајд, због!" климне ми главом; и тек се продере на Јосу: „Јосо, оде господин. Је ли теби врабац под капом?"

На повратку у варош госпа Нола никога није могла примати у кола. Кола су тада препуна. Два дућана се снабдевају у вароши и једна касапница. Заједно с кочијашем скида госпа Нола котарице с јајима, зелени, живином, ракијом, брашном, сељачким пешкирима и ћебићима. У сваку руку дохвати по бутић, и преноси их до месарнице. Виче Мађара, који је водио радњу: „Да примиш, мериш, и одмах записујеш. После ћеш ме и тако варати — шали се — нека се бар сад зна шта је моје а шта твоје. — Е, ми тутори — наставља се разговор — ми знамо и друкчију госпа Нолу. Исти крој одела додуше, али све црно и фино, и наша добротворка у минут тачно на службу, стоји у свом столу висока и права и црна, као неки владика.

У тасове спушта добру пару. Просјацима пред црквом, колико их год има, удели. Наравно, скреше оштру реч коме треба, али удели. Боже прости, тако је и с поповима радила. Цркву воли, попове не воли, и зачас им добаци неки прекор, али цркву гледа и поклања јој обема рукама. „Да дате оправити оне рипиде! Зар је проти свеједно што носате по цркви оне мотке! Ја ћу платити, колико буде." — Да, да, оштра, оштра и пред црквом, и кад дође из цркве. Ми, њени пословођи и слуге, долазили смо недељом, после службе, на правдање и на молбе. Ту ти ври од салашара, наполичара, преподаваца. Туже се између себе, и тужи их вечито Јеврејин Штајн. Галама, док се она не приближи. Чим стане пред нас, све ћути, и свака распра је проста. Омери нас, и почне. „Ви, Штајне, не заборавите да у овој кући пустог ћара нема. Немојте да опет испадне нула више!... А ти, Максо, немој као онај твој сат на салашу, да једно показујеш, а друго удараш, јер ја видим шта показујеш. Из цркве идем, брајко, и прозирем те као стакло! Истину! Не врдај, не лажи!" И истина се говорила, и све се разјашњавало... Једне недеље, тужи се момак из млина баш на саму госпа Нолу. Вели, он и жена му Ката мало да не гладују; ето и види се на њима, суви су као трска. Тражи или већу плату, или више брашна. Госпа Нола га мирно премери, па ће рећи: „Сам себе једеш, Коста, и твоја Ката саму себе једе. Две злоће, знам вас, и зна вас сва околина. Нити је мени жао новаца, ни брашна, и то зна сва околина. Нека буде како 'оћеш. Од сутра већ, и плата ти је већа, и део у брашну. Али ако се до Митровдана не угојите и ти и Ката, знај да вам је о Митровдану Ђурђевдан, везујте пинклове и селите у другу службу."

А кад суд и званично прође, сви добијемо по чашицу вина, једну и не велику. Госпа Нола заиста није цицијашила, али није одобравала пиће. — То је тачно. Ја сам бивао у њеној кући. Никада никакво пиће није окусила. И госту се само у малој флашици доносило... Али ако није пила, добро је јела. Оним јаким, здравим зубима огули батак одједном, и некако са задовољством пусти кост да звекне у тањиру. Кад сврши ручак, воду пије из „бокалчета", мало мањег него што некима стоји на умиваонику... Знам и то да после ручка никада није спавала. Слаже пасианс, игра домине, чита новине, или неку „стару књигу", што је значило књигу прича или песама из њеног родног краја. Па остави све, затвори очи и певуши. Укућани су причали: кад почне да певуши, можеш доћи и викати да кућа гори, она не чује и не одговара. И Тоша, добри Тоша, кажу да је о том причао: „Онда, овај, моја Нола к'о да је заљубљена." Увече попије само теглу млека, и у девет сати спава. А сутра, с петловима на ноге. Сиђе у авлију, у доњу кућу, где се хлеб меси и где млађи спавају, ту јој испеку комад меса, донесу салату, само мало посољену, једе је лист по лист, из руке, напије се воде, довршивши своју униформу, па хајд у штајервагн... Да није било других мука, живела би ваљда сто година.

Станојла Перчинова видела је Тошу Лазарића, старог момка, свега једаред пре него што ће се за њега удати. Кад је по неком трговачком послу наишао, неочекивано и за њега, у малу варошицу на граници Србије и Босне, где је живела породица Бошка Перчиновића, досељена једну или две генерације раније из Херцеговине. Бошко је о свом оцу Сави причао да је био висок као кула, не леп али добар човек, мек као она његова плава коса којује носио дугу, и при раду у пољу, на начин калуђера, плео у перчин. Отуда им име.

Бошко Перчинов, отац Станојлин, болешљив као дете, развио се после у лепоту од човека. Висок, танак, гибак, тамносмеђ, мало бадемастих очију с којих се капци дизали полако, заносно — Ходао је као јелен — загревала би се госпа Нола у причању о свом оцу, руке му господске, од малих коштица, а кретао их при говору некако меко, на турску, вала баш као онај наш Зариф-бег, што лепо једног дана умре од господства... Оца мога је требало видети, и веровати да смо од соја, да смо с планине сишли. Нас две, његове кћери, изневерисмо обадве. Ја по висини, као нешто мало и сећам на оца, а по свему другом ни на оца, ни на мајку. Родих се у некој дебелој кожи, и она ми све кости поравнала, и дошла сам трупац. Лепом човеку се морају и кости видети, јâ! На лицу мог оца, па и моје мајке, лепо се видело како је кожа по костима разапета, баш као кад неко преко фине руке обуче фину рукавицу, јâ! [То њено јâ, говорио је често гос-Тоша, залудело га је. — Чим она каже , јâ , а ја , како би вам каз'ô пропе'ô човек. Ил', њу да узмем, ил' у бунар да скачем, онако матор. — Гос-Тошино друштво се на то слатко смејало. Јасно је било свима да је код његове младе Станојле више вредела реч него узречица, али гос-Тоши се тако понекад дешавало да промаши мету, а виче ура]... После сам се још — наставља госпа Нола — удала у ову ситу и масну земљу, и за матора мужа, па, шта ће друго, заволела сам јести, и потхранила снагу да бих каруце могла вући. А моја сестрица, сасвим друга, ударила сва на своју мајку. Ми смо од две матере деца, и ја сам од Јулице скоро осамнаест година старија. Јулица је танка као сенка; вуче на глави грдну црвено-златну косу; кожа јој бела, и хладна као у рибе. Кад говори, шапће; уста отвори, лепи зуби засветле, нешто је рекла, и ако сте чули што је рекла, добро и јест, а ако нисте, и нећете. Ја сам је прозвала златном рибицом; и шалила сам се с њом, кад не слуша, да ће је мачка појести.

Нешто заједничко породично, од оца наслеђено, имале су ипак обе сестре: сузе, боље рећи сузу, ону севдалинску једну сузу која стоји у оку непомично, светли, нити отиче нити усахњује. — Отац наш је био севдалија: лепо уздисао, лепо певао, лепо ћутао и кроз сузу гледао. Јулица нема око Бошка Перчиновића, али има његову сузу. Тек је видим, не знам о-што зашто, хода по кући као и обично али у оку фењер... Можда у њој севдах полако зори... сад је још дете, али даће Бог, запеваће једаред,

донеће нам пролеће у кућу, кад одрасте... А ја, фала Богу, и одрасла сам, и прерасла сам, и за севдах не знам, али нека ме што мало такне у срце, око плаче. Изгрдим момка, оног пустог коцкара Милана, кога би требало и да избијем, али ми одједаред дође жао што је слуга, и окренем се и шмркам. И што је најгоре, та вуцибатина распознаје шмркање моје, и ево га, подвлачи ми се као маче, и тако, ето, спасе га суза Бошка Перчиновића... Што је човек! Сузу не може да убије!... А треба је убијати. Расцмиљави човека, срамоти га.

Станојлина мајка беше жена наших јужних сиромашних крајева. Знала је у браку с Бошком за две ствари свега: за велики рад у кући, и за ретко страсну љубав према мужу. За Бошка је одбегла била, родила му сина пре времена, па је и сахранила то дете љубави пре времена. Бошко се после смрти детиње променио према жени и кући. Био је додуше и даље човек који зна зарадити — ванредно вешто је посредовао у трговачким пословима —, који уме прилично почувати оно мало што му је остало од оца, али му се нарав преврнула, и сујета лепог човека порасла.

Дошао нераван, сваки дан друкчији. Час горд, час плачљиво нежан. Час стрпљив, час плах и љут. Али све некако згодно, и у форми која се његовој жени свиди. Тек му суне у гладу да у дан највећег посла стави на себе празнично одело; и исквари га. Али Милици његовој драга његова лепота, драга јој његова гиздавост, потегне и ради, двоструко, кришом од мужа ради и по туђим кућама, и Бошко се понавља као нико у варошици. Уто се родила Станојла. Отац се кисело радовао: женско, и ружно дете. — На коју страну удари ово наше девојче? И по теби и по мени, ја бар мислим, требало је да је друкчије. — Милица ћути. Знала је поодавно да Бошко њу не види; да је Бошко од оних тихих незаситљивих љубавника који крију и тим више уживају своја уживања; да Бошко има вештину да у згодан час окрене згодну страну своје природе и свога говора. Милица се доста оболестила после порођаја. Тиштала је и њу ружна девојчица. — Ej, Бошко, куд јој брат не остаде жив! — Бошко међутим одједаред окренуо нову страну. Заволео девојчицу, и потсећа жену на неке слатке речи малога покојног њихова синчића. — Не тужи, Милице; лепо ми се чини да нам у тим речма остаде душа детиња, па као да је и он ту — и Бошку засветли фењер у очима. Расплаче се и Милица, заплаче и мала Станојла, као да зна за тугу родитеља, и по кући се разлије нека благодат. Тако је Бошко увек умео и друге усрећити и себи говети. Уза сав свој много лични живот, није био себичан. Имао је лепу праву памет, прозирао људе и ствари, па и себе, знао је своје мане. Прозрео је и своју кћер, кад је поодрасла, лепо учила, рано истакла особит карактер и вољу, заволео ју је и као дете и као друга, поштовао у њој оно — што је твоје, Милице, и деда Савино, и што ја немам. Немам, Милице! Ја стајем на грехоту сваки час! Опрости и заборави! — А Милица је умела да опрости и заборави и била срећна. И тако је и умрла, срећна, само много изнурена.

У домазлуку је матер у свему заменила Станојла. Радила је девојчица као црв, удешавала оцу, поносила се њим. За своје младе године, много је знала, бринула, и самовала. Бошко, још више него пре, или по трговачком послу на путу, или по личним стварима у вароши. Станојла све опраштa и заборавља, као и њена мати. У Бошку се тако и сувише успавала одговорност оца, и он се једва годину дана по жениној смрти поново оженио. Узео је жену с којом се упознао на броду путујући за Трст. Довео ју је, и венчао се с њом. Чудна беше та жена. Говорило се по варошици да је Туркиња; па Јеврејка. Бошко је тврдио да је Талијанка, и позивао се на црквене књиге. Мала и нежна, коже болесно беле, косе ватрене, очију некако превешених и скривених, нерадница, пробирачица, нова млада је врло необично изгледала у домазлуку Милице Перчиновић. У варошици се причало даље: да јој је отац кријумчар, па робијаш; а после, кад се боље открила природа странкиње, да јој је мати вештица. За Нолу и за њених шеснаест година, дошла су велика искуства и искушења. Ватрена жена просто је опијала њеног оца, и млада девојка је гледала у кући право блудничење већ више него

зрела човека и жене која је скоро безумничила у говору и твору. Пасторици својој се додуше није наметала ничим, али се издашно користила њеним радом у кући. У Ноли поче да расте гужва од питања и колебања. Због оца, она се много савлађивала у понашању и речи. Уздигоше се тако у њој један разум и једно достојанство, који су били прави украс.

Нола је осећала да чува нешто од чега зависи сад и њен живот и живот њена оца. Дође после годину дана међу њих једна мала, као лептир лака девојчица. Крстише је Јулиана, и прозваше одмах, мати, на туђинску, Лиетом, а Нола, на српску, Јулицом, а Бошко час овако, час онако, како је већ њему било дато да у згодан час стане на праву страну. Кад се родило дете, Станојла још боље упери у своју околину и својих пет чула и сву своју храбру памет. Снажна девојка, стуб куће, умна далеко нада своју околину, она одједаред узе особита права, заузе став, и поче некако да администрира ствари и људе. Волела је и она живот, и баш зато почела да цени своје способности. Слично својој матери, само Нола више памећу и карактером него срцем и страшћу, она се извешти да спречава да јој живот буде омашка. Радила је у неком старешинском замаху и у кући, и над очевим рачунима, па и над малом својом полусестрицом. И ван куће се девојачки њен живот определио особито. Зато што је нико од младића није волео као жену, Нола се почела с младићима дружити. Покушала је ићи у лов, и заволела лов, ловила и крупнију звер, постала одличан стрелац, и била, како су сами ловци говорили, једини ловац на свету који не лаже. Мало-помало, од шала би истина крупна: Нола поста редак човек, истакоше се јасно ванредне црте карактера: истинољубивост, правост, озбиљност, човекољубље.

Прођоше године од Бошкове женидбе. Талијанка се мало смирила, али је остала туђа свему и свакоме. Бошко је с поносом друговао и саветовао се са својом кћери. У тај час примирја и навике, како то већ бива, упаде Тоша Лазарић, богат поседник из оних равних прекосавских земаља где никада нису били ни Бошко ни Нола.

За Балкан, господин Тоша је био помало фини и помало смешан господин. Али је брзо придобијао људе благошћу и „контеношћу". — Ја сам, овај, контен, како гођ ви ус' теднете — тако је свршавао послове. Бошко и Тоша просто се заволеше. Али се господин Тоши више од Бошка допала његова кћи. Гледао је у Нолу као у икону, и простосрдачно је признао да је „проп'о". До верења је дошло брзо. С једне стране, добро ороторели али кочоперни Лазарић изјавио је да му се девојка допада преко сваке мере, да је, „такво штогођ" желео увек за госпођу у својој богатој кући, и да је срећан што није „пренаглио" да се раније ожени. С друге стране, Нола је Лазарићу рекла хоћу, а пред оцем је објаснила поступак. — Морам ићи, зато што овде не могу остати. Прилика ми је да се удам сад или никад. Ко би ме од наших момака узео, овакву људесину! И још, ти стариш полако, и све си више под влашћу жене. Јулица расте и биће лепа и фина девојчица. Споразумели би се вас троје једног дана против мене, а то не би добра донело ни вама ни мени, јер сте ви овде домаћини, а ја опет не дам себи сувише близу никоме... Немој да плачеш; ја се радујем што ћу имати своју кућу, а Тодор, видиш, води ме радо. Он је богат човек, послови његови су од сваке врсте, а ја волим да радим, и да служим на неком озбиљном раду. Јака сам, вредна сам, хтела бих да нешто велико дочепам, да се борим, да ђаволу комад из уста искинем, како већ рекох јутрос и пред Тодором... Нола поче слатко да се смеје. — Виде ли, колико се Тодор препао кад чу да хоћу ђаволу комад да отмем. — И Нола узе да говори начином и нагласком вереника њена. — Та мани, молим те лепо! Има код мене и леба и печења и за ђавола. Водићеш ти моју сермију. Та и врапци су код мене бесни што су сити. А ти ћеш госпођа да будеш, да се у каруцама возаш и да заповедаш. Барем да се једаред види ко су Лазарићи и Лазарићке...

Раскрстио сам за срећу пре две године с оном Мађаричетином; овај, више волем сам да кажем... И тако је Нола расмејала још последњи пут свог оца. Храбро се држала и ту. Тешко јој је било оставити га, јер се сад бринула за њега баш као за неко дете.

Мало дана затим, Станојла Перчинова је први и последњи пут у животу обукла кићену свилену хаљину, узела Тошу, или како је она говорила, Тодора, испод руке, и корачала за њу неприродним, ситним кораком до цркве и до олтара. Прича се, при повратку је скинула венац с главе и носила га у руци; и Тодор је младу држао за рукав, јер више није хтела да се води испод руке. Отпутовали су сутрадан по венчању.

Паланку је, наравно, запрепастила одлука и енергија гос-Тошина; али кроника паланачка није о првим данима младенаца сачувала ништа важније. А није ваљда ни могла. Госпа Нола, као чиновник који је стигао на дужност, одмах је живот претворила у свакидашњицу. Препричавала се ситница: да је гос-Тоша дао урамити венац младин, и хтео га обесити о зид у спаваћој соби; а госпа Нола узела венац и затворила га у велики орман за зимницу. Паланка није сазнала за пријатну сцену том приликом. — Добро да ме разумеш, Тодоре. И ми волимо успомене из младости, само, знаш, у нашем крају остављају венчане венце тако само католици, Швабе, а ја ти, брат си ми, не волим Швабе... Ништа мени, Тодоре, доброто моја, није код тебе необично... Оно, ако баш 'оћеш да будем искрена, ево шта ми је необично. Свако подне у Бога, у комшилуку кукурече неки петао, галами као луд. А кад он напослетку умукне, тамо преко баште неко почне да зове: Мато, о, Мато! Из дана у дан тако, али тај се Мата још никада не одазива. Који је тај Мата? И што се не одазива? Или увек спава, или баш сео за ручак, и има добар апетит, и не да се узнемиравати. Ето, тај Мата ми је необичан, и волела би да га видим. — Слатко се исмејаше гос-Тоша и његова Нола, и о венцу више не беше помена.

Што се тиче ручка, некако је госпа Нола убрзо стекла Матин апетит и обичај. При јелу, не трпи да је прекидају, ни за што, ни за кога. То је нарочито важило за вечеру. — У економским кућама је вечера одмор, и нећу да ми се залогај хлади ни за чији ћеф, па ни за љубав. — Једне вечери је ипак успео да се пробије до госпе Ноле и гос-Тоше, за време јела, надзорник са салаша. — А што ћемо куповати нова кола, кад су стара још добра — одговара преко залогаја госпа Нола. — Јесу још јака, али су стара, отрцана, а ја, знате и сами, сваки час морам да се возим до суда, до грунтовнице, до адвоката... срамота је, на онако излизаном сицу, и на оним препотопским ниским осовинама. — Ево вам господара, па како он каже. — Гос-Тоша, доста спор, тек заустио, а госпа Нола га брже прекинула. — Е, кад вас господар штеди, ја ћу да вам кажем. Кола су јака, а возе вас коњи, а не кола, а коњи су наши и млади и јаки. Али ако је стало до нових и млађих кола, онда, господин надзорниче, ево да вам кажем како се шале људи у мом крају: посади руду у земљу, па ће нићи нова кола. А сад извол'те да с нама вечерате, да једемо, да више не разговарамо.

Давно и давно, кад је Тоша био млад, живео је он на салашу са оцем и млађим братом Петром. Кућа је била газдинска, пространа, али приземна, онаква каква се затекла од деде. Само је поправљана, и како је имање расло, појачавана. Над сваким прозором кров, то јест, кровна грађа продужена над стакларију, да би сваки покрет на тавану изазивао гуд стакла по свима собама.

Пред прозорима гвожђе, укусно изведено у повијеним шипкама и ружама, али дубоко у зид забивено, и дебело и тешко као на апсанама. Цвеће у том гвожђу изгледало је заробљено и тужно. Каранфили се промаљали кроз шипке жудно. Изнутра по прозорима, још и дрвени капци. Улаз у кућу је само један, масиван, окован, једнокрилањ Свуд око куће брисан простор, башта чак доле, иза споредних зграда. Два везана вучјака, и једно пуштено чобанско псето. Ноћу, стражар кућни

обилази зграде и дува у рог ако му се неки шум учини сумњив. Овако су изгледале куће по свима великим имањима, и то је донекле био и стил и обележје господства и богатства. Лазарићи су били богати. Крили су новац углавном по кући, како се радило у доба малих локалних штедионица. Говорило се да су Лазарићи и чудни. Сви су богаташи чудни, јер из богатства израстају егзотичне биљке: или културни луксуз, или порочни луксуз, или тврдичлук и грозница нагомилавања новца. Два брата Лазарића, оба блага и добра, нису се слагали. То је у неку руку био ред у газдачким кућама; запето стање је замењивало тајанственост. Живела су браћа у два домазлука, у двема половинама куће. Сједне стране, стари отац и млађи брат са својом Швабицом. На тој страни је владао тврдичлук. С друге стране, Тоша са својом Мађарицом, и на тој страни је владала нека врста социалног луксуза, дакле културног луксуза. Тоша је имао амбицију да буде угледан Србин и грађанин, и помагао је српску општину и све српске установе, чашћавао функционере, па и менице потписивао и плаћао. Два дела куће је везивао, наравно и делио, ходник, таман, дуг, пун ормана у дебелим зидовима. У тим орманима је било, као у свим старим кућама, свега и свачега, архив и старинарница.

Никада се није могло све извадити и претрести; само се с времена на време избацивало на ђубре оно чиме се „ето, неки сиромашак могао сит накористити, али, шта ћеш, пождерали мољци, расцрвоточили црви". Говорило се да све газдачке куће имају по тим ормарима и скровишта за људе, с везама и према тавану или подруму. Заиста је крађа и препада у оно доба било почесто. Војводина је богата, сви воле новац и узимају га како могу. Тачно је било, код Лазарићевих, да се у обе половине куће из по једне собе могло мердевинама узаћи на таван. Јер су тавани код њих били израђени као магацини, били пуни полица и фијока. У кући је живело много млађих: велика економија, и два домазлука. „Бесне Лазарићи, кувају на два шпорета." „Шта ћеш, кад једна страна живи дању, а друга ноћу." — Старац и Петар ноћу никада нису излазили, ни у комшилук ни у варош. Тоша, напротив. Не као бекрија, него као члан друштва, и као друштвен човек. Али никад није ноћивао у вароши. Око поноћи, па и после поноћи, чује се знак пискавог звиждука стражару, ето гос-Тоше на салаш, својим колима, на коњу, или фијакером. Некада с револвером у џепу, некада и без џепног ножића. Чудан бесмисао, и опет неискорењив обичај у том крају, да поседници, богаташи, охоли на богатства и преимућства, по цену глава својих нису излазили из куће као други свет, с малом паром у новчанику. И хвалисали се још издржаним опасностима, препадима и оробљавањима. Ту врсту јунаштва су неговали и људи страшљивих природа. Такав је био ред. Откупљивали су се уцењивачима, па и разбојницима, оним што су носили уза се, у новцу или накиту, или су пуцали, застрашивали, рањавали, па и убијали, и сами били убијани. Густи војвођански кукурузи, то се заборавило, имали су врсту летње хајдучије. А зими се кидисало смело, на људе у кући и за столом при вечери. Све то била је нека врста отмене богаташке карактеристике, неког тобож племићског страдања.

Једнога зимског јутра, нађен је Петар у својој соби доста тешко рањен, а старац у својој, везан и заптивених уста. Швабица је, за своју срећу, лежала у болници. Петар је оздравио, а старац наставио да кује. Никоме нису казали шта је однесено, никога нису сумњичили, интервенцију власти су спречили. И то је била тако нека врста отменог држања оних којима се може да буду покрадени, и који према разбојницима узимају као неки ритерски став. У кући, наравно, повлачили се разговори, али опет у стилу отменог чувања интимног догађаја. Као знало се да су Петра напала двојица. Кућна послуга, између себе, доказала је неучешће. Ноћни стражар се клео у децу да „приконоћ" нико није крочио у кућу. Старац је међутим шапнуо Тоши, свом сину с оне стране, чудну ствар: да му је остала у сећању сенка разбојника на зиду, и да се она некако сасвим слагала са сенком авлијара Љубе кад чисти и накида се над метлу. Тоша је много волео Љубу, и разуверавао оца; и још се и смејао старчевом сведочанству

помоћу сенки. А стари му је паметно одговорио: да он често седи у авлији на сунцу, и познаје сенке свих укућана, и да је сенка, по њему, гора још од огледала. Мало помало, о сенки је чуо Петар, па Швабица, па Мађарица, па и Љуба. Али је ту домаћа сплетка око „интимног" догађаја једне богаташке куће прекинута, и Љуба је и даље успремао авлију и радио башту, и није марио за своју сенку, утолико више што се старац више није сунчао. Браћа се после тог догађаја измирила, старац је преведен код Тоше, и код Мађарице која је имала много самилости за његову астму и глувоћу, и на чијим рукама је и умро неколико месеци касније. Једно време, паланчани, шврљајући по гробљу, застали би пред гробницом Лазарића, онда раскошном, и препричали би разна разбојништва, стварна и измишљена, а затим је све утонуло у заборав.

Јер паланка никада не задире много у мислене резултате над појавама. Она, у својој дебелој једноликости, и у својој вечности преживљује углавном само јаке моменте. Вечност паланке, то је важна, и можда не доста уочена ствар. Паланка је вечна форма људског друштва, вечна и свугде присутна. Велики градови су састављени из многобројних паланака, великоварошка гробља из паланачких гробаља. Тамо и тамо имамо мноштину малих кругова рођака и познаника, који су живели, разговарали, везивали се и истребљивали се на начине како се то ради по паланкама, кроз односе и судare малих калибара. Једно надлештво, једна фабрика, једна банка, једно посланство, свугде се ту крије по једна мања или већа паланка, збир уских живота у паланачком оквиру, па и менталитету. У свету бачких паланака салаши су нешто нарочито. Они могу бити уско везани за своју најближу паланку, а могу сачињавати сасвим засебну сеоску организацију која се успешно брани од сваке заједнице с паланком. Лазарићи, на пример, држали се врло резервисано. Паланка је тако тек после извесног времена сазнала да је Петрова Швабица прешла на други салаш, и да се Петар верио с ћерком поседника неког трећег салаша. А што се посредно и касно сазна, то паланка некако пушта низ воду. — Скандал и новост морају бити врући — тумачила је попадија од Вазнесенске цркве. Ипак се после свадбе запазило нешто врло занимљиво. Петар се добро оженио, и срећан је, али, сасвим насупрот ранијем свом начину живота, сваки час долази у варош.

Тоша, да би се све обрнуло, приволео се кући, и почео да цени породични живот. Таман је паланка поставила серију питања и сумњи, сазнаде се неочекиван и прост одговор: да Петар нешто није добро с плућима, и да Тоша има задатак да брата спреми за пут и лечење. — Чим је негде више него један доктор, шиј црн барјак — протумачила је попадија од Госпојинске цркве. Петар се поправио и остао код куће, и ствар је легла. Али после неколико месеца дође погоршање и браћа отпутоваше у санаторијум у Штајерску. Тоша се вратио и донео добре вести. После неколико месеца, опет погоршање, и хитно путовање Тошино. Сад су почела долазити писма с рђавим вестима, и најзад депеша Петровој жени: да морају одмах натраг, „много је ларме у лечилишту, Петру треба тишина". — Ми најбоље знамо која то тишина — смешила се стручно млада гробарка у разговору с једним парастосом, годишњим, доста веселим, чији су приређивачи већ поодавно претурили враћање из санаторијума, тишину и остало. За мало више од годину и по брака, а Петрова жена је сахранила мужа, крстила ћерчицу, и вратила се родитељима. Паланка сад поче да назире авет раздеобе имања. — Стари ће се повампирити кад осети који ће салаш на лето да дели његову жетву. — Хја, тако је то било и биће код трулих газда: једна беба, десет вампира. Чуће се с оног света и Петар, и мати Петрова и Тошина. Она је поквасила сермију, њено је оно што је најбоље. — А салаш Лазарића држи се резервисан. Мирно, и као увек. Кад је све било уређено, чуло се у паланци да је гос-Тоша нашао и споразум и правду, да су сви задовољни, да гос-Тоша најлепше говори о снаји и о беби, и о свима рођацима снаје и бебе. Вратио се гос-Тоша својим друштвеним функцијама као да ништа није било, ни смрт, ни деоба имања. Имало је на тим врашким салашима неког господства, које је паланкама много сметало, а паланка њему скоро нимало.

Гос-Тоша је био човек попустљив, поводљив и дарежљив. Стари Лазарић је понекад беснео: — Школу ниси хтео да учиш, економисати не знаш. Све ћеш сфурдисати! Кад ја умрем, и поделите се, теби ни до ручка неће стићи имање. — Али нико никада не може ништа предвидети, јер се ниједна ситуација у овом свету не држи. Тоша је наследио и део братовљева имања, а напредовало је и множило се све што се његовим назвало. Трговци на велико и мало говорили су да је Тоши сам Бог пословођа и књиговођа, и да зато није рђаво с њим радити, јер добро пролази увек и друга страна, пошто је Бог праведан. Тако, с Божјом помоћу, гос-Тоша је сваки дан већ око два сата закључавао за тај дан свој контоар. — Мој отац је говорио: Богу божје, цару царево, а све друго у касу и под кључ. А ја велим: Шта сам пре подне зарадио, с тога ћу после подне ја, Тоша, да скинем кајмак. — Волео је став и господство. Као многи економи старога кова, предавао се радо, тако да кажемо, култу некога култа. Наравно, код њега је све то било више ствар естетике и форме, него интелекта и идеје. Господин Јоксим је тврдио — Кад Тоши кажеш идеја, он неизоставно види нешто округло или на четири ћошка. — Гос-Тоша је доиста волео неки очигледан култ, неко освештано место, неку репрезентацију оних који култу служе. Он је, додуше, новац давао увек за благородне циљеве, али је и благородност осећао, по речима господина Јоксима, некако као округао или ћошкаст облик. Такав какав, гос-Тоша је имао правилан нагон да иде у колектив, јер је то био једини начин да постизава оно што му годи и импонује му.

Волео је да буде члан неког одбора, да буде тачно присутан члан на седницама, да буде добротвор и утемељач. Ово последње га је одвело у пријатну једну специјализацију: при састављању правила за неко друштво, гос-Тоши је једногласно поверавано да изради оне тачке правила које говоре о разним врстама добротвора, о њиховим разним правилима да као такви улазе у разне секције, и да у извесним случајевима имају право на два гласа. После једне оснивачке седнице, шаптали су чланови у шали: Тошу смо требали метнути у секцију за ликвидирање друштва и плаћање дугова. Функције гос-Тошине везивале се у основи за једну малу политичку страст његову, за србовање честито и одлучно, и помало парадно. Једаред је гос-Тоша седео осам дана у затвору због неке приредбе о Св. Сави. Тиме се поносио. — То ми вреди, што рекао Јоксим, колико папирној икони сребрн оков.

Помињући лепе друштвене особине гос-Тошине, и безазленост његових уживања, људи су пола у шали али пола озбиљно тврдили да је задобио и лопове, и разбојнике, и писце претећих писама. За много година никакав сумњив знак око његове куће, никаква крађа ни уцена. Он није прешао у варош ни кад је остао сасвим сам на салашу. Као потпредседник ватрогасног друштва, тачно је ишао у ноћну инспекцију када дође на њега ред, и враћао се после поноћи сам, на коњу. Постепено је и сав онај тврђавски режим у кући попустио. Стражар је само у зимске мрачне ноћи ходао целу ноћ око куће. Пас на ланцу је био један и много матор, и љубитељ добош-торте. Пролазници, који би имали нешто на брзу руку да сврше с гос-Тошом, куцали би штапом о шипке ограде, а гос-Тоша би сам отварао прозор и јављао се. На једном прозору се гвожђе много раздрмало али није оправљано. Мађарица, код свог јаче од педесет година старог господара, уседела се, уранила, потеже је и чула, и надзор њен није вредео скоро више ништа. Млађи су је тужакали да не пази по кући, не чува. Гос-Тоша благо одговара: — Доста је она чувала и кућу и вас, сад ви њу чувајте.

Некако пред женидбу, кад гос-Тоша беше с оне стране средине између педесете и шездесете, изабраше га истовремено за претседника удружења великих поседника, и за претседника сиротињског стола. Гос-Тоша се појавио у кавани ретко елегантан, и срећан као дете. Водили се озбиљни разговори, и гос-Тоша је изненадио „идејом" о запослењу сиротињских жена. Само је господин Јоксим, за другим столом, пецкао: — Предводи велике богаташе, и предводи сиротињу. Једино је наш Тоша могао то да

састави, да буде и коза и купус. — Дупли претседник имао је ваздан посла. Идеју о запослењу жена преузео је додуше одмах потпредседник, али је остало и за гос-Тошу. Отварао је и затварао седнице све вештије. Научио је речито одобравати добар предлог, и умешно склањати рђав. Противнике је врло тактично смиривао, па и измиривао. Тако до женидбе. После женидбе, имао је гос-Тоша сваки час и неки свој оригинални предлог. Истина, донесе га, али га свагда не проведе. Кад дође до гласања, он гласа поводљиво, и срдачно честита онима који су добили већину, свеједно да ли је тим прошао или пропао његов предлог. Идуће седнице, међутим, ево га с неким „амандманом" за онај предлог. Ревизија, господо, молим лепо. — Постало је јасно да иза Тошине велике претседничке столице присуствује још једна присутност. Заиста је госпа Нола сарађивала. Муж јој реферише, она или одобрава главом, или не одобрава укрштањем или пуцкањем својих јаких прстију, и онда следују предлози за ревизију, а између њих се плете критика на гос-Тошино држање у седницама. Он се брани како уме.

Некада и изненади жену. Та ти ваља, Тодоре! — обрадује се госпа Нола. Некада се сплете и празнослови. — То ти је, Тодоре, кора без ора. Не ваља ништа. Остави се тога. — Једном приликом, упаде у такву дискусију, и у неко гос-Тошино празно шепртлење, момак којије имао да преброји штајервагњ Госпа Нола, љута, на момку нађе нишан. — Шта си оно урадио? Шта ти имаш по твојој глави да мењаш боју, и да шараш точкове, и правиш од мене вашар? Шта ћутиш?... напослетку, ћутање и јесте најбоља капа за све празне главе.

Кад се млада госпа Станојла довела, и показало се да ће ту сад да потече један миран живот са скромном и паметном женом, гос-Тоша даде једног дана ударити над улаз своје куће на салашу таблицу с натписом: Мој мир. У складу с тим натписом, домаћин је све више волео да остаје у кући. Ревносни претседник се почео тужити на безброј седница. Брижљиво облачење је попустило. Рукавице су сасвим нестале из гардеробе. По цео дан остаје гос-Тоша у собним ципелама, и у нечем што је можда прародитељ данашњој пиџами, у широким панталонама, и некој врсти женске рекле с мало дугмета и много гужваљака од прилегања и лежања. Један сламни диван у трему, и један кожни у ручаоници, много су били заузети, и удубили се као корита. Имање је почела да обилази све више и више госпа Нола. Малчице су као узеле ноге да издају гос-Тошу. Очни лекар му баш зато даде одлично стакло, и откад натаче наочари, гос-Тоша не избија из куће и много чита, нарочито пољопривредне ствари. (Госпа Нола се једаред вратила с њива сва црвена. — Не знам ја али не знаш ни ти! Читај, брате, и научи и мене, немој да ме слуге поправљају!) Толико се гос-Тоши осладило читање, да је поручио читаву једну малу системску библиотеку.

А кад прочита неку књигу, поклони је читаоници српске општине. Прочуло се гос-Тошино читање, и разговори о том га толико дирнуше, да је прешао на стално снабдевање књигама из пољопривредне и варошке читаонице. Жупанија га за то одликовала медаљом. Беше то нека тешка емаљирана плоча, читав тањирић. Гос-Тоша је као мало навијао да оду да захвале лично и он и жена. Госпа Нола је оклевала. Гос-Тоша онда реши да иде сам. Госпа Нола на то узе медаљу и гурну је у ормар међ стари порцелан. Гос-Тоша, поводљив као увек, даде глас својој жени, и остаде у пижами у своме миру и у своме кориту.

Нола Лазарићка, што даље, све је више била Нола Перчинова. Узела је у администрацију све велико и разноврсно имање свога мужа, земље, људе, жене, децу, стоку, новац, купце и продавце, посреднике, адвокате. Као филиалу, администрирала је и тамо далеко доле кућу своје некадашње породице. Јер, после неколико година брака, и неколико љубавних и новчаних скандала лепе Талијанке, морала је госпа Нола озбиљно посредовати. Отпутовао је једног дана гос-Тошин адвокат с пуномоћју, с

„миразом” за Талијанку, и с једним „писменом” који су потписали и Бошко и његова жена. Ослободила је тако госпа Нола свог оца од велике беде; утолико веће што је он у то време већ много био оболео. Попијен од оне скривене туберкулозе коју, типично, добијају лепи, витки брђани, још је држао своју дивну главу, и очарао њом адвоката. Годили су му комплименти и утехе, али је шаптао резигнирано: — Та моја глава, то вам је као кад зао ветар уврне петељку и загуши цвет, и цвет се још мало држи, али је већ мртав... Реците Ноли да се не бојим смрти... И реците јој хвала. И она је, као и њена мати, много чинила да проживим живот по ћефу и вољи... Право је сад да буде и Божја воља.

Са адвокатом је отпутовала и једна старија жена салашарка, да понегује болесника, и да га касније преведе кћери, ако хтедне поћи, и ако могадне. А Јулици, девојчици од дванаестак година, наређено је било да крене с адвокатом и са свима потребним стварима, то јест, да се коначно пресели код сестре.

Гос-Тоша и његова жена, на тај начин, стекоше дете. Госпа Нола се изненадила како је Јулица изишла девојчица чудне лепоте и нежности. Лако се и присвојила, као сва залутала и несрећна деца. Цела кућа је некако набубрила и просјала од ње. Гос-Тоша се подмладио и раздрагао, добар и благ је и иначе био, и просто је на јуриш задобио своју пођерку. Госпа Нола, почела је то уосталом већ раније, постаде мати. Дозива учитељице; иде по дућанима у које није никада ишла, да девојчицу своју лепо обуче; тражи јој другарице; разговара с Јулицом час као с бебом, час као с маторком. Кад се девојчица већ сасвим свикла на нову околину, и показивала много јасних знакова да јој годи живот у богатој кући, госпа Нола, једне вечери, подуже је причала с малом о њеној матери, о болесном оцу њихову који ће можда скоро доћи, о чика-Тодору и његовој реткој племенитости. Па је заћутала; миловала дете док није заспало; а затим отишла у своју собу и горко се расплакала. Пробудило се у њој цело срце. Пробудила се цела жена, мајка и чуварка деце. Па се дигла слутња, или бар питање, да ли ће Јулица, тако друкчија него и отац и сестра и поочим, да ли ће моћи бити прави извор радости у кући. Па се јавио неки меланхоличан стид, можда први пут у животу Станојле Перчинове, што је ружна и незграпна, што се није могла удати како се удаје, и имати деце. Па неко кајање и самоосуђивање, што се кроз безазленост и доброту Тодорову провукла у ову кућу.

Па страх од великог новца и поседа, од живота који сав има стојати у служби имању. И онда опет неки порив, неки глас нагона и позива, нешто јасно и једино лепо: постати пријатељ деце, чувар деце, ма чије, свачије. У госпа Ноли почели се сређивати нагони, интереси, потребе, можда и страсти, можда и егоизам жене. Те је вечери отпочела у тој јакој и смелој жени њена права функција, из које ће затим излазити све њене замисли, одлуке, покрети, речи, дела. Тих дана се десило и оно са служавком Паулом. Пошто је укћерила своју полусестру, напуштено и збуњено дете, решила је да усвоји и младу служавчицу, која не види сунца зато што од малоће живи као туђе слушче, напуштена и збуњена и она, без неге мајчине, без доколице да гледа сунце.

Дете у кући, то је сад значило центар у браку госТошином, баш као што је госпа Нола, ранијих година, створила центар у његовој кући и имовини. Гос-Тоша је сад прави човек, има жену и дете, заљубио се поново у своју Нолу и ишао за њом као куче. Салаш *Мој мир* сав се преображио. Дозидали су још једну терасу. Гвожђа су била препуна цвећа. Чуваркућа на крову појавила се и разрасла се у читаву башту, а то, кажу, значи срећу. На велики оџак су усадили црвену вртешку, птицу са дугачким репом. То је желела Јулица. Намештај су попунили, иако то није желела госпа Нола. Ормане у ходнику су претресли, и метнули у њих мирисаве травке. Јулицу су облачили као лутку. И гос-Тоша је опет елегантан и отмен, и без рукавица није излазио с пођерком. Само се госпа Нола не мења. Предала се великом послу, и не може друкчије

да се одева него раднички. Никоје промене нису могле да успавају у њој оно нешто мушки трезвено чиме је пресецала све заносе и илузије.

Тако је пресекла мужа свога када се, по доброти, по доколици, а и по гордости, почео мало рано заносити плановима о миразу Јуличином, о удадби и спреми њеној која ће бити нешто што ретко бива. Гос-Тоша, како већ јесте код једноставних људи, уживао је не толико у оном што се спрема да уради, колико у слици тога и дејству од тога на сугрђане. То је уосталом проклето општечовечанска црта: да се види да има. Замишљао је гос-Тоша, и пуштао да дефилују пред њим, лица његових знанаца у паланци онаква каква ће бити на први глас о миразу који гос-Тоша спрема поћерци: нека згрчена и узнемирених очију; друга разливена и забезекнута; трећа скоро побожна од респекта. Колико је фантазија имао тај гос-Тоша да у стварности види оно што речма никада не би умео описати! Једне вечери, поведе он разговор са женом о том будућем миразу. — Шта мислиш, да ли да купимо оно Шнорово имање? Један Шваба би нам се скинуо с врата. Скупо јесте, али је лепо. Некако округло, на све стране излази на путеве, земља је одлична, а кућица као мали дворац. И шумарак је Шваба подигао. Додали би Јулици нешто и у новцу, удали би је за бираног човека, па има само да седи и да ужива. — А што да седи? Не треба много да седи, боље је то и за њу и за столицу. Што се тиче имања, ако ћеш мене послушати, а знам да 'оћеш, ништа нећемо куповати. Ништа! Ни сад, ни после. Добро ће бити ако сачувамо што имамо. Јер је тешко сачувати, мој Тодоре, да ти ја, млађа од тебе, кажем. Ми, Перчиновићи, сишли с планине, не шугавци, него људи од соја, радили и стекли, нико нам није био неки нарочити расипник, и, како знаш, што имасмо, не сачувасмо! Је л' нас видиш! Оца мог данас негује твоја салашарка и твоја форинта; ја стигох у земљу у којој хумка ни камичка нема... веруј ми, Тодоре, долазило ми је да с памети сиђем... Јулицу држи и спрема поочим крај жива оца и мајке... Видиш ли ти тај рачун!

Живот, мој Тодоре, прождире као гробље. Нико није крив, а имања нема, породице нема, што је било доста, постало мало и јад и срамота... Чу ли, на погребу капетанову, оног вашег ђаволског господин Јоксима? Језик му змија, али памет му ваљаста, што ми кажемо. Вели: „Сви ми, и све простране сермије, стаћемо без гурања на ово мало наше паланачко гробље”... Јà... Ништа нећемо куповати, Тодоре; а ако умеднемо сачувати, нећемо бити сироти ми, ни ико наш, па ни Јулица. Веруј мени, која сам ти из теготиње дошла, није сиромах онај који нема, него онај који је имао па изгубио... А што кажеш за Швабу: да буде један мање, па Шваба ти и здесна и слева. Дућан ти држи Шваба, касапницу Шваба, Мађар, шта ли је, све је то Шваба, и свуд по имању их има. Ако ко, ја Швабе не волим, говор им не волим; веру им не волим; јела им не волим. Али, ето, живимо с њима... А како чујем, било је да су и они куповали српска имања, и тешкали се да је с тим један Србин мање. Једни другима добро не мислимо, а опет заједно таљигамо... Тако је ваљда и свугде у свету. То ти, видиш лепо, не може бити узрок да купујеш имање. Ћути и трпи. Ако су теби Швабе додијале, мени су више. Право да ти кажем, душу грешим, али им ни децу не волим. — Свршило се све договарање гос-Тошино као обично, он је гласао са својом женом против свога предлога, и честитао јој.

Било је то једног септембра месеца, пред крај већ, кад је позна јесен на прагу, и кад је вече као ноћ. Још је то после подне наишла и олуја и јака киша, и небо се није рашчистило. Црни дебели облаци јурили су као махнити, преметали се један преко другог, а било их је, како бива над равницом, толико као да се потоп спрема. Ветар је пиштао непријатно. Код Лазарићевих, сви су некако имали потребу да се забуне, да не чују шум ветра и цурење воде. Гос-Тоши није било добро, прилегао је и увукао главу у ћошак дивана. Јулица се забављала с двема младим мачкама и са својом дугом златноцрвеном витицом. Госпа Нола је ходала из собе у собу, учвршћивала на окнима све куке, да ветар мање тресе прозоре. То је био час пред ноћ, час кад се у многим

људима, па и у госпа Ноли, по књишки говорећи, мења ритам. Црно у зеницама јој се сузи у две оштрице, и поглед некуда утекне. Као да више не гледа, само унутрашњост ради у њој, крв и срце. Тако без погледа у овај свет, а иначе уморна, могла је у вечерње часе да хода по соби читав сат. — Седи, тако ти Бога! јуриш к'о за неко зло! — љутну се те вечери гос-Тоша. — То ми је одмор — одговорила је искрено госпа Нола. Био је то ипак непријатан тренутак. Гос-Тоша нарочито у предвечерја није добро разумевао своју младу жену. У њој је кувало; снаге њене су радиле како би је што боље спремиле за све тежи задатак.

Око десет сати, кад су већ пошли да легну, чуло се одједаред, кроз густ ваздух, сасвим добро, да се на друму зауставила кола. Мало затим, шушањ и корак, и ударац у гвожђе не на огради, него на прозору. Сви троје у соби погледаше се, па се још једаред погледаше гос-Тоша и госпа Нола, и онда, као мађијом покренути, сви троје се упутише прозору на који куца неко ко није ушао правим путем. Отворише капке, и чуше кроз стакло да се неко врло учтиво распитује за пут до неког мајура и неког села. Разговор тај се прекину као ножем пресечен, из два разлога. Људи се спуштали с таванских степеница у соби до њих, а човек пред прозором у по речи окрете да бежи.

За трен ока је све било јасно, и све било ту. Три човека под маскама, двојица са секирама у руци. Страховит крик девојчице, која се занесвестила. Један од нападача је још удари и обори. Други дочепа Нолу за обе руке. Трећи је с подигнутом секиром тражио од домаћина сав новац и накит. Гос-Тоша се занео, па дошао к себи, па опет посрнуо и сео. Госпа Нола се прва сабрала. и сабрано рекла: — Не дирајте човека, кључеви су у мене, даћу сав новац из касе и из ормана, накита немамо јер га нико од нас не носи. И пошла је вучена за руке, према соби где је држан новац. Док је откључавала и вадила новац, из друге собе се опет зачу крик девојчице, ужасан, онда збрка шумова од покрета безгласних људи, и напослетку све пресече тежак мир. Држећи је једнако за надлактице, разбојник је госпа Ноли мирно заповедао где да му у џепове ставља новац у хартији и у металу. Журио је, и није све однео. Вукао је затим госпа Нолу, тачно знајући где је други пролаз, до у ходник, отворио кључем улазна врата, а њој заповедио да на том месту стоји док не прођу и она двојица, да не писне, а да се не враћа у собе док с друма не чује звизак. Жена се скаменила, избезумљена, како је после говорила канда и не толико од страха кодико од онога што човек може да буде и да ради. Прошло је око три минута до звиждука: ужасно много времена. Госпа Нола је за то време рекла сама себи шта је тамо у соби чека. Не дозивајући никога, ушла је. Муж њен, разбијене лубање, лежи на поду мртав. Уста зачепљена, поцепан, изгребен. Јулица се кроз несвест трза и јечи. Госпа Нола јој приђе, стаде је трести и јаким гласом по имену звати. Дете отвори очи, и поче сад продужено да вришти. Како су за госпа Нолом сва врата остала отворена, неко од млађих најзад чу, или осети несрећу, и разбуди се сва кућа.

Паланка је ћутала као преплашен мишињак. Крвава и тајанствена романтика прешла је меру. Истовремено с вешћу о ужасном догађају на салашу *Мој мир*, сазнало се да је други богаташ, отац два сина, добио уцењивачко писмо: петнаестогодишњи и десетогодишњи дечаци биће одведени, осакаћени, или убијени, према томе да ли ће ту и ту под каменом у врбаку лежати мања свота од оне тражене, или ништа. Па онда, убиство Лазаријево тамно је; Бог један зна шта се ту још крије. Зашто је убијен кад је госпа Нола дала сав новац? Шта се дешавало у соби у којој је остао гос-Тоша? Да ли је познао злочинца? Да му није здерао маску? Ко зна, у екстремним моментима храбри су често баш најбезазленији, и баш због безазлености. Или се девојчица освестила и она нешто учинила што је ситуацију заплело? Тајна. Гос-Тоша је мртав, а девојчица се тргла из несвести тек при удару који је оборио и убио њеног поочима. Језивост притиснула паланку и околину, као камен. Лазарић је сахрањен некако кришом и уз шапате. У већем броју су дошли на сахрану само поседници са удаљених имања — На

прстима иду! — посматра господин Јоксим. После погреба, одмах се вратили својим кућама, и то на најбољим коњима. Говор протин је био кратак, опрезан, с једном једином, и то некако мимонесеном алузијом на насилну смрт доброг и мирног човека; као да је прота страховао од нечијег прислушкивања. По главама људи укрштале се мисли о богатству, о жртвама имања, али разговори о том остајали су за после: сви се некако бојали нечијег прислушкивања и скока. Онај богаташ са уцењивачким писмом, и његови синови, нису се виђали нигде пун месец дана. После је отац опет стао ићи у радњу, а дечаке је пратио у школу чувар. Власт, као обично у случајевима хајдучије, и немоћна, и нетражена. Хајдучке дружине нестају онда кад више не ваљају и саме се истребе. Док су организоване, свако очекује сигурну освету, и злочинце не туже жртве и не гони суд.

Овај догађај је данас кроника врло старог гробља. Али баш данас се чује опет о слично комбинованим разбојништвима. Предају се покорно своте новца маскираним људима, одводе се деца, промашен злочин се понавља новим покушајем, на истом месту, на истим људима. И власти и данас немоћне, често и нетражене.

Гос-Тоша је нестао као што нестају људи који нису нигде сметали и нису нигде били неопходни; као људи који нису ништа ново мислили, и ништа старо одрицали. Он се вероватно мирно одмарао, и вероватно био у рају. С тим се слагао и господин Јоксим. — Рај, то је оно што Бог најмање има да учини у овом случају, где му је један ретко добар и дарежљив човек стигао размрскане главе. — На томе се и паланка примирила, за неко време. Ускоро, салаш, резервисани салаш Лазарића, пређе у чисту надлежност варошице. *Мој мир* је напуштен, претворен у станове за служинчад и у оставе, а намештај добрим делом пренет у надзорников павиљон. Госпа Нола са сестром преселила се у кућу њихову у вароши. То је била пространа старинска кућа на један низак спрат. У приземљу, два улаза, колска капија и гостински улаз, и два дућана. До госпа Нолине удадбе, два дућана беху свега једна велика радња с вином. — Је ли, Тодоре, да ти нећеш да у твојој кући поваздан грме бурад с пићем, и купе се пијандуре? — Нестала је винара као да никад није ни била. На спрату, ваздан уских прозора, и пред сваким прозором фикус, који смета отварању и затварању. И то се размакло. — Један фикус на свака два прозора, доста. Балкон на кући огроман, као неки вагончић, а на њему никада нико не седи.

— Балкон је знаш — тумачио је гос-Тоша раније жени — волела моја мати, и он је екстра дозидан; то се и види, *пљуни па залепи* изгледа. А ја, као младић, уживао сам кад су мачкови на том балкону, направили клуб, и с њега се, већ разумеш, завитлавали на стрејју и на кров. Да пукне човек од смеја... Мјау! Буп! Мјау! Буп! А на сокаку се кревеље неке фукарске мачкице, и мисле да је на гос-Тошином балкону рај! — Сад је тај балкон лепо дотеран, због Јулкице; мачака нема; цвећа има. У њега је упрла очи паланка. Шта ће бити с удовицом Нолом? Нешто се мора збити, јер није нико тек онако само богата удовица и универзална наследница. А Јулица, сирота, тешко је настрадала. Девојчица је између две занесвешћености била сведок најстрашнијег момента. Лежала је у постељи око два месеца и добијала нападе ужаса. Лечио ју је млади доктор Мирко, човек кога госпа Нола није бадава много запоштовала и заволела. Али је девојчици остало трзање усана, нека заплашеност у погледу, мало ослабело памћење, и слаба воља да ради и иде у школу. Доктор Мирко се надао да ће се то временом изгубити, скоро је тврдио да ће тако бити. А што се школе тиче, госпа Нола је већ раније запазила да Јулица тај напор и одговорност не воли. Девојчица је била нежна некако од опште немоћи, што се научно каже: била вегетативно биће. Кад стане крај фикуса, и она је биљка која се боји да буде помакнута са свога места. Наравно да је све то знала паланка. Паланка све зна, и што је било, и што ће тек бити. „Удаће се за официра.” У оно време, и на оном месту то је значило нешто посебно. Официр-младожења, мали и шарени аустриски потпоручник, представљао је кауцију

којом би се могао мањи музеј озидати и снабдети. Затим, жене официрске се с мужевима својим пребацивале од турске Босне и Херцеговине до аустриске Пољске, од Мостара до Беча и Кракова, оне су дакле биле нека врста објекта за репрезентацију монархије, и зато морале бити лепе, богате, егзотичне нечим. А по могућству имале бити и жене млака срца, да би се сачувале од много човечних и националних реакција према разним „народностима" великог царства, и животима тих народности.

Године су одмицале. Између помајке и пођерке долазило је до малих размимоилажења. Госпа Нола ради, а Јулици дуго време; Јулица тражи од госпа Ноле да се госпа Нола промени, а госпа Нола чека да се Јулица промени. Јулица се као и мења помало, сад на своју, сад на госпа Нолину; али госпа Нола, да би за длаку. Ни о погребу мужевљеву, ни после погреба није темељно променила тоалету. Ни праве црнине, ни вела, него оно што је навикла да носи при раду, и због рада. Мало се као збунила од многих посета; мало јој је непријатно било што се том приликом увек помињале и страшне појединости догађаја на салашу; а одвратне су јој биле увек исте гримасе и фразе, и лажне сузе и оне глупе црнине за кондоленције. Отмене госпе из паланке долазиле су у потпуној црнини, иако није увек лако било наћи у гардероби све што треба. Најгоре је било за рукавице, и један пар се позајмљивао по реду и чреди. „Треба јој, госпођи удовици, натрти нос. Остала за Тошом велика богаташица, а побогу, као они њени коњи, грау па грау. „У неке дане, ипак, као да је госпа Нола додавала мало вела око врата, и узимала, у разговору с посетама, неки раслабљени тон, познат тон безмало неке пријатне малаксалости оних удовица које остају у жалости без икаквих животних брига; којима је са имањем дошла и врста слободе; које су здраве и јаке карактером и осећају да и саме нешто могу и вреде; које се можда опростиле некако неравног ортака.

Али, прво, госпа Нола није била без брига. Сем свега другог, филијала тамо доле није добро стојала. Талијанка се вратила, тобоже оболелом мужу, а стварно, после потрошеног „мираза", вратила се на рачуноводство своје пасторке. Бошко се придигао, поправио, за годину дана. Онда је дошла његова смрт, и нов „мираз" Талијанки, која је претила да ће доћи, и, или тражити дете или... (Занимљиво је да се госпа Ноли по други пут није дало да оде у свој крај, да отпрати вољеног оца до гроба, или му бар стигне на подушје. Једаред, све је било спремно, разболео се гос-Тоша. А кад је пошла госпа Нола на подушје — за смрт јој је јављено касно — вратили су је депешом с пута: у млину се појавила ватра, а један транспорт стоке је задржан зато што је она пропустила да среди и потпише нека овлашћења.) Друго, госпа Нола се брзо сама ухватила у свом удовичком ачењу, и тргла се у пуну своју свест и снагу. Мужу није дизала нарочит споменик, а на свекров је дала уписати само име и презиме, и године рођења и смрти. Затим, „свету" је почела поручивати да не може ни до шест недеља бити свако после подне код куће, јер су њени послови економски, и зависни од стотину случајности. Наравно, паланка је знала да је ту много измишљенога, и стала је вребати удовицу на улици, и при излазу из капије. Једне вечери, с леђа је ословила опет нека свежа удовица: — Не видим, кажем, Лазарићку на гробљу баш никако, а тако бих волела да се нађемо и поразговарамо. — Махните се, госпа Лела, гробља те гробља; а ако је до разговора, ево ћу сад да вам испричам како ме је јутрос на салашу, баш док сте ви били на гробљу, вијао бик, онај крупни наш Швајцарац, можда сте га кад видели, бео као сир с једне стране, а риђ, скоро црвен, с друге.

Таква му је ћуд, никад не знаш која му важи. Две кравице је већ ранио. Јутрос, привезали га за кола, дали му да грицка што највише воли, и разишли се сви послом. Кад, једно салашарско дериште узело гранчицу, па једнако њоме бику под нос. Ја опомени, па попрети и повијај, али бадава. У мушкарчићима, знате, ја их много волим, и волела бих мушку децу, али у њима ради сам самати ђаво. Бик трпео и трпео, па одједаред мукну као гром, издиже кола, пребаци их на леђа, обори их опет и напола

смрви, а с другом половином стаде да јури уокруг по авлији као у циркусу. Дете оно, на срећу, некуд ускочи, а бик, слеп и луд, право на мене. Све то за минут. Јâ да сте видели госпа Нолу, тешку топузину! Бежала сам као да имам четири ноге. Али стигао би ме сигурно, да га нису она разбијена кола лупала по ногама. Улетим у амбар, па преко клипова горе у таванче. Бик развали авлијску капију, сав се раскрвави, и онако крвав потеже друмом, и свали се напослетку у кукурузе. Ту се заглавио. И сад, што вам је животиња племенитија од човека, доста му било што се заглавио, дошао к себи, и дао се ухватити и везати као неко теленце... А овај ваш кукуруз, душе ваља, сила је: разјареним биковима снагу ломи. Да човек не верује, док не доживи... Ето, драга госпа Лела, после свега мога петљања и рада, мене још и бикови вијају. Уморим вам се тако сваког дана, и кад дође предвече, ја, место у шетњу до гробља, сасвим као и моја стока, ударим челом о стају, једем, и легнем да спавам.

По Јулицу још не беше дошао официр. Место ње удала се Паула за авлијара Љубу. По годинама, на њу је био ред. Љуба и Паула молили су да пређу у млин, а по потреби ће радити на салашу и у вароши у кући. На Паулино место је дошла друга Тотица, старија жена, чија је кћи служила чак у Пешти, и, како је Тотица тврдила, личила много на госпојицу Јулицу, коју она због тога много воли. Можда је Тотица имала право. Јуличина лепота није више била она прозрачна и фина лепота ваздушастог бића. Узрела је у Јулици девојка. Изгубила се некуда правилност црта и љупкост израза, и утолико јаче истицала егзотика типа. Бледа, мршава, с јаком косом црвеног металног сјаја, изгледала је као далека нека туђинка, и све је човек очекивао да ће проговорити језиком који нико не разуме. Ход је имала необично леп, лепе ноге и леп корак. Црквењаков син, дечко, Марко Поповић, који се сам прозвао Срба, необично леп и бистар, али напуштен и неваспитан, рече једном у кујни госпа Нолиној, где се врло добро осећао: — Мени је госпојица Јулица као једна циркуска играчица, што сам је видео. Ишла је по жици, уф, не умем вам испричати. Сукњица кратка, довде, и цакли се као сунце, а ноге, их... Шта се ти мргодиш, баба Като? ти то не разумеш! — А ти разумеш, срам те било, балавац! — Госпа Ноли су то препричали. Она је знала Србу, и волела га. Имало је у том дечку нешто право мушкарачко, слободно, а опет љупко. Свугде стигне, све види и зна. На шиваћој машини Паулиној нешто запело, сва се кућа збунила, Срба долетео и нашао шрафић који је попустио. Али да већ види девојачке ноге, то госпа Нола није знала. Замислила се. — Истина је, моја Јулица хода као вила. Кад се обуче, лутка... Мора то видети свако жив, ако само погледа... Али јој се природа нешто много променила. Наравно, не смем заборавити да јој нисам сасвим рођена сестра, а нисам никако мајка... Сви су људи непровидни, тешко је човека добро судити... Ипак, у последње време видим на њој неку промену, неки мали пркос; усиђи се, не одговара или извлачи речи као ћудљив коњ влаће сена...

Истина, од оне несреће јој је остала мана, и што је старија то јој све више смета... Хајде, полако, даће Бог да буде боље, ако и не сасвим добро... Тако се једино и живи... Него, треба мало боље да видим и оног Србу. Чудно говори и много зна, тај балавац... Дете без матере, готова несрећа... Вечито је међ слугама и међ одраслима... Морам колико сутра разговарати с његовим оцем, кад дође, што рекао прота, по харач... Том ћу приликом мало и тог оца претрести. Све ми се чини да он од мог дара цркви одваја за себе... Све су краћи и краћи рокови његових нових потраживања... „Не ваља зејтин, госпа Лазаријћка!”... Не ваљаш ти, мој брајко. К'о сви црквењаци, више је у биртији него у цркви. Жена у гробу, а ћерка, место да мајку замени, келнерише... И ту сам наказност први пут видела у овој благословеној земљи... Које чудо онда што је Срба пре времена почео да гледа ноге циркуским играчицама...

Као што се каже да плодној и широко пространој реци Нилу нико не зна изворе, тако се никада нису јасно знали почетци човечних и милосрдних дела широко прострте госпа Ноле. Ко зна кад је *заправо* привила к себи Паулу. Јер је младој Тотици

и пре помрачења сунца завидио цео онај свет Тотица што се сваке јесени и пролећа нуди у службу по богатијим крајевима, и нарочито међу словенским живљем. Ко зна откад је она заправо мајка Јуличина, јер сталну и редовну бригу над дететом никада нико сем ње није водио. Тако исто нико не зна кад је и како се црквењаков Срба пребацио у госпа Нолину кућу сасвим, и под условима одређеним: да у кући остане, да буде добар, и да ће онда госпа Нола бринути за њега док човек не постане. Тек је једнога дана освануо преобучен; добио нове књиге и потпун прибор за школу; показано му било место за госпа Нолиним ручавним столом, и постеља у собици где је у углу стајао госпа Нолин сто с „књиговођством".

Одређен је био да крсти Паулино друго дете. Прво дете, крштено у католичној цркви, девојчица, умрла је. Друго дете, синчића, госпа Нола је, мало законом, мало својом елоквенцијом теслимила очевој страни. препоручила православљу, нашла кума који се зове Срба, послала кумовски дар при крштењу, и обећала присне кумовске везе и дужности за будућност, примила их на себе свечано, радосно, и са оним њеним чудним поштењем које је формално сијало око њене главе и око сваке њене речи. И тако је, просто статистички узето, госпа Нола набрала троје деце и једно унуче.

Иако она никога није законски усвајала, њена реч и воља, њен очигледни и искључиви живот за друге, толико су већ импоновали паланци, да нико није нарочито питао о односу те чудне породице према имању госпа Нолином. Тек кад је госпа Нола стала искрено причати: да је Србу заволела до слабости; да може читав сат да посматра како се игра тај ретко леп и умешан дечак; да јој годи поносит став који дечко има према свему што стане пред њега; да је Срба права слика мушког детета из њених крајева онда се свету учини да се конци мрсе, и госпа протиница се реши да оде и мало пропита госпа Нолу. Протиница није била тип брбљиве жене. Могло би се рећи, напротив: слагала је речи једну на другу полако и некако вертикално увис, и одједаред би прекинула недовршену реченицу као да је с последњом речју ударила у плафон, и онда би подуже ћутала. У таквом једном моменту госпа Нола устаде да донесе послужење. Протиница ћути, једе колаче, маше лепезом од палмова листа, и чека да госпа Нола одговори на њено као узгред бачено питање: о стању у кући с тако „разним светом".

— Како да вам кажем, госпа протинице. Увек вам је у кући „разни свет". Док смо били сами Тодор и ја у кући, опет је то био "разни свет"... Не знам, заиста, шта је у тој деци око мене. Али ако ћете ми на душу веровати, не знам ни шта је у мени, и не знам ни шта ће бити са имањем. Што знам, ево вам: волим децу, волим младост. Никад млада нисам била, никад своје деце нећу имати! Децу ћу изводити на пут што боље могнем, сваком дати комад хлеба у руке, и помоћ моју докле сам жива... А тестамент, госпа протинице, ја писати нећу! — Ви сте лакомислени, госпођо Лазарић! То је ваша дужност домаћице, старатељке и поседнице, и грађанке! — Много је то заплетено за мене, што рекосте. У нашем крају, зна се, има огњиште и имају се деца, и имање и кућу преузимају огњиште и деца. Ја имам сестру, а она ће, даће Бог, имати децу. А после тога, то је тако далеко! ко зна хоће ли још бити имања, а ако га буде, ко зна ко ће све бити на њему!... Што је далеко, то је Божја брига, велим ја. Нас две, маторе жене, нећемо више бити живе кад дође до онога што је далеко. — Госпа протиница замаха брже лепезом: Но, но, маторост ћемо оставити за други пут.

Све на исти начин, без јасна и видна отпочетка, једнога је дана нестало из Србине собе госпа Нолино „књиговођство", а створио се у том углу још један кревет, и уселио се у кућу мали Шваба Ханс, која је госпа Нола, као и његова оца, прекрстила у Луку. У случају малога Швабе почетни процес у госпа Ноли био је ипак нешто дужи и мучнији. Опирала се у себи, природно за њене појмове, да узме под окриље туђинче, и чак је

решила да није њено да брине швапску бригу, али је умиљатост Швапчета напослетку победила.

Био је то синчић једног амбулантног оштрача, чудног човека. Мали, мршав, увек у плавим наочарима које ваљда ни за спавања није скидао, вечито кашљуцав и кијавичав, око врата му стално истегљен вунени шалић, за појасом кратка кецеља од мушеме, на ногама, лети, женске папуче с потпетицама, а зими незграпне филцане ципеле и у њима врели црепићи омотани крпама. Два прста нема на левој руци; зна Свето писмо; станује у некој напуштеној општинској стаји, коју је вештачки очистио, наместио и украсио као вертеп, с полупреградама и разним одељењима све уједном простору. Српски не зна говорити, мада годинама ту живи, и углавном од српских кућа зарађује, јер Немице домаћице само оштре своје ножеве и маказе. Зарада „шлајферова" је увек мала; он стварно мало и наплаћује; не труди се да има више, некако као да нарочито жели да буде сиромах. Зове се Рајнхарт. — Како? — запрепастила се госпа Нола кад је први пут чула то име. — Какво је то име? Викнути га човек не може... Не знам ја за имена у њиховом календару, али кад за мене ради има да се зове Лука, иначе ми не треба... Чудно име, а чудан и Шваба, Шваба који не уме да заради! Да се људски окући. Него се вуче од врата до врата, врти онај точак, и купи крајцаре. Просјак! И увек сав капље, зато ваљда и не излази из кашља и назеба.

Добио је шлајфер сина већ као постар човек, с једном младом женом с којом се саживео био, и после и венчао, некако на основи јаких религиозних осећаја својих и њених. За лепу Хермину је млади жупник тврдио да је права *ancilla Dei*[1].

А господин Јоксим, велики пријатељ жупников, додао: да је девојка, као таква, можда и родила сина посредством непознатих сила. Свако вече, шлајфер се премести пред отворену капију жупништва, и тамо ради. Окреће свој мокри точак и преврће на камену оштрице. Сав занесен. Челик сичи, вода капље, хладовина сиге мирише, сечива се обнављају и светле. Кроз плавило наочари, вероватно у плавој светлости, види оштрач кад жупник улази у сакристију, за вечерњу молитву. Пожури да заврши посао, гурне своју фабричицу уза зид, улази у цркву и он, и остаје у њој подуже. Тако завршава дан и рад редовно. Говорили су неки за њега да је сиромаштво узео као покајање, да је некада морао бити други човек, да има на души неки терет. Кад се оженио, тврдили су људи да је и Хермину узео за покајање. Али је Хермина изненадила. Раније увек лепо обучена, па и „намештена", сад се сложила с мужем у врлини сиромаштва. Жупник је говорио да су Рајнхарт и његова жена један примеран пар, препоручивао њихов пример вернима, и тврдио да су у њему самоме утеха и радост. Млади жупник је био омиљена личност међу православнима. Врло образован, широкогруд, весео, помало и даровит човек. Писао је песме, заносио се генијем старих Римљана, историју и књижевност старог Рима знао је сјајно, често је с правим полетом проповедао, и онда му је глас одавао особиту моћ и лепоту. Понекад је малчице више пио. [„Од муке што нема више старих Римљана", говорио је извињавајући га, пријатељ његов господин Јоксим.] Али је зато врло мало јео. Чувао лепи свој стас. Држао је много до свог, одиста, финог стаса, и до своје бујне косе која је просто играла му на глави при ходу, а волео је да хода гологлав. Због тог стаса и те косе дешавале се ситнице које су мало сметале бискупији. Поручено је жупнику из бискупије у два маха, „с поштовањем за његове способности, и за лепу репрезентацију, али баш због тога", да не остаје на шеталишту сувише дуго, да не иде откривене главе, и још неке маленкости.

Али жене су волеле стас и косу господин жупникову, а оне су, поручено је у бискупију, углавном пуниле цркву. И тако је бискупија зажмурила. Црква је жупнику одиста увек била препуна. И није било тачно да су је пуниле само жене. Научио је

1 Слушкиња Божја

жупник и људе и децу да се редовно моле Богу. Мали Ханс је лудовао за црквом. Често је министрирао. Тога малога Ханса је жупник волео необично, и некако као друга. Играо се с њим, правио му змаја и лађе, причао приче, задавао загонетке. Мали је показивао особиту оштроумност, волео нарочито рачунске питалице и коњичке скокове. Жупник га је научио да из *Енеиде* преприча лепе делове, и мали се прочуо као неко чудо. У гласу тог детета је било нечег нарочито милог и умиљатог. Кад се он и жупник смеју, то је била права музичка хармонија. Жупник је имао у гласу нешто светло, а дечко нешто топло и мазно. Једна старија хористкиња католичке цркве, која се жупником много одушевљавала, казала је једном: „Наш господин жупник, кад проговори у мраку, као да се светло ужегло." Господин Јоксим је хористкињино мишљење, или искуство, препричавао, и додавао: — За нежењене људе, то нагло осветљење у мраку, ја мислим да није добра ствар.

Нико не зна кад је започело присно друговање Србе и Ханса ни како се збио први судбоносни контакт између госпа Ноле и Ханса; ни зашто је Ханс необично, сасвим необично заволео госпа Нолу. Просто је изневерио и господин жупника и цркву. Седи и као жедан слуша шта госпа Нола говори, и кад она каже нешто згодно, он тапше рукама или скаче у месту као пајац. Два пута су ухватили дечка како се подвукао под сто госпа Ноли, само да не иде кући.

Осетила је тако госпа Нола да јој је суђено да макар једног Швабу на свету заволи. Давала је дечку бонбона, звала га на ручак, купила му књиге које је много желео; једаред и тиролски шешириħ који је Ханса просто очарао. Као у сваку љубав, и у љубав према детету човек клизи слеп, па и луд. Госпа Нола се понекад трзала: — Ама то дете клеца тамо пред олтаром у швапској цркви; то не зна чисто мој језик; то лудује за тиролским шеширом. Шта ћу, волим га, и све што јесте као и да није. — Однекуд се ту уплео и жупник. Са аргументима који су били јасни и убедљиви: дечко је несумњиво даровит; отац не може живети колико треба да га изведе на пут, а нема ни средстава; мати је млада, она ће се преудати. Тих дана пред госпа Нолу испаде на улици и Хермина, некако свечана. Јасно је било да јој је неко напунио главу великим надама за малог Ханса, и показао јој правац који води у остварење тих нада. И тако је мали Шваба не само ушао у госпа Нолину кућу, него убрзо задобио све њене симпатије, и пробудио у њој још много нових начина волења и радовања око детета.

Госпа Нола је први пут у животу изгледала срећна. Два своја мушкарчића она је волела на разне начине, из разних побуда, и то је њеном срцу доносило ширење и пуноћу. Њен живот постаде разнолик, богат смислом и новим вољама. Малог Луку је волела баш као дете, као неку драгу играчку, као нешто што њу мази. Србу је волела као маторца, нешто крто и поносито, нешто српско, што ће много труда и муке да стане, али ће бити од њега радости не само њеном срцу помајке, него и чудним њеним немирним носталгијама, које је сад мање сад више јасно, али непрестано осећала, и с којима је и у гроб сишла. Она је од Србе очекивала не толико личност колико тип: или неког Бошка, или бар човека који ће бити сличан онима што силазе с планине. Однос њен према Срби био је стога свима непознат; чак је и господин Јоксим касно прозрео ствар; паланка је није слутила.

Мали Шваба, четврто дете госпа Нолино, био је кржљаво дете. Мален, ликом безмало ружан, сем очију, али спретна и грацилна тела, у покретима нежан и скоро артист. Умео се поклонити; лепо пружити неки предмет; сложити оно мало своје тело у наслоњачу на много начина, са финоћом неког пажа. Личио није ни на оца ни на матер. Ружно у његову неправилном лишћу било је друкчија ружноћа него она његова оца. Ванредне очи, не само ватрене, него формално од ватре, нису биле лепе лепотом очију његове матере. На жалост, рано се показала јака кратковидост, и наочари на детету још су додале непријатности лика. Али умиљатост, својтљивост, и нека мекана

васпитаност озаравали су дете: „Госпа Нола стекла пажа”, шалила се паланка. „Трчи и носи јој кишобран. Отвара новине на страни где су извештаји с пијаца и вашара, јер то госпа Нола мора прво да прочита. Кад је боли глава, иде на прстима. Давно нечишћене домине опрао је у шпиритусу, и глачао их кожом од старе рукавице жупникове. Ако га госпа Нола повезе на салаш, сјаји од среће; ако га не повезе, испраћа је до капије и опет сјаји од среће; савије јој ручице око врата и шапће: да му донесе или воћку, или живог скакавца, или комад погаче. Госпа Нола, наравно, створи му и скакавца.” Једном ју је неко запитао: како то да баш Швапче толико заволи. Госпа Нола, што обично није бивало, не одговори подуже, па онда рече одлучно и искрено: — Не знам ни ја још, а камоли ви, колико га волим. За сада видим толико да је то дете које уме бити срећно, и то ме весели и теши ме, и одмара ме кад понекад дођем кући сва пребијена од натезања по економији... Уме бити срећан, и то је његова срећа... Јулици и Срби чиним много више, они више и траже, али њихово радовање је сасвим другачије. Боже опрости, радују се као керићи који дочепају комад меса и једу га у свом буџаку. А Лука нема буџака, ето то вам је.

Једно преподне дошао је до госпа Ноле претседник српске црквене општине да замоли за неки већи прилог. Почео је поиздаље, мало га је срамота не само да опет тражи, него да тражи више но иначе. — Даћу вам, што да не дам. Није новац за то да се закопа. И, право да вам признам, не знам на шта би га трошила. И немам на шта да га трошим. Имање одбацује само мало мање него док ми је муж живио. Поплаћам све што морам, и остане доста. Четворо деце имам сад, али, ето, ниједно од њих ништа не кошта. Паула тка за све нас, и заради што поједе и обуче. А она је сад већ и свој госа. Јулица ми надгледа кућу, и брине о дечацима кад ја нисам ту, па и она заради што поједе и обуче. Срба — госпа Нола се насмеја — не само што ништа не тражи, него још и стиче. — Госпа Нола сад уздахну, и мало стаде. — Пријатељ сте нам стари, па могу да кажем све што мислим. Без моје дозволе, и против моје забране, нађе начина да се облачи у чираке, иде с пратњама, и узима крајцаре... Јулица ми рече и нешто горе. Оно што за те крајцаре купи, наравно ситнице којекакве, даље продаје... Не ваља то... А мали Лука, верујте да ми баш није мило да то за Швапче кажем, али морам истину говорити: на том је детету Божји благослов. Не осећам га, као и да није ту, знам га само по његовој умиљатости и ваљаности. Чист, уредан, учтив, послушан. Све му иде од руке. У школи први; богами, и овде код мене, први.

Једнако нешто измишља, и све неко добро 'оће да чини. Чим дође из школе, обуче се као доктор Мирко, и лечи животиње, и, да видите, и излечи их. Дошло ми да му се и ја јавим за пацијента: у грудима, овде, нешто ме много гуши и пече. Али би сигурно почео да плаче кад бих се ја потужила, ја, његова Нена. Сва деца ме зову Нана, а он прекрстио у Нена... Не знам шта ће бити од тог детета, као што, ако смем вама рећи, не знам право ни чији је. Мати и отац држе се као прст уз прст, а за њега много не питају, баш и ништа не питају; а и мали слабо иде к њима. Нађу се код жупника, и толико... Ко је, и шта је, побогу, онај у плавим наочарима? Чандрка по цео дан на оном точку као проклет. Удари киша, он не иде кући, него себе у точак завије у кабаницу, и шћућури се негде под стрејy, као да куће и огњишта нема. А увече у цркву. Жена његова, кад сврши домаће послове, 'ајд у цркву и она. То им је сав програм. — Претседник се слатко смеје. — Смешно вам, о чему све ја бригу водим. Шта ћете, узела сам дете, па сам се закачила и за родитеље. И преко њих некако и за оног њиховог попа. Јер тај жупник, неки род и помоз-бог им јесте, верујте. Чим се где састану разговору краја нема. Швапчају, и све некако преподобно. А с малим Луком, да видите, ђаволски жупник само на мом језику разговара. Зауставих једаред матер Лукину, нарочито, и запитах је шта она мисли са дететом које је, ето, одличан ђак. Запитах, и чисто се појаках, јер ми паде на ум да ће га тако доброг тражити натраг. Кад вам она, као да смо уговор направили, не само ја и родитељи, него и жупник: „Господин жупник каже: дете је Божје, а не материно и очево.” — Како Божје?! Да

нећете од њега попа да начините? — планем вам ја, господине претседниче. — То нећу дати ја! Не трпим попове, ни ваше ни наше! Неће Лука у попове, не дам, и крај... Осетих да сам се осрамотила, и да сам можда и дете изгубила, али моја шлајферка баш ништа, само уговор потврдила. Гледа ме са захвалношћу, и каже: да ће с малим све бити како ја за добро нађем... Је ли то рачун, је ли што друго, Бог ће знати...

Ниједна ситуација се не држи. Одмичу године, одмиче све. Утврдите нешто материалним и моралним подупирачима, одмиче, и носи и подупираче. Госпа Нолино имање и трговина траже све више стручњака и скупих мелиорација. Њу саму, изморио је посао, одговорност, бриге. Јулица је отворила кућу друштву, и с тим друштвом око удаваче ушло је пуно трошкова, галаме, трзавица, па и сплетака. Госпа Нола никако није могла да уђе у стил тих седељки с прописним оделом, и строго прописаним послужењима у пет сати, и после шест сати после подне; остављала младеж себи, а онда се дешавале ствари које је госпа Нола још теже разумевала него прописне колаче и виљушке с четири или с три зуба. Срба је већ био у горњој гимназији. Добро је учио али се није најбоље владао. Шваба и одлично учи и одлично се влада; али уједно истиче неку чудну журбу у напредовању, која се госпа Ноли учинила некако хладно пословна и спекулантска. Успео је да добије дозволу за полагање два разреда у једној години. У кући је важило да Лука, млађи, хоће да стигне Србу, старијег, и буде с њим у истом разреду. Срба је међутим једнога дана саопштио својој помајци: да ту има и жупникових рачуна. Жупник види да шлајферово здравље не ваља, боји се у последње време да ће он бити премештен, па да *његов Ханс* — Срба дрско подвлачи — сврши школе што је брже могуће. Госпа Нола није на овај реферат одговорила ни једном речју. Није имала јасан поглед у Хансове планове, а Срба јој у том тренутку дошао несимпатичан. А да га посрами, уздржавали се, јер је у последње време осетила да је напуштају стрпљење и хумор, да пренагљује, да је некад баш груба у скраћивању процеса.

— Разан свет, што рекла протиница, па ми у глави неки пут бучи баш као у млину. — Човечну своју трпељивост није госпа Нола изгубила, али је с хумором отишао добар део благости. Ћутала је, често гутала речи, а то њеној природи није добро чинило. Живот јој је дошао туп. Бесмисао њене удадбе мучио ју је сад, јер је боље увиђала бесмисао живети за богатство, тећи, чувати, бројати новац. За кога? То је питање избијало почешће. Проблем туђе деце окренуо је и своје друго лице. Знам добро: како деца расту, тако се отуђују и од рођених родитеља. А шта мене чека... Добро каже паланка: пансион. Госпа Нола се горко осмехну. Знала је она и остало од паланачких разговора. Паланка дотури коме треба све што хоће. Бежична порука, то је изуметак паланака. „Госпа Нолина кућа, склониште за децу шлајферâ, црквењакâ, и белосветских пустоловки. Шта би рекао Тоша, да је жив?... Напослетку, сам је Нолу изабрао... Нит госпођа, нит дама. А нико од нас није видео тог оца с којим се толико хвалисала, нит јој кад дође ко до њеног „наш крај, наше планине...” Сирота госпа Нола. Мало се доиста заморила од тог живота без личних амбиција и задовољстава. — Да ми је разговора с неким паметним човеком, или да ми је да видим планину! Губим стрплење и вољу за рад. Понекад мислим: прснућу... А глава ме сваки час боли... Чини ми се, душе ми, да сам слуга, или боље да кажем, роб. Роб *имања*. Изгибох због оних њиветина за које се нисам родила, и које не знам чије ће бити! Храним и браним децу која нису моја. Не знам понекад за шта Бога да молим.

Да ми да снаге да ону земљетину, што лежи као нека породиља, да је шчепам и исправим, и начиним од ње брда и планине!... Ех, Боже! мислим што не мислим. Нисам то ја. Али је истина да сам изгубила стрпљење, а то је као да човек и памет изгуби. За све треба стрпљења. Ваљда ће ми опет и доћи. А сада, да ми је, или да та деца брже расту, или да се са мном нешто збуде... Ах, ала ме боли у потиљку и по темену, као да ми је све у глави у ранама... Напушта ме ваљда здравље...

Те јесени госпа Нола се разболела. Први пут откад је жива, озбиљно, с легањем у постељу. Велика ватра, болови у ногама и рукама, неочекивана слабост срца, врло јаке главобоље. Стадоше улазити и излазити доктори, јер се у први мах мислило на неко тровање. Као обично, није се од првог трена могло знати шта је; лекари запиткују болесницу, нагађају. — Горуштина, залепио ми се језик за непце; а на руке, ноге и главу ми се наставио бол, да већ у кревет овај не могу да станем. Додајте ми нешто да бол ослаби, и онда ме више ништа не питајте, него чекајте; полако, неће утећи оно што је. — Сутрадан, Јулица хоће да позове једног лекара из околине, специалисту за срце. — Тај много зна кад срце зна лечити, само што му ја не верујем... Код нас тамо, људи планинци кажу да срцу нема лека, ни у младости, ни у старости... Нећу више никога до доктор Мирка. Ја знам да ће он мене подићи. — Али, Нано, баш се доктор Мирко јуче забринуо, и казао ми нека дође и тај за срце. — То вас двоје преузесте власт нада мном. Хајд, хајд, устаћу ја ваљда. — Јулица зајеца из свег срца... — Устани, Нано! — Јулице! Леп си ти то мој трећи син! Ево, сад ћу одмах да бацим ове пелене у које ме зависте доктор Мирко и ти, и да се дигнем, али онда ћу, да знаш, тебе да повијем. Или да одмах престанеш плакати.

— Ти се шалиш, Нано, а не знаш како се све у кући преврнуло без тебе... Одлутала и моја керуша, и нема је да се врати. — Твоја керуша, буди без бриге, тамо је иза порте где су и керови, и доћи ће кад огладни. — Одмарај се, Нано, нећу више ништа да ти говорим. — А шта је са Србом? Како ме баш то питаш? — Госпа Нола разрогачи очи.

Има два дана по два сата апса у гимназији... Молио ме да ти не кажем. Већ знаш. како он моли, Јулице, вилице, и вилина косице, немој рећи Нани, док не оздрави, моја На́на, моја бра́на. — Па што га онда тужиш, кад те је тако лепо молио — прошапта госпа Нола некако тужно. — Зато што је и карата играо, тамо у апсу.

— Госпа Нола премести хладну крпу на слепе очи. И с канабета у мојој соби наједаред нема десет круна... хтела сам да платим вешерку. — Доста, Јулице! — Па тренутак затим: — То не може бити! Тражи, нађи ћеш новац. Ти си крива што остављаш новац којегде!... Јулице, немој да ти је жао на мене сада; ја сам болесна, немам стрпљења... Ево ти кључ од мале касице, узми што ти треба... а новац ћеш наћи... у овој кући је ред и поштење... И донеси Нани једну лимунаду.

Пред вечеру, ушао је код Нане Срба. Леп младић. Лик ведар и безбрижан, као да је све на свету добро, и цео свет Србин! Ход и став, ко не зна, мислио би да је то млад доктор дошао да обиђе болесницу. Госпа Нола, иако то крије, гледа с неодољивим задовољством. — Иди, Србо, види се у огледалу, и кажи да ли ти личи да идеш из апса. — Срба се сагао, пољубио руку госпа Нолину, и стао да се смеје смејом за који би тешко било одредити да ли је дрзак, или наиван, или просто млад, јер младост је ту да се свему смеје. — Опет ме упропастио онај Грк наш. — Грк је одличан професор, кажу, и ти имаш да учиш колико од нареди. — Није учење, Нано, знате и ви добро да није; учим ја лекције, него не знам да слушам.

— Нико, брајко мој, не зна да слуша, него мора да слуша... Јеси чуо, Србо! То нека је последњи апс, јер није ти први... Зар је теби апс занимање и забава, ако Бога знаш?!... Доста с Грком! да изађеш једаред на крај ти с њим, кад он не уме с тобом. — Обојица имамо доста крајева! — Престани шалити се. Болесна сам. — Настаде тајац. Срба тихо дође до кревета, и поче, гласом из једног сасвим новог регистра: — Нано, да седнем ту. Мало је седео, па извадио из џепа хартију и оловку, и зачас нацрта госпа Нолину десну руку која је остала с претећим уздигнутим кажипрстом, и изгледала, онако крупна и строга, врло смешна у рукаву од ноћне кошуље с два реда веза. — Нано, ево видите да није истина да се љутите. — Госпа Нола га помилова по сагнутој глави, и намести раздељак. — А шта је било с картањем, Србо? Славна забава! Бата

Рајковић, у другој соби у апсу ја због безобразлука а она због бога Зевса — и кроз зид играмо транге-франге. Шта бацаш, шта носиш, изброј штихове, плаћај, — све кроз зид. Узео сам Бати двадесет крајцара, све кроз зид... Ето, Нано то је било с картама, без карата. — Ја не видим ту шалу, и кажем ти, Србо, да све то некако није добро, и није прикладно... Иди пред огледало, погледај се, па ћеш видети да те и Бог на другу страну шаље.

Сутрадан је госпа Ноли било мало боље, и како је напољу стојао тих и топао јесењи дан, њени прозори, окренути баштици, били су широм отворени. Одоле, из баштице, чуо се ведар Србин глас: Нано, сметам ли вам? пева ми се! — И запева тихо, са умењем певати: *Сунце седа, ноћ ме гледа, а ја, тужан, куда ћу?* — Да мало ударим и у тамбурицу, Нано, да вам правим серенаду? — Каже ти Нана: певај и свирај, сине, волим кад си уз песму и свирку весео — предаје Јулица кроз прозор. Срба заузима позу свирача под прозором, пољуби тамбурицу, и по тамбурици и окинутом једном звеку посла пољубац Јулици.

Тамбурица Србина је била лепа, седефом ишарана. Купио ју је он сам, од уштеђеног џепарца. Свирао је на два начина: или извлачио оне нечисте, потмуле, тужне тонове који сећају на гитар; или сецкао брзо, све брже, у ритму игре и подврискивања. И подврискивао би заиста, само тихо, загушено, страсно. Госпа Нола је желела да Срба учи свирати у виолину, али он је сам друкчије решио — Нано! вама свирам! — Срба је, међутим, више певао него свирао. Мераклиски, севдалински. После сваког стиха песме откине грудма и главом по један уздах, и прелије га муклом каденцом на тамбури. Све тише и тише, удаљујући се вешто од прозора, и дајући илузију да се неко кроз песму опростио, и одлази невиђен и неуслишен. Госпа Нола, сама у соби, узбудила се. Волела је и песму и Србу. Још серенада није била сасвим престала, а госпа Нола чу нечије кораке у башти. Свирка се прекиде. Мало затим чуше се и Србини кораци: враћао се под прозоре. И како већ бива, да здрави сматрају болеснике отсутнима из живота, или бар глувима, Срба се не постара да Нани уштеди непријатан довршетак серенаде. Он гласно позва: Настасе! и томе је госпа Нола знала да је то један од њених старијих надничара. Разговор између Србе и Настаса ишао је с почетка с брда с дола, док не изађоше на тему. Срба рече тад живо: — Па зар ти не знаш? Влајко је на робији... како је било? ево. Звизнуо по очима газда Мојсила, и онда му претресао џепове. Буђелар, кажу, као глава купуса. Газди је страдало једно око. Добиће на то око, казао је Влајко судијама, монокл, па све у реду... Баш да га човек и не жали, газда Мојсила. Можда ће отсад боље контролисати кантар и мање закидати. Да буде поштен, доста му је и једно око...

Моја помајка каже: Мудрој глави доста и једно око; а ја онда као велим: и поштеној глави доста једно око. — Настас се смеје у себи: — Прогледаће газда Мојсило; кажу, већ назире. — А Влајка су добро тукли у апсу, али није казао где су новци. Кад изађе с робије, он ће, казао је судијама, у Америку... Шта велиш, Настасе, би ли и ти у Америку? И ја бих. И све се спремам да то једног дана кажем и Нани... Не волим, брате, ове наше школе. Све којешта се ту учи, Настасе, веруј! Све неки покојни цареви, неки покојни богови, и неке животиње којих више нема, и неће бити. Буди бог с нама! Да ми је нешто друго... Е, због Настасе, и до виђења у Америци — смеје се Срба. А госпа Нола отаре зној с чела и седе у кревет. Уто се опет чу тамбурица, и ванредно тихо певушење. — О, Боже! — уздахну госпа Нола, и спусти опет главу на јастук. И као да све што јесте, није, она осети неко задовољство, и наду, и пусто неко миље у грудима од певања. Млад, топао, фини баритон, који просто бира куда ће проћи: кроз лепо мушко грло на којем јабучица подрхтава, кроз беле зубе, на усне које је севдалиска песма научила отварати се и затварати... Бошко, Срба, неки лик човека испод планине... Госпа Нола блажено задрема.

Доктор Мирко је добро лечио госпа Нолу. Она се осећала боље и боље. Што се каже: почела се враћати радостима живота. Једног јутра, пошто је слатко доручковала и до последње мрвице појела прописани доручак, рече Јулици: „Е, још два, три дана, па ћемо скинути ову кошуљу с два реда шлингераја, и престаћемо јести танак доручак из десет ћасица и заклопаца. Доста шеге и параде с Нолом Перчиновом!... Донеси, Јулице, новине, да видим шта ме чека у свету и међ живим људима. — Јулица се врати с новинама и с три писма у рукама. — Нисам хтела да ти говорим док си била болесна.

Сва три писма су од матере моје. Видиш по датуму да су дошла једно за другим, а ти си лежала. Пише, да ми даш, колико мислиш, као мој мираз, сестра сам ти, каже, и да онда идем код ње у Трст. Сама је, каже, већ је и стара и болесна, па не може више без свога детета... Нано, ја знам све, добро, али мати ми је, и мени је жао ње— Ти, Нано, купиш сав свет, па би, ја знам, скупила и њу, али она унапред поручује да овамо не би дошла нипошто... Пише, ако би ти пристала да ме пустиш, и ако би ме ко пратио, да то не будеш ти. Каже, туга јој је да се потсећа на кућу нашег оца... Знам и ја, Нано, не говори она истину; њу је срамота од тебе... Могу ја и сама да путујем, ако ме пустиш. — Госпа Нола је упрла очи у Јулицу и чекала. Мирно. Враћале јој се старе снаге, борбеност и одлучност. Јулица, збуњена, дигла поглед и закачила га за икону над постељом госпа Нолином. — Не пребацуј ме погледом, него ме право гледај! Е, тако. Чекај, још мало! А сада, иди, склони се од мене, не заглављуј ми врата у смрт или у здравље, оно што ми је Бог досудио. Данас — сутра, видеће се куда ћу ја, па ће се онда знати и куда ћеш ти. Иди сад. — Туђа кост, шаптала је госпа Нола кад је Јулица изашла... Гле како ме опет заболи глава. Баш ми не даду оздравити. Онај се прекјуче разабира у разбојништвима и 'оће у Америку, а ова сад у Трст, и за мајком у неваљалство и пропаст... О, Боже, знаш ли ти шта ће да буде — уздахну полугласно, и трже се, јер се у тај мах створио крај ње Шваба.

И он већ младић, али сасвим другога и свога кова. Неугледан, кржљав какав је увек био. И душеван и умиљат какав је увек био. И једноставан, као госпа Нола. Прошао је кроз целу варошицу носећи зембиљ, и у њему ваздан травака по које је ишао у оближње немачко село с једним другом.

— То је мелем за главу, Нено. Ево један готов за превијање, а научили су ме у селу како се спрема. Ја сам све записао, за вас, читко и лепо... А овде, донео сам вам и мој задатак, за који сам био похваљен. Професор ми је, гледајте, словима исписао најбољу класу. — И онда је Шваба још испричао и сан свој од ноћас, да госпа Нолу мало насмеје. — Ви и Јулица, снивао сам, спремате се за бал. Обадве имате дугачак шлеп, и у коси перје, злато и сребро. Ваша лепеза је била дивна; од цветова, живих, који се једнако отварају и затварају, као да вам из руке цветају. Па онда, и керуша Нера пошла с вама на бал. Кад сте сели у каруце, ја, као мали сам још, почео да плачем, хоћу и ја на бал. Однекуд изашла Паула, а ви јој наредили да донесе велики послужавник, метнули сте на њега лепезу, и тако сам и ја, с послужавником и лепезом у рукама, стигао на бал. Засвирала је музика, и ја сам се пробудио. — Госпа Нола је миловала Швабу по рукама, и није знала да га већ дуго милује. — Глупости говориш, Швапче, али нека. Метни ми, богати, тај мелем за главу; место златног перја. А ти још мало поседи код мене, код твоје Нене, која никада није ишла на бал, нити носила шлеп и лепезу. — Настала је тишина, она пријатна домаћа тишина у којој понекад има рајског мира и споразума. Госпа Нола поче дремати. Бол збиља одумину. Хтела је још нешто рећи, нешто пријатно и лепо обећати Шваби, али ју је савлађивао сан, брзо, неодољивошћу оних дивних дремљивости кроз које се човек радује што ће заспати, и што ће се после пробудити. Видела је госпа Нола још, кроз занос, како младић на прстима прилази прозору и навлачи завесе... И осетила срећу, или варку среће, сирота госпа Нола.

Скоро четири недеље дана је прележала. Доктор Мирко јој није тумачио болест. Рекао је да бубрези нешто мало нису били у реду, и молио да још неко време пази на храну и одмор. На салашу, у млину, по дућанима, очекивали су госпа Нолу сваки дан. „Контрола хоће да нас изненади." Али госпа Нола је одлагала излазак још, јер је настала тмура позна јесен с непрестаним хладним кишама и ветром. Ходала је дакле само по собама. Видела је и сама, а видели су и други, да се много променила. Опала, побледела, у очима добила нешто сузно сјајно, лик остарео и доста се смрешкао, али у црте ушао онај фини склад који се јавља кад престану дуготрајни болови и човеку буде опет мило живети. Јулица, не питајући, дала да се сашије за госпа Нолу домаћа хаљина, некако по моди и на женску; а госпа Нола, још у послушности болесника, ћути, облачи се, и помало јој чак и мило што сви кажу да јој такав крај добро стоји. Хода госпа Нола, вуче баш и неки шлеп, и нехотице се гледа у огледалу. Болест ју је разнежила према самој себи. — Гле чуда! само неко време што нисам радила, и мало се понеговала, па колика разлика. Друга жена... Лице, ноге, руке све је друкчије. Ко зна, да се почнем друкчије облачити, да ме очешља онај ко зна чешљати, да променим начин живота, остајем више у кући... Можда би баш и требало то да чиним, ове деце ради. — Госпа Нола није довршавала ниједну од ових мисли до краја, али се неком мађијом мисли саме продужавале. Она виде себе одједаред у плавој хаљини с чипкама, у финим ципелама, и осети сасвим стварно како јој растресена коса пала по врату, додирује јој образе, оквирујући јој лице и чинећи га мањим. Слика се шири. Врата од гостинске трпезарије отворена, господин Јоксим седи за столом. Одмерен, лепо обучен, угледан; држи шољицу, пије црну каву, турску.

И седи и она, госпа Нола, у плавој хаљини, рука јој такође на столу, пије и она турску каву. Пред њима сребро, цвеће; у три угла собе запаљене су велике зелене порцеланске лампе; топло је, и потпуно мирно. Њих двоје разговарају, паметно, озбиљно, тихо. Он прича о свом школовању на страни, о првим плановима живота. Она говори о деду и оцу, о томе како су старином с планине, и како је у њих било снаге и лепоте ако не богатства. И како је судбина хтела да она дође у равницу и на велико имање... И онда она несрећа на салашу; па после деца, и оне наде, и можда и неки нов, бољи живот... Госпа Нола се трже, али се поново занесе. Неколико дана, па и ноћи, трајало је то фантазирање. Једва, једнога јутра, она осети да су ишчезли последњи отрови болести и нестале све магле раслабљености. Скочи из постеље здрава, и тачно она. Сиђе у сиво, хладно двориште, извуче студене воде из бунара, и поче њоме да се шљуска уз задовољно сркање свежине и дрхтавице. Трљала се затим јаким пешкиром и тресла се од смеја. — 'Оди де, Паула, кад си већ ту; 'оди, истрљај ме добро где стигнеш, као што замореног коња трљају да му скину маглу с вида... Охо-хо! још јаче! — Скоро љутито, и сасвим гласно, госпа Нола настави за себе: — Куда то ја, матора жена, застраних... Какве чипке, и какво сребро, и какви разговори с оним канцеларијашем који би умро на мразу и бодром ваздуху поља и друмова... О, Богородице!... Паула, кажи Јоси да за пола сата кола буду упрегнута... Баш волим ово бљузгаво време... амрел немојте заборавити... види јесу ли котарице са заклопцем код куће... и трпезарију добро изветрите, и кандило запалите... Хајде, брже, шта ме ваздан гледате...

Вози се госпа Нола на штајервагну, прија јој јесењи ваздух, чист и оштар, и некако и мекан после кише. Земља, тамо где је поорана, црни се као сомот, а порасла је од упијене кишице као квасно тесто. Кукурузи не шуме, него сичу: с-с-с, јер им је јесења шума већ сува. У пазусима лишћа стоји вода као у чашама. А по друму, доста искваренom, барице, и млаке. — Ух, лења равничарска вода! — гунђа у себи госпа Нола бришући се по рукаву од блатњавих капљица. Ту ће сад да лежи док је ветар и сунце не дигну, или док се ово мало калдрме под њом не угњили... А код нас тамо, вода има крила, лети низ планину као тица!... Аох, куд мене судбина занесе... Да ми је с овом памећу још једаред почети... А шта би почела? Исто то још једаред... Једна судбина за

једног човека... никуда из коже, и од Божје воље... Само да су она деца друга, могло би се с њима певати, с младости... Једно Тотица, друго Талијанка, треће Шваба; а оно што је моја вера, канда неће ваљати... Ej, смрти! Али пре тога да ми је још планину видети... Јосо! да ли би ти, Јосо, могао да добро ошинеш те коње, и да окренеш сасвим другим путем? некуда тамо где сам се ја родила и одрасла. — Јоса диже руку и узима бич. — Могу ја, госпоја, да ошинем, да шта ми је бич него за то... али други пут овдека нема... Оно је некада било, оно, на пример, одакле сте се ви довели, а сад, даде вам Бог сермију, кас' ти једно царство, и само да уживате... Хе-е, мир! Ђаволска кобила... види издалека зелена кола Протићева, и зна, бештија, ко је тамо упрегнут... 'Оћемо ли, госпоја, поред гробља, или ћемо на шикару? — Ето видиш да има више путева. — Госпа Нола уздахну. — Терај поред гробља, туда је најкраће и сигурно да не залутамо. — Јоса се окрете, готов да се насмеје на шалу, али се не насмеја. Госпа Нола гледа у се и тресе главом, забринута, тужна.

Штајервагн је био за госпа Нолу што за другог канцеларија. Ту она изради свој дневни ред, и категорише своје бриге и случајеве у економији и у кући. На том штајервагну се и пребацује, у мислима, наравно, у свој незаборављени родни крај, и опет враћа оданде стварности и чињеницама. — Паула и Љуба испали добри спекуланти. Потседају ме, иза млина купили баштованлук, а кућу саградили пола на мом земљишту... Младост граби, тако је било, и биће... Већа је брига Срба. Кажу код нас да нема зла из којег не може изаћи добро; али Срба некако неће добро. С ким се дружи, како се понекад изражава, и, што је најгоре, лакомислене је природе, не прима ништа к срцу. Срећа је што у школи напредује. Мене слуша, морам признати, али после опет удеси да ради друкчије... А Јулица, то је оно што је мој отац говорио: да неко може да бира ко ће и какав ће бити, а неко не може. Баш је тако с Јулицом. Ту се две крви нису могле слити. Сада је нешто нарочито крв вуче мајци... Куд је и ја и доведох овамо да доживи ону несрећу. Али шта би и куд би без мене, и моје куће, и Тодорове доброте... Овамо-онамо, најсигурнији је Шваба. Кажу у овом крају: солидан к'о Шваба. Е, баш се та швапска вера мени поткопала солидно. Ја га и волим и не волим, али шта ћеш, кад њега воли Бог. Где га не сејем, ниче, и увек у добар час. Кад грдим, њега нигде на земљи нема, и ватру поједу други. А кад идем на бал — балове снива човек! — онда је Шваба уза ме... Море, не зна човек шта га чека; може се десити да ме он у старости не остави и до гроба додвори... Гле, опет почела киша. Ух, какав ми је амрел, сав се усукао док сам боловала. А бадава га и отварам: прска одгоре, прска одоле, меси се блато на блато. Шта је овде Бог наваљао пусте земљурине! Нигде шљунка, нигде коштице, пропадаш као у тесто.

— Види-дер, Јосо, јесу ли у предњем сицу моје чизме, па ако јесу, окрени лево у кукуруз, да видим какав је тај американац. То је Љубин проналазак. Бајаги ситан, али чест и сладак, да га живог једеш. Баш да видимо и та швапска посла.

Кад се госпа Нола по рђаву времену враћа кући, на степеницама је дочека Јулица са сувим собним ципелама. Госпа Ноли је то врло годило, и увек, док ципеле навлачи, нарочито мило гледа Јулицу и сажаљиво мисли о њој. — Волим је, и да је друкчија мало, срећнија мало, ја бих била најзадовољнија мати и баба. Лепа, сад има и мираз, али нешто је у њој како не треба. Оно трзање уста се поправља и губи; добро је казао онај мој доктор, ваља му памет. Али ето, школу, није волела, а и домаћи посао не ради с радошћу. Нешто је распиње. Не воли сад ни друштво. — Шта радиш Јулице? Је ли ко долазио? — Једнако пада киша, нико није био, само је пекар донео мокре переце... да, поручио ти, Нано, господин Милушић из банке да ће доћи због рачуна. — Па био је јуче, и све смо средили. Шта ће опет? — Јулица се мало збуни, како се збуњују девојке: почела да тегли поруб на блузи, и не одваја очи од њега. — А да се тај сакатов не врзма

око тебе? Ти из банке знају добро рачунати... Ама, шта си ти у тој хаљини, кад је оволико захладнело? — Одједаред је настала сцена. С много узбуђења, Јулица је признала сестри: да хоће, или да иде код матере, или да се уда за Милушића. Госпа Нолаје почела да муцка од навале разних питања и помисли. Је ли то Талијанка спремила неку смицалицу? је ли Јулици тешко у кући? је ли посреди рачун, или љубав? Доста је брзо ипак свела сукобе у себи на следеће: као сестра, морала би попуштати; као мајка, не смем ништа пропустити, морам управљати тим полуболесним и слабим створењем.

Сабрано је рекла Јулици: — Причекај, сине, да се пресвучем. Прокисла сам, видиш, скроз. — У тај мах се чуло јако ручно звоно на капији. Јулица, сва устрептала, скочи. — Седи, и причекај. — Госпа Нола изађе и брзо оде у правцу кујне. Врата на кујни, и онда мртва тишина. Чуло се канда у целој кући до тавана како Милушић, кога нису примили, рамље низа степенице, дрвене, шупље, старинске, и како се за њим заврнуо велики кључ на гостинском улазу. Госпа Нола, после издате заповести, ушла је у своју спаваћу собу, и ту размислила. — Према њој силу не смем употребити; с њом не могу дуго расправљати; не смем заборавити да је она у овој породици доживела тежак случај и понела последице; ако је љубав према Милушићу, свршено је све. — Госпа Нола засузи. — Све се разбија. Ја сам мислила да она у овој кући постане боља госпођа од мене, али у њој је проговорила и зрела девојка и она друга крв... Шта Бог да. А моје је да помажем ... Али ћу ипак још покушати да... требала сам то израније спремати. Много сам ван куће, не ваља то, не знам шта се збива. — Кад је стала пред Јулицу, видела је да су и њене очи уплакане. Сузе збуњују и јаке. Госпа Нола рече недотупавност: — Можеш радити шта хоћеш, али у Трст нећеш путовати, и нећеш се удати за оног болешљивка. — Па онда, осетивши да је то у ствари заповедање, свирепо, она загрли Јулицу нежно, и стаде јој нешто дуго шаптати. Јесу ли то биле само нежности? јесу ли били предлози условни? је ли била она једна реч коју у моменту нужде увек нађу јаки људи, они што успостављају своје воље, али пробијају уједно и врата на неком ослобођењу које и оној другој страни годи. Јулица је полако почела такође шапутати. Загрљене, ове две до крајности неједнаке жене, чиниле су једну скоро трагичну групу. Све их је раздвајало. Везивала их је можда само она чудна друштвена и економска нит која неминовно везује несрећне и промашене, јер се они између себе највише помажу, они најлакше примају да заједнички страдају и жртве подносе. Нана и њена Јулица се кроз ту везу у нечем споразумеле, и над тим тужним споразумом загрљене ћутале.

Неколико дана касније чекала је госпа Нола у својој гостинској трпезарији, осветљеној трима лампама, доктора Мирка. Доктор се мало збунио кад је чуо шта га госпа Нола пита, и шта му предлаже. А госпа Нола је тресла ситно главом, и гледала у патос, што је значило да ни она у том тренутку није свој човек, да ради што мора, да како је сама чешће говорила, брани што храни. — Госпођо Лазарић, пред вама ми је лако бити прав и искрен; друкчије не бих ни умео. Ја доиста треба да се женим, и по годинама, и по занимању, и по мојој жељи. Девојка, ваша пођерка, и лепа је, и богата је. Али ја не знам да ли бих је могао волети као жену и друга. Оставите ми десетак дана да промислим. — Тако је најбоље за вас и за нас. Хоћу само да додам нешто на ваше речи о Јулици. Она је и добра. Ова паланка, ви знате, никога на свету није оставила на миру, оговара и клевета од јутра до мрака, али Јулицу моју нико не дира. Моју кућу, моје укућане, и мене, дрнда свет сваки дан, а Јулицу штеде. Није то бадава, мој господин докторе! И верујте моме искуству: ако Јулица кад било учини што непромишљено и рђаво, учиниће то само себи, а никада другоме. У њој има нешто кротко... Мана њена на лику је непријатна. Али она се губи; сами сте ви мене упозорили на то. Полечићете је још мало, и оздравиће од тога, сиротица моја, која је у нежној младости морала да види убиство... Ви сте млади, сиромашни, без родбине и потпоре.

Способности ваше су лепе , и, говори паланка , лепо и зарађујете. Али за ваш посао треба удобна своја кућа, треба усавршавање. Уз Јулицу, добили би одмах кућу, ону новију нашу кућу у којој је сад адвокат Јеремић; а добили би и новац да како треба наместите ординацију. Стали би на ноге у послу свом. А због посла неког смо се сви и родили. И ја сам се удала за посао, и да њега није, реците сами, ко би била госпа Нола!... И сад да свршим. Ја сам, господин докторе, поштен човек: предложила сам вам нешто, ви ћете казати да или не, и остаћемо пријатељи у сваком случају. И још бољи у оба случаја; јер, досад болести, а и сада, ево, невоља нас довела на разговор; а кроз невоље су људи најближи род.

За месец дана, Јулица се испросила, верила, и венчала како је госпа Нола желела. Паланачки хор се поделио у мушки и женски. Оба су окренута госпа Ноли. Жене су сравњивале мираз и кућу, и необично скромну опрему у намештају, оделу и рубљу. Старија женска генерација је говорила: да то нема форме, да ће Јулица носити девојачке хаљине. Млађе жене су говориле: да то нема стила, и да се неће моћи знати куда спада млади пар, у богате или у скромне куће. Мушкарци се добродушно шалили: да је доктор Мирко добио речиту ташту, али зато ћутљиву жену. Господин Јоксим, као увек, имао је одвојено мишљење: — Гле, оде нам Офелија! Штета. Сад смо без Офелије. Уосталом и без Хамлета смо, и били, и бићемо, верујте господо! Офелије се и нађу; нађу се, господо, али партнер је редак и морају зато Офелије да се удају. — Смејао се господин Јоксим, само за неки свој рачун, исецканим својим смејом, који му је грчио лице и куцкао зубе о зубе.

Код госпође Драгиње се пије бела кава са шлагом у који су умућени ситно резани печени бадеми. Куглоф је овога часа изишао из усијане цеви; посрће и дрхће од врелине и бухавости. Све очи су напале куглоф: модла је нова и особита, куглоф има три спрата. — И модла вам је ванредна, госпа Драгиња, али ови бадеми у шлагу, то је деликатно. Од лањске године већ је друкчије и не сервирам шлаг у кафи. Препоручивала сам госпа Ноли, за свадбу, али нисам имала част да се мој рецепт прими. „Ми ћемо служити само црну кафу" — каже она. А ја: па зар ви не знате да је црна кафа са шлагом одлична, а бадем или орах у црној кафи, то се већ не може ни казати колико је то фино. — „Тамо у мом крају — каже госпа Нола — ми нисмо навикли да у црну кафу дробимо, па од мене примили то и сви моји укућани." Општи смех. Госпођица Каначки, честа посета код Јулице, преузима реч. — Свеједно сад црна кафа, него што је то да и шеста недеља прође од венчања, и ништа, баш ништа: ни свадбени пут, ни млада у цркву, ни похођани. Доктор Мирко, ко и да није жењен; а Јулице нема нигде. Као кад, Боже сачувај, баците камен у воду, па се вода заклопи. — Нас две јуче, богами, препречисмо Лазаријки пут и запитасмо. Али она, већ знате, кад нешто неће да каже, бадава је и миловати и силовати. Ипак није могла сакрити да је пуна брига, да је нешто тишти. Нас две позване само сутра на вечеру код Протићевих, а то је први комшилук Лазаријкин. Ваљда је тамо што продрло. — Варкале се тако жене, нагађале и промашале. Господин Јоксим се смешка: — Радозналост је страшна енергија. Познато је да се њој има захвалити за многе изуме у науци. Жене би дакле требало пустити у науку. Убрзо бисмо знали да ли има људи на Марсу, и уједно и ко се од кога разводи.

Једног јутра, неочекивана вест. Господин Јоксимова радозналост, наравно, већ је и раније знала за њу: доктор Мирко вратио жену кући њеној. — Изронио камен, госпојице Каначки! — шапће, али гласно једна од госпођа с беле кафе, укљештена између две косо зарезане даске у плоту. Пуна јој коса иња, дуго је вребала комшику. Вешта у оном гласном шапату, наставља: — Шта ли то може бити? Доктор је озбиљан човек, а за Јулицу се никада ништа није чуло. Маркиз? Ах, то је било само кокетирање богате лепе девојке. Ко би се дотупаван удао за маркиза!... Зашто ли су се растали! — То, то, то кажите ви мени, ако можете, а да су се растали, то се зна већ од синоћ.

Видели су сви лепо како је госпа Нола преводила Јулицу кући. Већ знате госпа Нолине форме: све отворено, и увек као целом свету упркос!... Али се Јулица ипак забундала до преко носа.

Сутрадан се знала отворена порука госпа Нолина: — Нису могли да се сложе. И највећи сам кривац ја, по томе што сам много желела честитог доктора Мирка Јулици за мужа, и себи за сина. Погрешила сам много, али у доброј намери. Шта ћете, нису све памети ни у једној глави, па ни у мојој. Сад ми остаје да поправљам што сам покварила. — Паланка је утихла. Некако необично брзо и темељно. Разговори прећоше, чак и међу женама, од оговарања личности на опште дискусије о брачним случајевима. Господин Јоксим је одмах дао тумачење: — Ова наша госпа Нола, као шкотски душ: врело-хладно, врело-хладно, и себи и другима, па не да мирно ока отворити... Шта ти она све не зна. Па зна и шта је у суштини скандал. И јасно вам каже, и покаже, да је њен скандал просто човечан случај, али да тако многи човечни случајеви наоко по другим кућама, можда такође крију скандал. — Сирота госпа Нола! морала је у великој невољи и даље плести и слагати човечно и скандалозно. Да развод брака успе брзо и просто, дала је веће прилоге обема црквама у месту, и још једној ван места.

Наравно да је и угледни и исправни доктор Мирко помагао да се све сврши брзо, без нарочитих сведочанстава и доказивања, и без спољашњих коментара. Али како је свако надлештво, па и духовни суд једна паланка, сазнало се одмах за главни мотив у разводу. Паланка се разочарала, мотив је био просто човечан: Јулица се показала жена са ситним али ужасно упорним каприсима, и с мало увиђавности за оправдани ред у кући који је њен муж хтео завести. Доктор Мирко је изјавио да ништа друго нема да каже, да жали што тако мора да поступи, да уосталом има у том поступку сагласност своје жене, да је боље растати се, него наставити живот испуњен свађама и запетим стањима. Паланка је такво решење примила, прво, уз ироничан осмех, са овим додатком: „Наравно да ти разлози духовном суду не би ваљали у другом случају брачног спора; али ваљао је госпа Нолин поклон црквама, кажу, врло галантан!” А затим, престала је паланка да се интересује за прву фазу догађаја, јер је полако, неки кажу баш из духовног суда, подигла се друга фаза, силуета Милушићева. А Милушић је одмах затим силуетирао госпа Нолу: како избацује госте из куће, и како је удала Јулицу не по рецепту докторову, него по рецепту своме. Разговори се дакле подгрејаше. Једни су бранили Јулицу овако: „Откуда одједаред каприси, кад их до удадбе није никада имала? А други овако: А ко под госпа Нолином командом може имати каприса!” Сви су респектовали доктора Мирка. Крива је дакле Лазарићка.

— Па казала вам је жена од првог часа, лепо, да је крива. Шта још хоћете, и што палите лампу кад је светло! — рече једног дана паметну реч госпа Пава ветеринарка. Међутим се у кући госпа Нолиној поновила стара сцена: — Или да идем у Трст, или да се удам за Милушића. — Госпа Нола, решена да поправи своју грешку, остала је опет будни пријатељ Јуличин, бар колико је у онај мах имала суда и увиђања у ствари. Јулица није отишла у Трст, јер би то била сигурна пропаст. Удала се за Милушића. Причало се да је уочи самог венчања Срба био необично дрзак према Милушићу, и да је госпа Нола дала сатисфакцију своме новом зету, али да је скривено у себи ликовала. Кад је Јулица изашла из куће, дошао је доктор Мирко у посету својој несуђеној ташти. Кажу да је изишао црвених очију. Сам је говорио: да госпођу Лазарићку може само више и више поштовати и волети, никако мање. Кад га је испраћала, рекла му је: — Дођите опет. Временом ћете можда и Јулици моћи бити пријатељ. За сада, смирите се, млади сте, издржаћете, заборавићете. Ето, и ја сам издржала, ја која сам главни кривац. Премда, ожиљак ми је остао, господине докторе, и ја мислим да се и види.

И видео се. Некако се смањила госпа Нола; мање право се држи; смежурала се и повила као маторо дрво кад пресенети. Није волела свога зета никако. И страшно се потресла кад је, тамо касније, видела како малог сина Јуличиног коњаком и ракијом враћају у живот. Већ од разлаза с доктором Мирком почело ју је мучити питање: ко је крив за Јуличину телесну слабост и за њену природу. Да ли њихов, при другој женидби већ остарели отац; да ли Јуличина мати којој нико не зна порекло ни живот. Или она, госпа Нола, која ју је довела к себи да доживи оно што би за сав живот подрило и јака човека; која ју је удала како је она мислила да ће бити добро; и напослетку, што је није онако слабу и стаклену послала некуда у свет и оставила на дужем лечењу.

— Има у мени нешто грубо и неотесано. Среће немам, тешке бриге водим, радим као надничар, и опет се држим, и оно најгоре заборављам... Љути ме што Срба може све да заборави, а ето и ја могу... Оца сам запамтила највише из доба кад више није ваљао; мужа су ми убили; једина сестра ми је полутуђа, а ја се држим и заборављам... У кући, Шваба је напредан, а моја вера кривуда, а ја се држим, и најгоре заборављам... Себична нисам; један Бог зна да нисам. Имање ово чувам као очи у глави, а појешће га 'ала и врана; ја сам се на њему само хранила, али што сам појела то сам зарадила... Никакву радост ми не да Бог, не даду ни људи. — Седи тако госпа Нола на салашу, поднимљена над столом пуном прљавих хартија, рачуна и признаница, и губи се у мислима и сликама. А салашари показују како је госпоја оседела и остарела. „Пази, каква је, к'о да је гром опалио.” — „Издржаће све, сила је то. Ради као и пре, једе као и пре, а кад за нешто прићеш, сече.” — „Чудна жена: толика сермија, све њено до крајцаре, а да је кад штогођ узела за своју конту, да је кас' ти, отишла негде на луфт, или се барем обукла к'о госпоја. Ни пар штифлетни нема, ни крст око врата, ни златан сат и ланац. Носи сат покојног господара у џепу ди су јој и стакла за очи; и кад је уморна, тек видиш да је извадила и сат и стакла и не зна које ће на нос да метне... Ал' што кажеш, сече! И уфати те на месту ди си нешто таман мислио да прошверцујеш. Ја, овај, јутрос заборавио мало коње да истимарим... шта ћу, нисам ваљда стрела, кад она прид мене, и грми к'о пророк Илија... Андрак ће знати, ништ ми није било, здрав читав, а после њене грдње, кијавицу сам добио.”

— „Човек, а не жена. Ал' опет, кад боље проштудираш, жена; боља и од тебе, Мацо, и од сви' вас кол' ко вас је ту Бог ил' ђаво дао. Ниједно дете није родила, а кад умре, ићи ће јој за сандуком фамилија, оха-а, синови, кћери, унуци.” — Усред таквих разговора упадне или глас госпа Нолин, или она сама. Није могла никада да трпи да дуго бушка по њој мисао. Тек скочи, па је све прошло. Треба радити, посао гледати. Сажаљење ју је нарочито раздраживало. — Не кукајте! Не олајавајте друге да би мене утешили! Не правите јалов инат! Пустите ме да живим док сам жива! — тако је једаред бацила домбу усред „јаузна”, и варошица је то дуго препричавала.

По паланкама, време има у великој мери ону чудну особину коју му припусује једна загонетка: да је оно што је истовремено и најдуже и најкраће. Бива да од једноличности и празнине паланачког живота стану сви сатови по кућама; а за оно неколико џепних, што иду, нико не пита, јер се боје одговора. Зар тек! Уф, никада подне дочекати! никада суботу дочекати! а од једног до другог господинског вашара је вечност! Време се укамари и стоји, и дође некима да га лопатама раздрмавају и руше. Има и она друга страна. Паланачке породице тако брзо клоњавају, спарушавају се, празне се, пропадају материално и здравствено, да време једва стиже, једва траје толико колико да се какав такав успон живота оствари и да бар један пас породице прође. Изђикају људи као трава, и увену као трава. Једино, слично понеком бусену жуте траве који претраје и до Божића, у неком запећку кашљуца по једна рушевина, нека озебличина, заостала иза оних што су већ сви на гробљу, заостала да бунца о кућама и имањима која су већ и треће руке променила. То су они које смрт воловским

колима тегли на гробље, али их тегли. Иначе, што рекао господин Јоксим, експресно се нестаје. — Експресно ће банкротирати, ево, цела та улица са финим именом римског војсковођа. И воћа је експресно прошао. Данас ми господин жупник цитирао Марка Аурела: Зачас, и биће сахрањен онај ко је тебе сахранио.

Увек има право ђаволски господин Јоксим. Тамо на крају варошице, забелела се била лепо окречена кућица, и у њој млад пар почео да живи, и ради, и јагми да откупи малу њивицу са десет гранатих ораха на међи, и са ђермом. Зачас, нестало све. Муж на војној вежби назебао, и умро; живица око куће затрњала; излупани прозори замузгани и пуни паучине; удовица довела млађу сестру, сеоску јуродиву богомољку, и јуродива чува двоје деце, а здрава служи. Па је здрава нашла здравог и отишла. А јуродива и општина су подигли децу до шегртлука. Па су шегртићи прснули куд који, а јуродива је прешла у полицију да пере апсане, спава у кули ватрогасаца, једе што полицији не треба, а уопште се канда не одева. Стари гробар, увек накресан и разговоран, сећа се кад су јуродиву, луду Кату, полициска кола довезла на гробље, и он је метнуо у мртвачницу, и целу ноћ се видело „к'о кандило, илити свећа”... а њој је само добри Бог могао запалити ту самртничку воштаницу... има Бога, и има чуда, народе, и Бог гледа сиротињу... а ја, да сам им'о резерву свећица, богами би јој запалио, и за моје би здравље било... к'о за пакост, дадох последњи штуц тамо опет некој сиротињи... А што не запали кандило, кад си већ тако милостив, ej, чича Никола! — Гробар жмицну оком, као у механи крај полића. — Ајде ти, женска главо! Зејтина би! Зејтин је за пржење сомова! — Сви се смеју.

А опет тамо на другом крају варошице, на ударцу друма, у лепој и напредној улици, стајале су једна другој прекопута: напредна српска бакалска радња , и кућа Србина ветеринара, који је лепо стекао на прегледима свиња за извоз. Ветеринар Васа имао је паметну жену Паву, и две кћери које по цео дан свирају у четири руке у клавир. Пролазници застају, а госпођице то и хоће. Прозор врло низак и лети отворен. Виде се двоје младих леђа, на њима прекрштени амови од једнаких, свеже упегланих кокетних кецељица, и четири једнаке витице, завршене с четири једнаке црне сомотске машне. А чује се или м о л „Дјевичине молитве”, или д у р неког бечког валцера... И све је то експресно нестало, променило газде! Трговцу се разболео син, и годинама је живео по лечилиштима. Кад су младићу плућа оздравила, радња и виноград су посрнули. Власник је све продао, и отишао брату у Мађарску. Оданде је младић писао друговима све док није заборавио матерњи језик. А ветеринар се пропио. — Жељезничка станица, фургони, транспорти свиња, визе свињске, таксе и пријатељства са извозницима, ето, драга госпа Ноло, то нас је помогло, и то нас је сад и упропастило — кука Пава ветеринарка. — Пре смо те речи с радошћу изговарали, а сад их се грозимо. Мој Васа је пропао. Увек пијан. Доктор Мирко се доста мучио око њега, држао га и у свом малом санаторијуму, бадава, Васа без пића више не може... Жељезничка станица, госпа Ноло, пуста, има времена за кренвиршле и ракију и шеф станице, и поштар, и мој Васа, па тако данас, тако сутра, свршило се са оним што знате. — Месец дана после тога разговора госпа Пава је пала и сломила ногу, лежала два месеца, и остала рома. Кад су се сви у кући измирили и научили на штаку, Васа је пребачен у пенсију, далеко пре времена. На срећу, једна се кћи удала, за „Турчина”, трговца из Солуна, једнога од трговачких пријатеља оца њезина. Кућу су морали продати, и онда је госпа Нола троје заосталих укућана послала на салаш, дала им стан, а госпа Паву поставила за врсту надзорника над амбарима и стајама у које се товари продата рана, и које закључавају купци.

— Зет ми шантав, надзорник ми шантав. Држи се, Станојла! — Млађа ћерка ветеринарова неко је време наставила да свира и на салашу, у две руке. Али како се на салашу нико томе није дивио, једнога дана је затворила клавир, закључала га, и почела матери да помаже, и показала се одлична у новом послу. Некада танка

госпођица, потхранила се, па и разбректала. — Прсти и зглобови су ти одебљали, Синка; ја ти кажем да продамо клавир; никада више нећеш ти за клавир сести — предлагао је отац, и сложила се с њим кћер. Чим су клавир изнели, госпођица Тинка, некако као ражаловани официр, малаксала је у држању, и престала да крије да се саживела с једним малим салашарем. А ветеринар, кад је попио и клавир, напола је облесавио. А кад је он облесавио, салашар је напустио „фрајлу". Још десет година, и све је то било на гробљу. Госпа Нола је куповала сандуке и раке, и изигравала фамилију при пратњама из ветеринарове породице. Госпа Пава је умрла последња; за сандуком је ишла само госпа Нола, и видело се да је много жалила паметну и озбиљну жену. — Све је изгледало добро, и све се свршило рђаво. То је оно чега се бојим и ја. Не може човек да зна како је то, и зашто. Зашто је од ветеринара Васе, који је био вредан и добар човек, и добар муж, и отац; и од Паве која је била понајбоља жена у варошици, зашто је од њих остао овде свега незаконити син фрајлин, а том незаконитом сину ће остати до смрти само мати фрајла, и немио запис у поповским књигама... Вала је змија она попадија од Вазнесенске цркве: убоде ме јуче право у срце кад ме запита: „Хоћете ли и малог у пансион?" Али ми Бог даде те јој зачепих уста.

— Нећу у пансион, него на руке, ако могнем изнети човека, ја̀! Тодор мој да је жив, како је био бољи од мене и „мираз" би му одмах спремао... Немојте бити немилосрдни, госпа-Томинице! Кад би преврнули књиге поп- Томине и протине мало унатраг, нашли би незаконитих тма и тушта и међу паорима, и међу докторима, и међу свим другим „ранговима", како се то код нас каже. Шта знамо шта су нам све радили дедови и прадедови! Ја знам толико да ми је мати одбегла за оца мога и да се зачело прво дете пре венчања. А поштени и виђени људи су били после моји родитељи. И камо среће да ми је жив тај старији брат, госпа-Томинице! Сва деца око мене била би друкчије вођена и упућивана, и срећнија, него овако.

То чудно време паланачко, дугачко и кратко, тако се двојако јављало и над двојицом васпитаника госпа Нолиних. Срба је надугачко и споро сазревао. Гимназију је учио у три вароши и с једном изгубљеном годином. Био је већ добро огаравио над усницом кад га је госпа Нола послала у Беч да учи медицину. Његове незгоде последњих година биле су туче. Додуше увек некако витешке, за нечије право, и за право слабијег, али баш зато доста озбиљне. Госпа Нола се као тешила Краљевићем Марком, премда је добро знала да је то за невољу само, да је Марку Краљевићу време прошло. Пред матуру, коју је Срба полагао у суседном граду, десило се, међутим, нешто друго. Дошла је депеша, и госпа Нола је нагло отпутовала. „Однела је шешир с перјем ." — „То или је добро, или не ваља." Тако су говорили млађи, шапућући између себе. „Вадила је новац из банке" — саопштио је целом свету зет. Вратила се госпа Нола брзо, а Срба је положио матуру недељу дана касније.

Шта је било? Госпа Нола није мучила паланку радозналошћу. Саопштила је да је Срба изгубио новац на картама. — Сувише сам му лепа имена дала. Додуше, још као дечко, он се сам прозвао Србом, али ја сам га звала још и Соколом... 'Ајд што је нагао на речи и на ударцу... То нам је од дедова остало, сви смо такви. Него карта не ваља, то Срби нису измислили... Да, да, ко коцку заволи, тешко ће бити ваљан човек. Али, бориће мо се, Србо и Соколе! Још си у Наниним шакама! 'Одићеш ти мени преко длаке, или ће се затворити пред тобом и зелена капија и гостинска врата, а трећи улаз нема... Нема, а кад је о људском свету реч; а Срба би мој прошао и кроз зид, и кроз кључаоницу.

Госпа Нола, очигледно је, љути се и брине, али се увек и задовољно насмеши кад о Срби може да каже нешто што је на средини између ваљаности и ђаволства. — Али зато вам је, госпођо, ваш други питомац без мане Шваба, ако баш не без мане витез — вели господин Јоксим, с ким госпа Нола разговара нарочито онда кад паланци треба

нешто „поручити”. Јер господин Јоксим разнесе поруку боље него најбржа пошта, а уједно је разнесе колико се најбоље може но правди и истини случаја. На примедбу господин Јоксимову о Шваби, госпа Нола учини покрет тако нестрплив, да се све што је на крилу држала разлетело на сто страна. — Куд ми баш сад мећете под нос Швабу! Знам да је одличан, да је први, да првичи међ првима, и да не може нико ни да живи од њега, чичка швапског! Скоро је две године млађи од Србе мога, али га је стигао, и престигао. Чујем да и професоре збуњује. Знам да ће бити човек, и нека буде, зато сам га и узела. Али нећу да буде бољи од нашег детета! Не дам! Не дам му више српску пару, ако и то мора бити!...

Не смејте се, господин Јоксиме; одоле смо, испод планине, арсузи смо кад треба, и те како! А Шваби зато све и иде што га српска рука држи и води. Кад Србин некога прихвати, он му даје најбољи залогај... А Срба мој, не може бити друкчије, тргнуће се, прионуће да буде човек и он, и бољи и лепши од онога кепеца... Видесте ли мог Србу после матуре? То је високо, то је здраво, то је лепо као гора! Кад проговори, кад запева, тице заћуте и слушају га... Видим, увијате врат, велите: није то главно и најважније. И није. Али Срба добро учи! И паметан је... кад хоће. — И кад може, госпођо Лазарић! — Јесте, кривуда у њему нешто, али је још млад, а Нола још има снаге да се с њим понесе. Не дам да га Шваба осрамоти и да и мене осрамоти, разумете ли!... Погледајте их кад заједно иду. Лука, као да га костима храним: није порастао ни појачао од дванаесте године. Блед, ситан, мекће кад говори. Млад, а старац! Да ми оправите зубе, Нено; да ми купите наочари, Нено. Наочари носи од десете године!... Опростите за реч, господин Јоксиме: троје су га родили, па опет нема ни снаге ни лепоте. Гњецав, сладак, послушан, покоран. Уф! Ко и сва ова земљетина. Ово није земља, ово је швапски милихпрот! Камен мораш да једеш, ако ћеш човек да будеш. Да нисам ја камен јела, био би Лука данас шлајфер; као и отац му, а не абитуриент, како ли се то зове. — Госпођо Лазарић, не мислите ви тако како говорите. На сигурно место је пао ваш Шваба. — Како не мислим! Још горе мислим! Истераћу га за најмању кривицу, истераћу га и без кривице, онако како само жена може да побесни. Ако Срба морадне напоље, и он ће! Него ћу ваљда истерати наше дете, а Швабу метнути на његово место. Бог с вама, господин Јоксиме! — Господин Јоксим се смеје као човек сигуран у своју ствар. Не знам, госпођо Лазарић, да ли је Бог с мном, али је сигурно са онима о којима ви водите бригу...

Сутрадан, као да јуче ништа није говорила, госпа Нола позва Швабу у своју собу, да с њим поразговара о томе шта ће учити даље, и где би највише волео да се школује. Дочекала га је раширених руку. — 'Ајде сине, 'ајде, матораћ мој, да сад мало поразговарамо као људи. — Па онда, као да се нечега сетила, као да се покајала за тон, повикну некако строго: — А где је теби матурантски штап? зашто сам га купила? — Младић, као увек, мало поцрвене, па тихо рече: — Носим ја штап, Нено, и чувам га; али ваљда нећу пред вас долазити са штапом. — Е, јесте, имаш право, Лука; увек ти имаш право, ђаволски створе! Видим да си за посету код мене обук'о и свечано одело. Добро, добро, извини... А имаш канда и рукавице; откуд ти то? Мораш ти увек да измислиш нешто мимо наш свет. Напослетку, добро, лепо ти стоје у том џепчићу рукавице. — Младић се тад слатко насмеја и извуче из џепа једну распарену женску рукавицу. — То је Јуличина стара рукавица, а дала ми је Паула, и она и наместила. — Е, кад су Јулица и Паула удешавале твој костим, онда ја више не смем да се мешам... А сад седи, Лука, сине, и кажи ми шта би учио, и куда би желео да идеш. Срба ће у Грац, и учиће за доктора. Одма да ти кажем, да сам то ја изабрала, нисам много питала... 'оћу сина као доктор Мирко... А ти, ето, дајем ти право да сам бираш... Да не изабереш и ти однекуд медицину?... Кажу да то дуго траје и да повише кошта... Али, ја велим, што год се људски ради, и подуже траје и повише кошта. Фала Богу, кад сам дошла дотле да о томе с вама разговарам, да вас спремам за велике школе, из којих ћете ми доћи готови људи, радост моја велика у старим годинама... Дакле Лука-Лукице, кажи

шта имаш и госпа Нола помилова младића по коси, очигледно да га охрабри да буде искрен и слободан. Шваби се одједаред згрчи лице, а очи се зацаклише од суза. Детињски искрено призна да су га отац и господин жупник научили шта ће рећи, али тражили су од њега да говори само у своје име.

Госпа Нола га помилова још једаред по коси. — Што отац твој лаже, то да човек и разуме, за твоје добро лаже, отац је! Али жупник! Море, ја теби, и свима, одавно говорим да су швапски попови лисице! Оно, знаш, право је рећи да и наши нису бољи. Мој прота и твој жупник, свеједно. Учени људи, добри људи, вредни људи, али тек провири лисичји реп... Него, дед, реци шта је то што они желе, можда ћу се и ја с њима сложити. — Да учим технику, и то у Белгији. — Побогу брате! нити знам шта је то, ни где је то! — Младић објасни да је то школа у којој би он постао инжењер, и да и то дуго траје и доста кошта, и да је још Белгија много даље и од Граца и од Беча. — Е, сад ми је јасно. Шта је инжењер, знам. Добро. А сам ми реци искрено, шта ти мислиш, ти, без жупникове главе? — Ја сам мислио да учим латински и грчки у Бечу — тамо су чувене катедре за то — и да онда постанем професор овде у гимназији, где сам се учио, и да и вама помогнем колико могу. — Слушај, Лука, ми сад говоримо као људи. Лепо је што си скроман и захвалан; али твој бивши директор ми је казао да си ти младић лепих способности, и да тебе чека можда нешто што се не постизава сваки дан. Тако ми је казао, а он зна шта каже, паметан човек, и добар, и воли ђаке као своју децу. Ја сам сматрала да ми је дужност да ти признам шта господин директор мисли. А да ми није дужност, не бих ти, богме, ни казала. Млад си, уобразићеш ко зна шта, постаћеш као онај господин Јоксим: и паметан и луд. А сад да ја теби кажем како ја искрено мислим.

Знам да се у гимназији учи латински — и ти и Срба сте имали из латинског најбоље оцене — али знам и то да се твоји попови по цео дан моле Богу латински, и кажу, и с папом латински разговарају... Е, сад, ако ти добро научиш латински, може да се деси да се то чује, и да постанеш поп. А поп нећеш бити, док си у мојим рукама! — Госпа Нола поче брже да говори. — Ако сте *то* уједурисали, твој жупник и ти, вала сте се преварили! Нити ћеш учити латински, нити ћеш бити професор за латински језик, нити ћеш мени помагати и петљати се у мој пос'о! него ћеш ићи онамо где малочас рече, и свршићеш школу за инжењере... Видим да господин Штаб, варошки инжењер, лепо зарађује, и лепо живи, и богами је лепо израдио оне послове око канала и рибарских насеља. Не кицоши се, додуше, као доктори и адвокати, носи чизме, и баш и блатаве чизме, али то и јесте знак да човек с муком зарађује, а тако и ваља зарађивати... Чизме већ имаш, Швабо! смеје се Нана. — Имаш, знаш ли? и јахаће панталоне. Срба пожеле то за себе, а ја не дадох друкчије него да и ти јашеш с њим... Кад ћу вас видети заједно на коњима? Онај дивљан не скида се с коњских леђа. Док се једног дана не пребије... Каже ми Јоса да чуда ради, да је појахао бесног Лабуда и научио га шта је бич. — Ја баш нисам тако пасиониран јахач, Нено. Али ће ми то требати можда. Господин жупник каже да бих ја био фабрички инжењер, а фабрике су обично подаље од градова. — Фабрички, фабрички, свеједно, само да ваљаш. Кад господин жупник каже, ваљда и вреди тај фабрички инжењер... Него, реци ми, богати, какав свет живи у тој земљи у коју се спремаш? Говори ли се тамо швапски? — Говори се француски. — Не говори се швапски! Е, онда ћеш још пре тамо да идеш! Баш волим да не говориш швапски целога века. Настала је сад сцена дирљива и топла. Са својим Швапчетом госпа Нола је прошла кроз један тренутак какав се у њеном животу више поновити неће. Сирота госпа Нола! Није слутила како је тешка и велика ствар бити мати до краја.

Десетак дана касније, пред вече, госпа Нола седи у свом „књиговођству" и рачуна. Није баш ведра. „Године слабије у економији. Па један брак разведен а други склопљен; мираз, опреме, болешљиво дете Јуличино, „маркиз" много троши на одело и друге такве глупости. Па два младића треба опремити и послати у свет, и сваког

првог спремати готов новац за њихово издржавање... Па је адвокат нешто забрљао с продајом млина, а Јеврејин Штајн је рђаво шпекулирао кад је дошло да с мојим новцем шпекулира...” Одједаред, нека граја у авлији, и неко лудо гурање уз степенице, и лудо смејање. Госпа Нола устаде да види, кад се врата њене собе отворише и упадне чудно друштво. Напред Срба и Лука у јахаћим костимима, а за њима сви млађи, и два шегрта, и двоје комшиске деце. Циче од смеја. Шваби завезана рука салашарским шареним пешкиром; на бради му велики фластер; кошуља пукла на леђима; панталоне се извукле из чизама, и на једној се ногавици откинула сва дугмета. Прсну у смеј и госпа Нола. Прсну у смеј и Шваба. — Твабута, Нено! и дигао два прста. „Гором језди Топлица Милане!” пева Срба, леп и витак и славан у оном оделу, као витез из приче. — Е, моја невољо, моја главобољо, Лука сине! „твабута” си пао, и трипут се угрувао! Ништа, ништа, од тог деца расту! — И настаде онда једно причање, живо и пуно слика. Срба претставља коње и јахаче, врти се по соби као ветар, скаче, мило му је што је лак и млад. — Ух, Нано, не знате ви шта је трк и галоп по овој нашој равници! Коњ да сам, а не јахач, па бих био срећан.

Какве галије по мору! Равница бескрајна, и добри коњи, па лепше лепоте и већег уживања нема. Ја на Лабуду. Јосин Душко на Цветану, а Лука на кобилици Милици. — Опет смеј и подврискивање. Шегрт један се преврну трипут на рукама: „Живела кобилица Милица!” — Па кад прснусмо, Нано, нестадосмо! Душко пропаде у сунчаној прашини као у амбизу; ја сраст'о с Лабудом, и вриштим с Лабудом, и ветар нас носи, и земљу не осећамо, и нигде краја пољу. А Лука наш чува круг око салаша, и појахује и одјахује и кад хоће и кад неће. — Смеј. Срба и Лука се ухватили и играју, а госпа Нола поцупкује у месту. Отварају се врата, улази доктор Мирко с материалом за завоје; а кад виде у чему је ствар, поче и он грохотом да се смеје. Пред кућом се скупио свет; госпа Нола с балкона прича и шали се, сва улица оживела. Раскалашна деца употребила прилику: не даду фењерџији да рашири мердевине; украли су перечару две пеpеце; један мали је скочио у врећу са сочивом пред бакалницом; девојчица нека раширила кецељицу и не да полицајцу да прође. Испада на балкон Срба, и на улици се живот појачава. Види свет лепоту и младост, и радује се младо и старо. Лаковане чизме, јахаће панталоне на дугим правим ногама фино се уборале, као снег бела кошуља раскопчана и открива диван врат, глава заваљена, коса лепрша, дрзак и самоуверен смеј избацује беле зубе, а раширене руке се повијају као две танке гране. Госпа Нола села на столицу и брише очи.

Те ноћи дуго се није дигла од стола за „рачуновођство”. Као обично после већих одлука, осетила је неку тешку одговорност, и скоро грижу савести. У таквим тренутцима њој је долазило јасно до свести да се она никако није уживела у посед, и не може да сматра да је њено оно што је било Лазарићево. Мучило ју је и те ноћи збуњено неко осећање да она с туђим имањем и одвише по својој вољи располаже.

Изишао јој пред очи муж, покојни Тодор, несрећни човек који је главом платио што је богат. И дохватило је оно њено ваздашње неразумевање богатства, немар за богатство, и као неки страх од новца и имања. „Тај стра' ме је ваљда и нагонио да поузимам гомилу деце, да би некако спала с мене одговорност због онога што имам... Сачувај, Боже! страшно је бити богат” — уздахнула би госпа Нола у себи. Па би онда почела да некако силом криви праву мисао: Тодор је погинуо да она постане богата удовица, и да буде богат бог те пита ко. — Игра ми понекад све и пред очима и у глави... Мени лично ништа не треба; ја трошим на себе колико и неки мој салашар, а радим као и неки мој салашар... Нити сам куда ишла, нити што видела и научила, нити какву забаву имала, нити неки луксуз терала... Тодор погинуо, да би новац узели други; ја радим и чувам, да би новац узели други... А ти „други” — ту би госпа Нола учинила руком гест као да нешто гони од себе, па га онда опет задржава. — Мислили смо Тодор и ја да ће нам Јулица бити кћер јединица. Али Јулица ни у чему није хтела

оно што смо ми хтели... А и новаца је било више него што за јединицу треба. И за тај сувишак, ето, закачио се, ваљда по Божјој вољи, народ један који Тодор мој на другом свету неће познати, и можда ће мене питати што сам тако радила. Шта ћу рећи? Шлајферов син, црквењаков син, фрајлин син, Паулин син, Јуличин син... Лепо друштво, мој Тодоре, уведох ја на твоју сермију! Али добро чиним људма, Тодоре, и то ваља за твоју душу, и ко зна још за чије душе, јер су на великим имањима увек и велики греси, говорила је моја мати... Мене ваљда зато више нису напаствовали разбојници... Има и без њих грабежи: граби адвокат, граби Јеврејин, граби држава, граби и Бог где се сувише нагомила...

Смањује се полако Тодорово имање... Можда ја не умем добро да водим; можда мора да се смањује кад се толико људи од њега издржава; можда Бог прегледа старе рачунице Лазарића и поправља грешке... Често и ја сама себе питам то што би ме Тодор питао: да ли добро и право радим, да ли ћу издржати све што на себе узех... Срба и Лука, то није више проста рачуница, ни једна трпеза. Није то више салаш, него је бели свет... И још је Срба увек двоструко рачуновођство! Говорила сам с њим, показала му да се полако крње и готовина и приходи; али он нема страх од брига, и нема, што је страшније, ону мушку вољу да тежи да заради и привреди... Вели ми, на моје запрепашћење: „Да се оставим школовања, Нано, да идем на салаш да живим; како Бог да, дотрајаће ваљда она земља да и нас све још прехрани.” — Како говориш, дијете, забога! Земља ће родити и хранити док је земље, али кога ће хранити, то је питање! — „Е па добро, Нано, онда није вајде, морам знат изучити и хлеб зарађивати... Или, боље, морам се добро оженити... Знате, кога мислим да узмем? Тачно ону цуру која буде салаш наш у својим рукама имала, па била која била. Не могу ја, Нано без доста белога хлеба и без добрих коња!” Па се смеје као луд. — Дај Боже да салаш држите сви заједно, ако ја сутра умрем. А кад се вас двојица збринете, зна се ко ће га држати: моја сестра, Јулица, а она нема ћерку за тебе! Немој тако напразно да говориш, Србо! Грехота је и због покојног Лазарића. Он вас помаже и издржава и са онога света. Његово је, Србо, све што једемо и трошимо, то не заборављајте душе његове ради, а и ваших душа ради... Иди сад, тешко ми је...

Немирна је била госпа Нола те ноћи. После поноћи је устала, испила чашу хладне воде, обукла се и почела да хода по соби. Кроз разређене шалоне улазила је месечина као сребрна лепеза. Госпа Нола провири на улицу. Преко пута, сам ситан паланачки дућан. Сва врата мало криво узидана. На углу, камен, пола у кућу пола у тротоар узидан. С тога камена дању деца скачу, а сада ноћни стражар на њему седи и дрема. Поред њега је пас и врећа у коју купи све што по улицама наиђе или кроз плот убере. Он се повлачи чим зора забели, и контроле над његовом врећом нема. Госпа Нола чу одједаред како ветрић добаци однекуд мотив тамбурице. Па онда стиже и ветрић, задрма багермово грање, сенке грања претрчаше, као прсти преко харфе, по гвозденим шипкама велике школске капије. Потера ветар и нешто плехано преко калдрме. Чувар се трже ода сна, зграби оно плехано и стрпа у џак не гледајући. Зачуше се тад јаснији гласови младићски, и уз њих пратња тамбурица и брача. Из улице од реке испаде друштво. Напред Срба. Удара у живе, и игра. Заврти се као чигра, пође неки корак напред, па се заустави и изводи корак у месту. За Србом још три матуранта. Напослетку, заостао, и несигурна корака, Шваба. Ћефлеисан, ваљда први пут у животу. Госпа Нола се зграну, умало не викну, не зна ни сама да ли од зачуђености или од радости. Разговетно дођоше до ње песме и речи. Шваба ухватио пешеве од капута, ваљда да се придржи, поцупкује опрезно, и доста пријатно малим једним тенорићем пева:

Не фоле ме ни одац ни мајка,

Ал' ме фоле карава Циганка.

Да ли се у госпа Ноли диже младост, или слободан човек с планине, тек она стрча доле, отвори вратанца у капији, увуче унутра и младиће и чувара с псом и врећом, пробуди једно млађе, и дочекаше зору у расположењу које је тешко описати, које се као сан доживљује, и као сан само и остаје. После, као увек о свему, причала је госпа Нола и о том „лумперају" сваком ко је хтео што да сазна. — Нисмо много пили, а нисмо ни много лармали. Под амбаром на слами смо пробали да играмо коло, али снаге за коло није било. Миша боктер не може од ракије, младићи не могу од вина. Сви полегаше; а у мене ушла и нека радост и нека туга, па само сузе гутам. Ходам по соби, и чини ми се на салашу сам, и Тодор још жив, и ја се спремам у мој крај... Па онда опет знам да крај свој никада видети нећу... Па ми изађу пред очи Срба и Лука... Спавају сад ту, код мене, али ко зна... Хоће ли бити срећни? А баш и све да буде добро, и памет, и лепота, и здравље, опет, када год их погледам, мислим у себи: човек је као роса, можеш за њим заплакати кад хоћеш.

И она зора је била од росе. Прошла. Никада се више није састало то друштво. Боктер је удао кћер у Далмацију, и чувао зетов виноград док није умро од вина далматинског. Још исте зиме умро је један од оних матураната који се био уписао у богословију. А затим су се низале године које госпа Ноли нису више доносиле радости. Зет њен прогласи се атеистом. Једва је скромнији део паланке научио реч, а кад је разумео о чему се ради, безмало да каменује безбожника. И школовани људи се узбунили. Бадава је господин Јоксим шаптао: — Банкари, апотекари, ет цетера, то вам је свет који и мора бити атеист, јер баш ништа о Богу не уме мислити. — Људи се и даље бунили и скопо претили. Паланка има од времена на време потреузрујавања и јуначког става; и кад почне нешто бранити, нарочито нешто нереално и свето, занесе се до махнитости. Госпа Нола је морала склонити зета, послати га за неко време, тобоже неким њеним послом, на пут.

А зет је употребио то време да прочита још неке атеистичке књиге, и кад се вратио, пресрео је ташту с неким потпуно бесмисленим испадом против Христа. При препричавању тог догађаја, неки су претстављали како је госпа Нола, побожна жена, истерала богохулника из куће; и други су говорили да је госпа Нола том приликом поставила тачну диагнозу своме несрећном, и иначе „лудом" зету. Милушић је почео да злоставља жену и дете. Паланка је врила. Прота је говорио о антихристу, свет о сотони, бабе су палиле свеће. По други пут је Јулица од мужа прешла у стан своје помајке и сестре, сада са дететом. Доктори су одвели „маркиза" на посматрање и нашли да на телу и на души има болести. Јулица, на изненађење целе варошице, оставља дете у кући сестриној, а она се враћа да негује мужа. Случај је био тако тежак, и тако пун развојних могућности, да је паланка просто отворила билтенску канцеларију. Из дана у дан је било новости. Лудак је говорио и писао читаве расправе против Бога и Христа. Али је дошло и нешто ретко ружно на болесниково тело: страшан сврaб у унутрашњости дебелог црева. Несрећни човек, у потреби чешања, развалио је сам на себи ужасну рану, увлачио песницу, и кољао се недостојно и пунио кућу смрадом. У Јулици се одједаред појави снажна жена и поштен човек. Перчинова крв. Писала је сестри: „Пошаљи ми неко слушче, ако ко хтедне на ову несрећу доћи, и неговаћемо Лазара и трпети га докле год се може. Од тебе сам, Нано, научила да се тако ради у несрећи. А дете ми, молим те, пази, слабачко је, нисмо му здравља дали ни ја ни отац."

И тако је госпа Нола стекла опет новог питомца. Свет ју је просто почео поштовати као мученицу; нудила се паланка искрено да помогне. Али госпа Нола, бар пред светом, није ни малаксавала ни роптала. — Питате, како смо и шта радимо Јулица и ја. Не плачемо. Сузе су за мале јаде, моја госпођо. Обадве радимо оно што нам је сад пос'о. Јулица запира мужа и повија га у пелене, и ћути и трпи. Ја тражим ко ће те пеленке прати. Знате ли кога, старију неку жену, да младо створење не заробимо за

добар новац. Платићу шта се устражи, иако ми је све теже добро плаћати. Што кажу тамо код нас: разјазило се и разлива се у сто рукава.

Лекари су поделили мишљења. Једни су тврдили да код Милушића постоји тај сврaб; други, да је то фикс-идеја лудака. Свакако је и за радозналу паланку случај Милушићев био „јак". Несрећни човек, некада шарени детлић на променади чији се прслук видео на сто метара; „маркиз" с лорњоном, и танком палицом коју је вртео прописно у виду мотовила; таштi љубитељ новца који се хвалисао богатом женом и наследницом госпа Нолином — ено га сада трули као губавац, и сипа непрестано хулу на Бога и Цркву. Господин Јоксим жмири и цеди: — За пакост, неће да грди и попове, било би сиротој госпа Ноли мало лакше. — Нико, уосталом, сада није слушао господина Јоксима. Оно што се дешавало у Јуличиној кући, било је неописиво. Лекари су наваљивали, и претили силом, да се лудак води у лудницу. Јулица је упорно говорила да га не да од себе ни милом ни силом, јер зна да би га, таквог, у лудници мучили и тукли. И тврдила је да њој није тешко неговати га: и објашњавала да, као код сваке болести и несреће, и ту нису сви дани једнаки, да наилазе дани одмора и за болесника и за оне који га гледају. Сем тога, из луднице се опирали да приме човека са страховитом болешћу тела. И тако је све остало по старом.

Госпа Нола је сад више но икад волела Јулицу, и све јој чинила видећи је тако храбру, праведну и милостиву. Трзање уста, сасвим се изгубило сада. Лепота Јуличина добила је уопште оно што јој је увек недостајало: духовни израз. Жалост утолико већа. — Требало је да буде несрећна и проклета, па да се у њој покажу човек и крв — говорила је госпа Нола, плачући горко и без уздржавања. — Грехота је да кажем, али сад ми тек јесте рођена сестра, и погинућу за њу. — И гинула је, само полако. Страховито се променила, збабала се; стално је била главобољна, и тужила се на истрзан сан, на гушење, на бол у грудима. Послове је доста запустила. У кући је почела да штеди непријатно; плашила ју је дуга болест Милушићева и даља судбина Јуличина и њеног детета. У цркву је престала ићи. Прота дошао да је посети, и да запита што је нема, да није пала у грех да на Бога жали. — Како бих на Бога жалила, господин прото! Мени је заиста Бог послао децу, јер ниједно нисам родила, па ће ми дати и снагу да их подржим док на ноге не стану, и док несрећа мине. Она ће минути, јер је Бог праведан... Ако би се ипак десило да малакшем, душом или телом, верујем да ће ми Бог дати смрт брзу, да и ја не станем Јулици на муку... А у цркву не долазим просто зато што сам немирна. Ниједно место ме не држи. Једнако ходам. Не бих вам сад могла стати у онај сто и отстојати на једном месту службу, пошто је цео свет. Хоћете ли да се деси да почнем јурити кроз цркву? помамиће се свет против нас: да смо сви полудели. — Госпа Нола се прекрсти и склопи руке.

— Бриге су ми, господин прото, многе. За ове три године, ви видите и знате што је о в д е. А не знате да је Срба за то време појео једну њиву. У један мах сам морала да зајмим новац, ја, Лазарићка, најбогатија жена у околини. Јуличину целу кућу ја сад издржавам. Милушићу су дали из банке малу помоћ; млад је пропао, нема права на што боље и више. Несрећник, кад одем тамо, напада ме страховито. Сећа се сигурно да сам спречавала удадбу Јуличину за њега, и мрзи ме. Тражи ми тестамент: „Да видим, каже, да нисте све оставили Христу". Млађи се смеју, а понекад, верујте, насмејемо се и ми... Црта план земљотреса који ће срушити саборну цркву у Београду. Откуда одједаред Београд! Па онда прича шта све Бог држи у писаћем свом столу, и тврди да тамо има и он, Милушић, једну своју меницу... Вала је и има, и никада је неће платити... Одавно сам ја видела да код њега мали таванак (показује на теме) не ваља... То је најтежа Божја казна... Боље ма која болест, само не неразум... Саклони Боже! Не зна човек шта ради, шта говори, шта је поштено и непоштено... Нехарни мој зет мора да је много Бора расрдио кад му се тако памет превртнула... Тамо код нас, под

планином, био луд човек; по шуми ходио, с травама разговарао, к'о неки светац. А овај се, Боже прости, умрцинио, тешко њему, и оној његовој жени и детету, и нама свима.

Седам година је „маркиз" трунуо у гаду и хулио на Бога и на небо. Као све што продужено траје, изгубио је и Милушић од тајанствености и од патетике. Паланка се давно већ научила да са смехом слуша скандалозну кронику неба и земље, како ју је лудак измишљао. Кад су му једног дана донели малог сина, који се код госпа Ноле лепо поправио, отац га је дочекао: — А, ти врло лепо изгледаш. Сигурно си пун пара.

Тамо код твоје стара-мајке сврађа Господ Саваот, па вам је свима добро... Е, лепо, лепо, да си жив и здрав. А тата ће твој, ево, скоро липсати! И треба. Чујем овде од посета, цео дан, да ти је мати „једна светица", дакле ја треба што пре да селим... И онда почне да се смеје ружним смехом безумља и пакости. „Дај Боже, да и ова Јулица не полуди крај њега", говорили су људи. „Већ је и целој вароши додијао!"

Свршило се најзад просто, и као неочекивано, са општим изнурењем. Болесник је утихнуо, побелео, престао да једе и да се чисти, сасушио се до костура. Умро је једног јутра док му је жена спремала неки тај за апетит. Као да се искрао из живота, он, који је живео с тако много буке и тегоба. Тешко је било веровати да ће се та страшна соба испразнити. Кад се испразнила, госпа Нола тек онда право погледа у Јулицу. Погрбила се, пропала у лицу, коса њена од печеног злата потамнела и доста испала, руке огрубеле од тешког посла и вечите влаге. Чим седне, задрема. Испражњену собу, уосталом, целу кућу, оправили су, да би је издали. Али је тешко било издати је, јер нико није желео ући у траг страшног и проклетог болесника. Једва, за мале новце, узе кућу под најам Јеврејин Штајн, да би је после две недеље продао за добре новце у нов најам, српској црквеној општини и српском гимнастичком друштву, за разне приредбе, беседе, предавања, игранке. Јулици криво. Адвокат се буни и хоће да тужи. Госпа Нола одмахује руком, одбија: — Одовуд Јеврејин, одонуд попови, пропали смо. — Исте вечери, кад ју је на улици задржао господин Јоксим да види да ли је „тај шкандал с кућом заиста могућан", госпа Нола и њему мирно рече: — Могућан је... И да вам као паметном човеку кажем још нешто: то је знак да полако, полако идемо наниже. Кад вас бестидно почну варати и черупати, то је сигуран знак да миришите на пропаст и лешину. — Али молим вас, госпођо Лазарић, ту је ваша црквена општина, ваша, којој сте толико чинили, она је у питању. — Свеједно! Црквена општина, или ко било други. Кад почне низбрдо да иде, сви помажу радо.

Једне вечери, седе госпа Нола и Јулица на малим сељачким столцима — „мебл" који је донела Станојла Перчинова — и разговарају. На крилу госпа Нолином је мали Бата Милушић, а у његовом крилу корпа, а у корпи мачка и шарени плајвази за цртање. — Погледај га добро, Јулице: по лику, чиста и јасна баба Талијанка, твоја мати; а на тебе је тих и послушан, и опет некако својевољан и одлучан... Немој, Бато, мачку љубити и плајвазе лизати! Аја, бадава баба-Нана грди и показује штап; је ли тако, Бато? — Бата се смеје, дохвати мачку за два ува и љуби је. — Ето, видиш, баш као што си ти Милушића дохватила за уши. — Нано, теби је увек до шале. — Море Јулице да видиш, и није; него хтедох рећи да је срећа што мали од оца нема баш ништа. И не треба му. Бог нека види Милушићеву душу тамо горе, ако може, а међ нама, људма, није оставио добру успомену. — Мени је био добар, Нано. Волео ме је много, док се није разболео. Нечим ме је привлачио, што не може да се каже. — И не може и не треба. Остави то, Јулице. — Нано, кандило на гробу се гаси и гаси. — Шта ћу му ја. А можда не палите како треба. А можда и не треба да гори; доста си ти горела и за душу и за грехе његове овде на земљи. Да ниси заборвила: седам година! Погледај се каква си. Тешко се и споро поправљаш. — Јулица удари у плач. Госпа Нола устаде, изнесе малога у ходник да се игра, и врати се. — Говоримо пред дететом што не треба. Деца

све памте и разумеју. Не плачи, Јулице. Муж твој би требао тамо горе да плаче за тобом, и да он теби пали, не кандило, него, вала, бенгалску ватру.

Богату бенгалску ватру са звездама, и ружама, и петловим реповима, и змајским прдељцима... Шта се смејеш? Тако се то зове. Плане змај, зелен и плав, и из њега пуцкета, и разлећу се црвене бобе... Знам ја, куповала сам доста бенгалских ватри, и за цара, и за Србу... Слушај, сестрице. Млада си, поправићеш се и бићеш опет лепа. И, опрости, бићеш ваљда и паметнија... Трећи пут се ваљда удавати нећеш. Једаред те ја несрећно удомих, други пут ти сама. Немаш среће за удају, и остави се удаје, па да те сами бели голуб запроси. Имаш дете, предај се њему. Ништа лепше и слађе за жену него дизати дете, и бити мајка...

Колико би теби теже било у животу да ти ја нисам била и мајка, а ко зна шта би било од мене, у овом крају, и поред Тодора, да ниси дошла ти. Ти си била срећа и за сиротог Тодора; сећаш ли се како те је волео и мазио? — Јулица уздахнула дубоко и чини руком знак да је и то изгубљено. — Немој се узрујавати, и не уздиши, показала си да умеш бити јака. Дед, да ти ја лепо обришем очи, твоје лепе очи... Исцури човеку на сузе сва снага, и остане као крпа. Јеси приметила: жене се исплачу, а после слатко заспе... Не дај се! И не дам те ни ја... Бриге моје су све веће, сестрице, потребна си ми, имаш да подупреш где ја не стижем. Да, да, не гледај ме. Дађемо сад и теби једну њиву, и штајервагн, па смо онда саме жене управитељке: ја, ти, Пава ветеринарка. Све смо се удавале, и све не може бити лепше усрећиле... Кажем ти, бели голуб да те запроси, терај га, док се није назвао муж . — Јулица се разведрила, смеје се. — Нано , благо теби, теби је увек срце на шалу. Нигде те нема у свету! — А знаш ли, Јулице, међу нама буди речено, кажу да госпа Пава помало пијуцка. Не чудим се, и нећу јој ни замерити, док су јој рачуни у реду, и док држи меру у пићу... Помози Боже!

Пава пије, нас две ћемо добро јести, па ће ваљда бити снаге да сачувамо Тодорово имање. — Ту госпа Нола дубоко уздахну. — А знаш ли да га једним делом већ нема? Крњи се. Повише нас је на њему, и крњимо га. И, среће немамо, канда, Јулице! па се и зато крњи... Оно, право рећи, посматрам око себе и видим да се све крњи и смањује! Газде које сам затекла као нова млада, не постоје више. Грабе људи, па страће, па други грабе оно страћено, и све је, Боже прости, као неки рингишпил: Ју-хе! Ју-хе! па сиђи доле, други ће да узјаше... Морамо штедети, Јулице. И ти имаш дете, и ја имам деце, и повише, ко зна, можда сам их и преко рачуна покупила. — Нано, сви кажу да си добро радила кад су узела нас пуно да нас васпиташ и школујеш и будеш нам бољи родитељ од родитела. Немој се кајати, мени је онда тешко и жао. Ми ћемо ти помагати, бриге ћемо делити. — То те и чека, сине; ја те, ето, бригама разговарам и тешим. Али, шта ћу, мораш знати све, јер ти ћеш остати да управљаш ако ја сутра умрем... Имање то, Јулице, некако није благословено. Нисам баба картара, знаш ме; али је тако како ти кажем.. Само, питам се, и баш пред тобом, Јулице, да и ти знаш, питам се које је имање благословено? ... Идеш сад и ти по гробљу, е, па кад већ идеш, пођи мало около наоколо, и види како тамо горе изгледа паланка и њен „отмјени" и „држећи" свет. Све поиспропада! Прошетај и прочитај шта је било с богатим и бесним Влаовићима, па Лукићима, па Крачунима, па са, не знам ти ја, грофовима или племићима фон Опрешама — и то само за време откад сам ја овде, и нешто мало од времена о којем ми је Тодор причао... Тодор сам ми једаред рече: „Станојла, није ми, к'о једном газдовићу, лако да то признам, али ето видиш и чујеш што ти проповедам: све сами сиромаси иду у гробље!"

Тодор рече „сиромаси , а ја велим п р о п а л и ц е. Ју-хе! док су пуни амбари; ју-хе! и кад су празни. Дугови, менице, срамота, лаж, проклета лаж, лажемо се док можемо језиком лаж да држимо, и напослетку гробље, сиротињски дом. Зар то нису пропалице! Звона звоне, носе последњег г о с п о д и н а Влаовића. Дужан и ружан. Све

продао. Једна његова њива, знаш чија је? наша. Докле? Звона звоне. Носе Нолу Лазарићку. Вјечнаја памјат, али њиве њене знаш чије су сада? — Госпа Нола погледа у Јулицу. Заспала. — Добро што је заспала. Није то разговор за млад свет. Одмарај се, мученице. Гле какве су јој оне њене дивне стаклене руке... Морам је добро осигурати, и што пре. Старим нагло. Једем, срце ми у салу, вели доктор Мирко, и не ваља, вели, што ме једнако у потиљку боли глава. Крв притискује мозак. каже мој доктор Мирко... 'Ајд нека притискује; свако свој пос'о зна и ради.

На гробу Милушићеву кандило никако није хтело да гори. Удовица је мењала и зејтин, и чашу, и целу направу, али бадава. Запламти, зацврчи, и угаси се. Или гори мирно два, три минута, и одједаред се усули као да је неко однекуд дунуо у пламен. Како је то знала гробарка, знала је и цела паланка. Гробље је кроника града, а гробари су врста локалних новина. Гробарка Ната дочекује и извештава и оне који верују у бапске приче и оне који не верују. С правима разговара одмах даље, о узроцима појаве, о кривицама одговорних и неодговорних фактора на небу и на земљи. Друге води на гроб Милушићев, и моли, као неки сугуран лабораторист, да сами пробају, да сами предузму што мисле да треба предузети. Запрепашћење осведочених расте, и привлачи радозналост неосведочених.

„Јесте већ били да пробате запалити?" — питали се људи на пијаци, по радњама, и на друштвеним састанцима. На госпа Нолину молбу, отишли су једнога дана инжењер и доктор Мирко: „Да паметни људи нађу узрок и смире свет". Један сат су пробавили доктор и инжењер на гробљу, и сишли су међ свет слежући раменима: „Не гори." Госпојинска и Вазнесенска црква оживеле. Свеће, молитве, шапат, водице, иконице, важни разговори с протом и с поп-Томом. Прота претура старе књиге: неће ли наћи сличан случај, и видети шта црква и њени служитељи морају, и шта смеју предузети да би појава или нестала, или се забранила, или се као пример неверујућима увукла у ред демонстрација ради страха Господњег. Поп-Тома и госпа-Томиница постадоше прави мисионари: проповедају, уче, прете, исповедају паланку о стварима које су сви сматрали да су давно ликвидиране без суда људског и Божјег. — Библиска времена на реци Тиси, — рече господин Јоксим, и сложи се, на једној малој конференцији, да се покуша с врстом званичног увиђаја; — јер, напослетку, не можемо дозволити да Милушић, пошто је Бога одрекао, обори нам сад и силу закона. Ја имам, верујте озбиљних тешкоћа у суду. „Настао је Божји суд, и нећемо да се покоравамо господин Јоксиму, кажу ми прави и криви." Са увиђајем је пошао и господин Јоксим. Прота је после причао да је господин Јоксим био блед као крпа: „Замукнуо наш премудри Соломун". Беше доиста замукло све, па и господин Јоксим. Кандило се запалило, слабачки се лелујао пламен два минута, зацврчао и угасио се. Занимљиво је било гледати како људи постају малодушни и изгубљени чим језиком не могу да знају и доказују. Ћуте, збуњени. Сиђоше с гробља као посрамљена деца. Остадоше гробарка и поп-Томиница. —Лако је вама, госпа попадија — вели гробарка, искрено ви не живите на гробљу. Деца ми плачу, а и ја сам мртва од страха. — Значи, Нато, да Бог хулитељу још није опростио грех. Али једнога дана ћемо доживети и то, јер је Бог милостив и велики — тешила је поп-Томиница гробарку.

Никада се то није доживело. Бог је демантовао поп-Томиницу. Тај је случај с кандилом остао једно од најневероватнијих искустава људи онога времена. И дан-данас се препричава као чудо. Наравно, нема више никога живога ко би се много интересовао да ли је отпуштен грех Милушићу, и да ли би горело кандило на његову гробу. Он није више у гробници сам; али нема више никога да запали кандило ни Јулици, ни њеном трећем мужу. Чак је и кокетна и лепа поп-Томиница у гробу. Умро онај њен фини бели носић за који је вечито био запет црн вео с вишњикастим ситним бобицама. Могло би се с мало претераности рећи да је и оно некадашње гробље у гробу, јер се и гробље мења. Садашња гробарка има двадесет шест година, и гледа вас

као вампира ако почнете разговор о госпа Ноли и њеном друштву. Та гробарка сад води другу кронику, и сасвим другим примерима потврђује дубоко истиниту теорију госпа Ноле Лазарићке, некадашње богаташице, теорију о некадашњим богаташима.

Маглица, студ, почетак је новембра. Не новембра по реду, него једнога новембра. Јер кроника гробља везује догађаје нарочитим начином, по линији расплета и техници смрти. Прамиња снег и пада киша. Ветар удара кишом о прозоре, и киша се чује ако се не види. Снег, нити се чује нити се види, јер је госпа Нола шалоне на својој соби рано затворила. Ватра у пећи је жива, црвени се и скаче, и тачно одаје како ветар замахује и гони.

Госпа Нола седи у једном ћошку и рачуна. На свој начин. Дечја таблица од шкриљца пред њом, по њој пише и брише, и напослетку оно што је тачно израчунато преписује у доста малу свеску, прилично искрхану, и више пута прошивану. Понекад погледа на сат. Возом вечерњим из иностранства треба да стигне Лука. Умро му је отац. Ишла је госпа Нола да обиђе удовицу. У оном вертепу, као обично, све чисто и уредно. Удовица, као све удовице, плаче, сећа се да је женска глава, и да ће тешко бити без мужа. Рајнхарт лежи у сандуку као неки гуштер: сув, тврд, некако сав зелен. Ветар, студ, кише и увек мокра сига истрошили су га. Наочари су скинуте, и тешко је познати лик и без очију и без наочари. У последње време, боловао је шлајфер од необичне болести у носу, морао је издржати две операције, исекли су му сву рскавицу. Али није дошло до тог да наказан изађе пред свет: умро је, а мртву су му удесили нос од гипса. Свет је ишао да види нос. „Јесте видели нос?" и кикот. Живи људи весели су што нису мртви. Госпа Нола опет погледа на сат: Доцкан је веће, неће Лука вечерас свраћати овамо... Да видим, како је напољу. Растави крила шалона на једном прозору, поче дубоко да дише, и да се у лицу разведрава. — Дивота! Снег! Студено! Све се бели, варошица спава, мир је... Да су планине унаоколо, куд би још лепше било. Тамо, човек у висину види до под небо, а по равници не види даље од првих међа. Ето, опшанчио нас мрак у овој кутији, па то ти је... Код нас кажу да мећава силази с планине; а овде, не знам откуда долази. Мањ да је и она кренула са салаша. Овде све долази са салашева.

Сутрадан, рано изјутра, дошао је гост. Госпа Нола је била радосно узбуђена. Човек. Није видела свога питомца више од две године дана. Он је одбијао да дође, да не би узалуд трошио. А сваки новчани поклон је претварао у књиге, и писао помајци својој колико их већ има.

Ето га сад. Миран, достојанствен, озбиљан, чак отмен. Велики свет и школа дограбили су једно способно биће, и узели га за себе. Учинили га самосталним, откинули га од свега старог, уског, детињег. Госпа Нола је одједаред схватила све то, и одједаред сада разумела и неке детаље из ранијих писама њенога питомца. Устала је са столице, и исправила се. Устао је, учтиво, и младић. Погледали се, и госпа Нола, снажна и паметна госпа Нола, устукнула је пред победником. — Седи, Лука, и причај ми шта радиш. — Он је причао о својим истраживањима, о успесима, о своја два последња семестра у Немачкој — што такође имам вама да захвалим, и више него за све остало, јер су ме у Немачкој научници дочекали братски. — Честитам ти, Лука, и радујем се. Ти можеш светла лика стати и пред мртвога оца, и пред матер, и пред твоју „добротворку", како си ме у последњим писмима називао. Заболело ме је то, али разумем. „Нена", то је детињска реч, а ти си ето прави правцати човек. То је и главно, и то сам и ја хтела, и да ниси то, било би ми као да сам бадава живела и трудила се... Срба, писала сам ти, не само да није свршио медицину, него, рекла бих, није честито ни почео. И теби је жао, видим; штета за младића способног и снажног. Он се бави неким трговачким пословима; има близу пола године како није овамо долазио... Много је у Бечу... Мора бити да зарађује, јер од мене за годину дана није тражио

помоћи... Послао ми је чак једну машину за сејање, на поклон... Обрадовала сам се... шта ћеш, човек се мири и навикава. Знаш ли, и верујеш ли, понекад ми се чини да сам и ја хтела да баш трговац и шпекулант буде, и да оно с доктором, да је то само тако, неко моје старо сећање на твоје детињство, сећаш се, доктор си хтео да будеш, и нека моја забуна због доктор Мирка, који ми је, диван наш човек, стално пред очима... Какав би доктор био Срба! — и госпа Нола поче да се смеје.

— Пође болеснику, па успут види доброг коња, или побеснелог коња; бацио би све инструменте, пустио болесника да болује, а он би одлетео на вранцу као ветар... Салаш је за њега . . . Само, требао би му салаш боље подупрт, него што је наш данас. — Можда ћу ја да њему, како се каже, да њега помогнем у аспирацијама његовим у трговини, кад мало боље видим, тамо у Немачкој, како се каже, могућности. — На госпа Нолином лицу светли резигнација: памет њена, пуна доброте и увиђавности и жртвовања. — Ти дакле остајеш у туђем свету? — Младић се смеши. — То је отаџбина мога оца, па и моја, наш језик и наши обичаји... Сећате се како сте се радовали што ћу говорити француски? Хвала вам велика што сам научио француски, али ћу ипак говорити немачки. — Имаш право, потпуно. Сваки честит човек не да свој језик и своје обичаје. Ја бих, дете моје, умрла, да ми на уста дође туђа реч... У колико је сати сахрана? — Младић се мало затим опрости и оде. Госпа Нола испи чашу хладне воде.

Као увек кад је узбуђена, госпа Нола, после чаше воде, отвори један прозор широм, и загледа се у даљину. — Тако, то добро чини. Одмах сам јача, и не бојим се више ничега. Тамо у пољу, све је само и остављено, па зашто да и с човеком не буде тако... Стрижемо она жита сваке године, и не питамо како је „добротворима и добротворкама”... Тако и међ људма... Тодоре мој, Шваба ће у Немачку, а ја и ти ћемо на православно гробље... Па шта? Тако је и право, и тако увек бива. И с родитељима, и са добротворима који нису родитељи... Па ипак, дала сам је њему и друго нешто сем новца, том Луки из Немачке.

Шта? Љубав материнску?... Не лажи, Ноло, па је онда све лако и просто... Не лажем, дала сам љубав. Ево и сада, срце ми је, чини ми се, клонуло да умре, зато што Луку губим, и изгубих... Туђа кост... Родити ваља оно што ћеш слепо волети... Слепо га нисам волела, нисам. Сметало ми је што није Србин, и болело ме што онај који је Србин, не ваља... А ко зна, можда ће Срба ипак ваљати... зашто баш мора доктор бити... Моја тврда глава је можда и ту нешто крива... Нека буде што хоће, само нека је човек... Да, али човек и човек није свеједно. А опет. Гледам, гледам Луку... не! Оно нешто питомо је у *Срби*, а не у њему! Лакомислен је Срба, али није затрто у њему срце... наше српско срце... ако Бог да. — Госпа Нола се ухвати за главу и јекну. — Крсно име се у овом свету не зна! Господе, не дај ми с памети сићи... Шта ми је требало да се везујем за туђу децу, за бели свет, и шта ми је требало да ме сад боли растанак од Луке... Требало ми је, требало, зато што сам жив човек и поштен човек! — Госпа Нола удари шаком о сто. — И требало ми је зато што је новац ту да га људи потроше корисно!... Опет приђе прозору, и загледа се у даљину. — Да ми је полетети, и одлетети... одлетети у стари крај и старе обичаје... Право каже Шваба... Да ми је отићи, и тамо умрети, и лећи у оно наше гробље зелено као гора, башча једна и лепота... Госпа Нола поче тихо и жалосно да певуши:

Не копај ме, нано,
У то штурно гробље;
Већ ме копај, нано,

У зелену башчу ...

О-о-о-о-ох, Саваоте! Србо, сине, где си, да засвираш и попеваш Нани! Да попеваш „добротворки”!... Остарила сам. Сви ови моји јади старачки су. Осећам да ћу остати сама, и бојим се самоће. Не убоја се, Ноло, и да су ти рођена деца! Ми у гробље, они за трпезу, јâ!... Лепо је говорио мој отац: Дете је као пастрмка, коврцне, клизне, и нема га... И можеш га волети колико хоћеш, и чинити што хоћеш, није ни платиша ни вратиша... То имам и ја сад да запишем на крају мојих заплетених рачуна, и да се не чудим што су заплетни.

Шлајфер је сахрањен по лепом времену. Студено, али мирно и сунчано. Дошло је доста свакојаког света, и оног који никада с њим није општио. Дошли да виде младића који је, кажу, радио као црв, сад већ годину дана помаже професору у лабораториуму, и наследиће га сигурно на високој школи техничкој, у великом немачком граду. Жупник је давао извештаје, тачне и заиста ванредне. Жупник је такође објавио да Ханс мора већ сутра натраг, због конгреса, где ће прочитати један свој научни рад. Пред толиким успесима младића, и некако и у поносу целе паланке, нико се госпа Ноле није сећао.

Али сећао је се, и мислио на добротворку своју, Лука. Сутрадан по сахрани свратио је опет. Једноставан и тих као обично, сад још и некако самоуверен, рекао је госпа Ноли просто и без увода да је дошао да моли за повећу суму новаца, од које му половина треба за справе и књиге, а друга половина за прођердан новац, дуг који може постати кобан, можда и нечастан. — Ја ћу постепено зарађивати више и више, и вратити вам поштено позајмљен новац, али сада без тога новца не смем натраг. — Настаде, као увек у такве часове, тајац. Госпа Нола поцрвене нагло, обриса зној с чела, дохвати чашу воде и рашири прозор широм.

— Дакле опет новац! И докле само то! — Па одједном плану с презиром и са срџбом. — Дакле и ти сад нож под грло: дај и одма'!... Она се удала за болницу и лудницу; онај ми је до пре годину дана слао свака два месеца срамну депешу; а ти, отмени господин, саопштаваш ми сад да је у моме џепу твоја част. — Скоро шапатом госпа Нола довршиː — Докле тако, докле ћу још моћи тако?... Младић је ћутао као заливен, али се видело да му је необично тешко. Згрчио се, крха прсте, оборио главу, мишићи на образима тресу се под црвенилом правог стида. Госпа Нола га погледа, и нешто у њој као да потцикну: Честит човек, поштен човек, помажи! Она узе Луку за обе руке и приведе га наслоњачи. — Седи. Добро де, реци ми каква је то част, шта си радио? — Младић ћути. Усправља главу, али ћути. — Прокартао? попио? пробештијао? ... Истину хоћу да чујем — пење се опет глас — ти ме добро познајеш, истину, не зато што иначе не бих новац дала, него што хоћу да те видим у душу, пре него што ја будем полагала рачун о части Богу и оном добром човеку чије нас је имање све хранило, и ето још треба и теби, чувеном господину тамо у твојој земљи... Говори шта си урадио! — Младић одједном поцрвене до плавила, као да је у високој грозници, и скочи на ноге. Јасно је било да му је то непосредно поступање његове помајке неугодно у највећој мери. Односи се изменили, он није више дете, он просто не прима и не дозвољава такво поступање. И нехотице, збуњен, младић је почео немачки да говори. Госпа Нола одмахну обема рукама, и одједаред се доброћудно насмеја. — Не разумем ти ја то, мој синко, и та ти наука овде ништа не помаже. — Овај момент је мало олакшао ситуацију.

— Ја сам везан великим материалним и моралним дугом за вас, и ево сад хоћу и да га повећам; али вас молим да ипак имате стрпљења и увиђавности према мени, и да верујете да овај дуг неће остати дуг. — Госпа Нола још једаред осети победника и изгубљену битку. — Извини, не ваља како се према теби држим. Не могу ето да

мислим да више ниси дете, моје дете, тешко ми је да то мислим, па сам зато погрешила. Видим сад да ниси више дете, видим. Господин си од главе до пете, и фала Богу, фала Богу. — У тишини се чуло дисање госпа Нолино, узрујано, а и болесно. Младић приђе, и са очима пуним суза пољуби руку госпа Нолину. — Молим вас да се не узрујавате. Још ћете нешто чути, на што нисте били навикли. Ја вам ни сад, ни после нећу рећи у чему сам погрешио. Не могу. Човек сам зрео, па ме је срамота пред вама више него пред иким другим. А нисам учинио нешто што се не би дало поправити. Учинио сам што и и други учине, па поправе. Не замерите мој стид и држање. Стекао сам једно васпитање које поставља границе. Ви треба да ми верујете. У вама има безгранично много доброте и човечности, у вама има цео човек, каквога ја можда у животу више нећу срести... Ја вам се дивим... Ја ћу српску жену запамтити... ја ћу јунака запамтити. Ви нисте могли трпети хладну богаташку празнину око себе, и испунили сте је живим бићима... Без избора и себичности... онако како је случај хтео да налећемо... Примали сте нас на велику бригу и велике трошкове, примали сте децу чији су родитељи живи... Примили сте туђина који слабо зна ваш језик, ево једва уме казати вам што мисли и што је дужан казати вам. То је велика ствар. Ја то знам ценити, и што сте мени учинили, неће пропасти. Молим вас дакле да ми *још једаред верујете*. Од мене сте начинили човека ви, само ви. Школа не прави људе! Молим вас лепо, још једаред, и за љубав и за новац.

— И за љубав и за новац понављала је тихо госпа Нола. — Нисам учена и не умем ти лепо и тачно казати шта сад осећам. Немило ми је на души, и хладно. Ти си ми казао велике похвале, а ја похвале не волим, и не разумем добро шта ће оне старој жени. Похвале су за млад свет... И ја ћу теби бити искрена: можда те као туђина и нисам доста волела; туђин је туђин, мој Лука, запамти, и остани у земљи где си свој и где се и друкчије зовеш... Али, ако те ја нисам могла доста волети, волео те је Бог, и то је доста... Идеш ли у цркву? Тамо се, у Бога, на крају свега свршавају наши људски јади... Даћу ти од тражене своте колико имам, за онај пречи дуг, а за справе и књиге ме почекај... Немам! — шапнула је скрхана жена са стидом који се заплакао... — Може ли тако бити? — Може, хвала. Ја ћу поштено вратити. — Знам да би вратио, познајем те. Али нећеш враћати ништа. Још си мој, и на мојој бризи... Нека, нека, плачи, плачем и ја... Све нам то није требало. Шта ћеш, то је живот... Седи... Чуј, хтедох ти још рећи да одеш на гроб човеку који те и сад помаже.... Ја сам само његов књиговођа... Ти знаш да ја раније нисам била много гробљарка... Али кад човек почне сасвим поштено да рачуна, излази често да нам последњу меницу потписује неки добар и честит човек тамо на гробљу... И ја сам почела мужу да идем чешће на гроб... Отидни на гроб Тодору Лазарићу; а на мој, како хоћеш. Право да ти кажем, и ја се овде осећам помало туђа, вуче ме мој крај и обичаји, и можда ћу умрети далеко одавде...

Последње новости паланачке биле су: да је општина вертеп шлајферов узела; да је шлајферка отпутовала — сигурно код сина; — да господин жупник тражи другу успремачицу цркве и много се љути на шлајферку; и да је госпа Нола пропушила. Све је било истина. После ручка, госпа Нола прекине одједаред пасианс, скупи нагло карте, и запали. Пушила је само у својој кући, и само херцеговачки дуван. — Пушиле су ми и баба и мати... адет... стигао ето и мене. — Запали цигарету, навали се левом страном, која ју је увек нешто болела, у наслоњачу, и некако мушки трља чело и затурује косу. Од тешког тела, у наслоњачи се направио као неки мидер за болесне. Госпа Нола је говорила доктор-Мирку да јој је у тој рупи најбољи одмор, и најбољи мелем. Остане тако уваљена по сат два, и прави се да спава. Научила се да гледа у живот као неки уметник. Извештила се да индивидуалише људе и догађаје, и да их види као на некој позорници... Швабе имају услужност. Услужност отвара сва врата, јер свима треба услуга, за тело и за душу... Тело нам често болује, а душа нам понекад баш као пијана посрће, богами и пада... Паула је услужна била и остала. Огаздила се све тако прискачући да нешто подржи и погледа. За њеним Љубом ишла сенка да је

можда био учесник у оном првом нападу на Лазариће. Ишла, па прошла. Он вредан, она услужна, штедљиви, црknуто пиле понесу, стекли, и право је, радом су стекли, на моје очи. Зато и мислим да није оправдана била она сумња на човека. Ја знам да имају само оно што су зарадили радом и услужношћу... Боже, хоће ли се кад разјаснити и обрачунати ти злочини?... Све, и убице да се пронађу, и пут којим је украден новац утрошен... Новац... Можда сам ја лично имала у рукама и трошила баш оне исте новце које сам онда предала разбојнику... Паула је некако ухватила корен у нашој кући: зна нам све тајне, и сва чуда, и некако нам је постала тутор, али врло услужан тутор. Она ће ми можда и очи заклопити, услужно... Нешто хладно има у тим Швабама. Али Паула и није Шваба! Неправду чиним жени.

Тотица је; тек није наш свет, и ја онда све то мећем у Швабе... Паметан је то народ, те Швабе. Само некако немају никада своју главу. Говоре и мисле како жупник каже, или како вармеђа каже, или како цар каже... А мој Срба има своју главу, али није паметан. Промеће се, а не живи. Не знаш му право занимање ни праве потребе. Може да опстане без паре у џепу; и могао би, што овде кажу, сфискати царство за два дана. Сад је на салашу, сад је негде у трговини. Причају ми људи да се коцка; али не као човек који би од тога живео. Слаба утеха. Не знам, али коцкар је за мене пут на робију. Са свим његовим манама, свет га воли. Волим га и ја... Шта, кога ђавола, онда волимо у човеку!... Људи ме теше и кажу: никоме до сада никакво зло није учинио... Можда има право господин Јоксим: испопова ми неки дан добро. (Госпа Нола га у себи имитује у пози и у гласу.) — Госпођо Лазарић, ви имате фикс-идеју, и то је доктор Мирко. Шта сте се привезали за колац! Или тај Мирко, или... Има још сорти и фела! У животу, видите, једни су борци, а други су ловци. Ви сте били борац, и ваш доктор Мирко је борац, а Срба је ловац. Ловци не улове сваки дан, али ипак живе, и баш зато су вешти и опрезни да им не промакне лов, кад се појави... Госпођо Лазарић, допустите ми да вас мало дрско запитам. Вели: откуд вама, баш вама, та фикс-идеја за елегантног, уфлиспапиреног доктора? Пустите Србу да живи како му је по природи, и по вољи. Он вас обожава, он вам срамоту никакву неће учинити, ја вам гарантујем... Ето тако ми оцепи лекцију онај паметни и зубати господин Јоксим, што шкљоца с три реда зуба док говори. Али хвала му, за све; да њега није било у овој паланчици, ја бих утекла давно... Да, Срба лови, и уловиће опет. Видим ја давно већ да је Јулица заљубљена у њега...

Разлика у годинама велика, разлика у лудости никаква... Годинама посматрам Јулицу: у њој, тако мирној и тихој, стално спава скандал... Удаће се трећи пут, узеће мужа млађег од себе, узеће можда коцкара, и биће можда опет роб и мученица... Она страшна ноћ у њеном детињству погасила је у њој много, снагу и отпорност, и остала само једна страст... Свеједно, она има макар страст. Свако нешто има. А шта имам ја, и шта сам имала ја? Какве су моје страсти? Од мушког света, волела сам највише оца. Ко ти зна, можда је ту било и нечег грешног. Све су жене волеле Бошка грешно, па можда и ја. Лепота од човека, и свршено. Леп кад је намрштен, леп и кад је ведар... Сад да ме чује господин Јоксим, почео би да шкљоцка. (Госпа Нола га опет замишља, и у себи имитује његов начин тестерења речи.) „Откуда вама баш, госпођо Лазарић, та фикс-идеја да волите лепе људе?" — „Отуда, господин Јоксиме," одговорила бих му, „што нисам лепа ја, није био леп Тодор, и нисте лепи ни ви..." Сиромах Тодор. Био је сушта доброта и мртва спавалица. Имање му се множило ваљда зато, што је Богу мила била његова доброта. Узе мене овако грубу и ружну, а да сам хтела, држао би ме као краљицу... „Волим те, Ноло, овај, као жито! да знадеш!" — тек ми рекне. А жито је опет волео као човека. Други богаташи пропуштају кроз прсте дукате, а он се као дете радује кад му кроз прсте мили жито. У себи мрмља: „Ови мали голицаду, ови крупни шушту, а руменика је к'о од сомота, свилено јој брашно, и свилена и плева..." Ја му тако гроб китим: понесем котарицу жита и проспем да се тице хране... Буде и смешно. Гробар — пет кућа је назид'о за пет синова, али му жао и мука што ја стојим и не може

да шчисти ону килу пшенице у своју торбу. Па ми се бајаги жали: „Тичурија којекаква, госпоја, Бог зна откуд навади се па наше рођене тичице само плаше...” А те тичице све у гробаревој торби...

Госпа Нола се усправила у наслоњачи, и чисто писнула. — Ух, што ме ова лева рука заболи понекад; то су ножеви. Нису ножеви, каже ми доктор Мирко, него је крв... Проширена велика жила, вели, и треба пазити. Пазим, ево, и те како: кад осетим тај бол, све заборавим, и само у њега гледам... Е, добро је, за данас доста бола, прође... Дед сада да видим још једаред Лукино писмо: „Мој научни рад одлучио је моју судбину. Ја ћу остати у Немачкој, примити поданство. Управо, ја јесам немачки поданик одувек, јер је то био мој отац, сиромах стари, кога сте ви толико задужили... Али где био да био, вас заборавити нећу. Први свој рад ја у себи вама посвећујем. Трудићу се да дам боље и више. Будите задовољни, човека сте *створили*, а то је више него да сте га родили.” — Увек нађе како да навије, чивија швапска... Као она играчица под шатром, тамо код нас: кад треба има руке, кад не треба, увуче их у тело, као да их је прогутала... Вели: „Човека сте *створили*.” Али где је тај човек?... Никад нећу знати јесам ли добро радила што сам туђу кост помагала!... А жупник твој, ако ћеш да знаш, Лука, задовољан и срећан: труби по вароши твоју славу као да те је и он *створио*... Вала, у овом свету се крсно име не зна...

Јулица и Срба се венчали. Без параде и чашћења. Паланка је поштедела госпа Нолу од стрелица; а није много ни занимљива млада која по трећи пут отпочиње исто. Само је господин Јоксим пропратио случај, али међ мушкарцима, за кафанским столом. — Ја мислио да је Јулица Офелија, а она се показала Лавово срце. Освоји и трећег мужа. Додуше, улови и Срба том приликом салаш. И право из цркве одоше у своју резиденцију... А поп-Томиница, видесте ли, није скинула очи са Србе за време венчања... Додуше, јесте лепота од човека, тај ђаволски Срба, и има нешто у њему чему нико не може да одоли... Рекох то поп-Томиници.

А она, сирота, порумене, запе онај шлајер за нос, и стаде намештати косу око ушију, тамо где је већ почела да седи... Ништа горе, господо, него кад у човеку, може, наравно, и у жени, кад проради подземни врућац: ем пече, ем напоље не може. — Наравно да је поп-Томиница првом приликом испричала госпа Ноли задиркивања господин Јоксимова, али је ствар представила тако као да је господин Јоксим циљао на Јулицу. И да то појача, подметнула је господин Јоксиму ове речи: „Други свет се у првом браку венчава с лепим и младим, а наша Јулица у трећем... шта ћете, увек је имала неки екстра укус и прохтеве.” Госпа Нола се уздржала пред поп-Томиницом. Познавала је добро попадију, а господин Јоксима више ценила од попадије и кад је пуштао језику на вољу на рачун њене куће. Али касније, у својој соби, и за себе, обрачунала се са господин Јоксимом, јер је много волела Јулицу, и добро памтила њене муке с Милушићем, и њену храброст и честитост Перчиновића. — Криво ти, господин Јоксиме, што Јулица узе лепога мужа, красоту од здравља, а не узе тебе, пињугало вечито!... Ух, Ноло, Ноло, велика си као слон, а сав твој удовички сан био је да ти он, то пињугало, седи у трпезарији, пије кафу, и пињуга... Али нека. Рђаковић тај језични погурну ме да једаред погледам боље око себе и видим шта и ја могу узети за себе и за свој ћеф... Слободна сам једва једаред. Ако Јулица успе да укроти оног вилењака, ко зна, лепа је и она, млада је, а има у њој снага и воља, ко зна, може још све и добро бити... Баш ти фала, господин Јоксиме! Сад ћу и ја на пут и на одмор. Да саставим бар још једаред срце са оним крајем за којим нисам престала жудети. Можда се нећу ни враћати. Можда ће дати Бог да умрем под планином и међу Перчиновићима.

Ту се госпа Нолин живот, сав из једног комада, преломио, обузела је нека манијачка решеност и нека луда журба. Не слуша никога и ништа, води само званичне

разговоре, да би средила оно што оставља. Адвокат и на ручку и на вечери. — Зашто тако хитно распремате, госпођо? Не могу да вас стигнем. Ја треба да размислим како ћу то све најпростије, и опет по вашој жељи извести. — Ништа не упрошћујте, господине. Напротив. Сто и једну закачку измислите и ви и онај господин Јоксим, сто и једну закачку метните између Јулице и њеног мужа, да не могу раскомадисати имање оног племенитог човека кога ево сад и ја изневеравам. — Адвокат је гледа с неразумевањем. — Па добро, госпођо, ваљда није све баш заувек и последњи пут. — Не знам је ли заувек, али одох ја за неколико година, одох, и ништа ме више не може задржати, ни живи ни мртви... Не могу више, не могу, што рекао онај мој учени посинак, „да стварам људе". Нисам Бог. Преморила сам се, и одох на урлауб и ја. Свршавајте што пре са Србом, како ћете ми слати ону малу месечну плату, а за друго, кад се вратим, видећемо како ћемо. Свршено, ништа ме се више не тиче! Како знате и хоћете... Да, она моја плата да ми се шаље на минут тачно, ни пара више али ни пара мање!... и, Паула и Љуба да се преместе на њиву под шикаром... и, ветеринаркиног унука предати у свештенички конвикт, и преузети обавезе плаћања за њега, ја сам потписала што треба... и „мала поља" наполичарима, а адица да се преоре за баштованлук, мој део под аренду Протићевима... Е тако, сад знате, и можете радити ви и Срба шта хоћете и како знате, и ништа ме се више не тиче...

Кофер један, и корпица једна, готов је стојао пртљаг госпа Ноле Лазарићке. Тачно онакав с каквим је некада дошла била. Паула је све средила, — дрхћу јој руке, плаче као киша. Увече су сели за вечеру сви заједно: госпа Нола и њена деца, по реду старешинства: Паула, Јулица, Срба. Трже се госпа Нола: — А где је Швабин тањир? Тако. — Вечера је била кратка, али нико није ништа јео. Пред растанак, настаде један писак око госпа Ноле. Као да су све ситна дечица око ње. Србу не може нико да откине од помајке његове. — Па вратићу се ја, Србо, сине, шта ти је! — грца Нана, плаче као киша и она, а Паула јој услужно додаје чисте марамице. Јулица је хтела да остане да спава са сестром, али Нана не дозволи. Раскинуше се најзад, наста тишина, госпа Нола уђе у своју собу. Прекрсти се пред иконом и помоли Богу овако: — Господе, дај мир души Тодоровој и Бошковој... Господе, смилуј се деци мојој, никога сасвим рођенога немају, а то је страшно, Господе, никога рођенога, до Тебе... Тешко ми је што их остављам... Адвокат, адвокат ће сигурно красти; Срба ће можда свој део прокоцкати, можда ће и Јуличино и моје штрбнути; али дотрајаће нам ваљда свима до гробља, а тамо иду сиромашни људи... Смилуј се, Господе, и мени... не могу, не могу више, срце потегло, и, или отићи, или умрети, друго нема... Смилуј ми се, и разуми ме, Боже, јер ни ја никога сасвим рођенога немам, сем Тебе...

Госпа Ноли није било суђено да види свој крај. И при трећем покушају Бог је друкчије одредио. Шта је госпа Нола те ноћи у сну видела, нико не зна. Да ли је бар још једаред гледала и слушала воде што имају крила?... Око пет ујутро пробудила је куварицу, и рекла јој да иде по доктора Мирка. Куварица је одјурила, а доктор дојурио.

Знао је шта га чека , и одмах стао вадити из кутије велику штрцаљку. Госпа Нола се смеши, и шапће једва: — Јесте ли ви доктор или ватрогасац?... Не могу да гутам, не видим добро, ова рука: Шта је ово, ово... Сад ће вам одмах бити лакше, одмах. — Госпа Нола се одједаред, снажно издиже, и на једну руку њеног доктора Мирка обори уморну главу и издахну. Напунила се соба. Доктор Мирко седи на коферу и плаче. Госпа Нола, на скромној постељи, уосталом као сваки мртвац, изгледа убоги сиромашак ... „Је ли се мучила?" — пита неко доктора. — Не знам, мислим да јесте, али се није осрамотила, као никада. На столу су нашли писамце, тек почето, започето сигурно кад је госпа Нола осетила да јој је много тешко, и да ће пут можда окренути ка паланачком гробљу. Србо сине, чувај себе и чувај све... Много шта је код нас узаврело... пази, дете моје, преклињем се ја, Нана твоја, знаш ти добро, кад пара дигне заклопац, онда је већ...

Тако је започела последња глава пропасти имања гос-Тоше Лазарића и његове жене Станојле Перчиновић удате Лазарић. На гробној плочи име госпа Нолино било је написано тим редом. Неко је осетио да је она живела, радила, и умрла као што се живи, ради и умире „тамо испод планине”.

АМБИЦИЈЕ, ДИМ

Некако одвојено од густих редова хумки и крстача и споменика, види се нешто необично. И јесте гроб и није гроб. Хумке нема. Мраморна плоча квадратна, не већа од оних којима се поплочавају цркве, а над њом здепаст камени крст. Тамо где се закрштавају два крака, чита се још помало видљиво почетак и крај натписа... „Павле Чајновић рентијер... спаљен по жели... крст му иструнуо... овај камен му подигли вечно тужни Ружа Циганка и њена деца... правда и Бог... амин."

Павле Чајновић беше син некада познатог у варошици лепотана, бркатог граничара Јове Чајновића. Тај Јова је мислио бити и остати активни наредник и фуражни надзорник. Дошла је коб. Његов дуги брк, вероватно, замочио се био једном приликом у мастионицу, и искварио или дописао једну бројку на обрачуну који је Јова састављао. Јова је убрзо положио диференцију, али се убрзо и оженио како није мислио. Био је то један од оних потеза судбине који одједаред припну живот како се живот није надао.

Некада раније, и тамо негде далеко, за време маневара, упознао се био Јова с једном необично озбиљном радницом у једној платнарској трговини. Та му је девојка после често писала. Као она, и писма су била озбиљна и чудна. Не љубавна писма, премда је девојка очигледно желела да се уда за наредника Јову. Јова се хвалисао, вадио из џепа, додуше с дискрецијом, још једно, па још једно писмо. Али да заврши, звизнуо би тек онако отприлике као локомотива која одлази: — Нећу је, брате! Каква је то девојка? завеза, мршава, немила. И писма од девојке још таква нисам читао. Све нешто као по рабошу, прво, друго, треће. Па онда, не знам право ни какве је вере. И тако, јесте, ја јој отписујем, али мислим к'о сви момци за којима лете цуре: „На тај ваб неће Јово поћи." — Кад одједаред дошла диференција. Јова се тад сетио једног од оних података на рабошу, одговори Рози опширно и својски, оженио се њом, и спасао душу своју. Међутим, како то већ бива, да човек једну исту диференцију и по трипут плаћа, Јова је ипак морао изаћи из војске. Отворили су он и Роза дућанчић. Није добро ишао. Фрау Роза с трбухом до зуба, објавила је једног дана муштеријама да се дућан затвара због породичне радости. А увече је пред својим Јовом, на слабом српском језику, извела биланс. — И по други пут ће Роза платити диференцију. Али трећи пут неће, јер не може. Да ниси отац, рекла бих ти нешто о чекмеџету с новцима, што би те проболо као бајонет. Научио си да те цар храни и одева, па не знаш шта је рад и пошто је живот. Али си изгубио кредит код тог цара. Нема више парада и перушака на глави! Роза те онда начинила поштеним трговцем и својим газдом, али ти ни дућан ниси поштовао... Дете ће нам се родити, Јово, а ми би били банкроти да није још остало од моје муке... Не говори ништа, јер немаш шта да говориш.. Остави ме на миру, видећемо твоја обећања и твој рад, кад нас буде троје на бризи и на рачуну.

Родио се син. Здраво, лепо дете. Фрау Роза, срећна, пустила је свог петла Јову да још једаред скочи на кров, и онда је започео нов и строг ред. Јова је прешао на неки чудан посреднички посао, из капије у капију. Није носио мустре, или какав каталог, него је углавном прискакао у помоћ у оним трагичним или трагикомичним моментима кад људи губе главу, кад се деси нешто што људма збуни памет и отвара

срце и кесу: неочекивана болест, туча, запаљен шпиритус или бензин, бесна мачка, утекла слушкиња, обијена фијока, анонимно писмо, јединац синчић на крову с којег не уме да сиђе, итд. И данас, у таквим моментима, људи зову телефоном бог те пита кога. Али и пре телефонских могућности, у такве се збуњене моменте, ако је Бог хтео, налазио у туђој кући одједаред човек на кога кућа ни помислила не би, а коме се у тај тешки час обрадује као спасиоцу, прецени му услуге, награђује га далеко преко заслуге. Кад је Јова извадио испод великог кантара за свиње дебелог синчића кобасичара Клопфера, добио је и масну награду и похвалу у новинама. То занимање је Јову Чајновића придигло, значајно придигло. У паланци се говорило: „У добри час преузе Роза егзерцир.” — „Јова још мало снује, Роза му богује, и све иде да не може боље бити.” — „Каква је то професија, ако ко Бога зна, људи! али новац пада, и стиче се пријатељ... Ко то измисли, богами, измислиће још много шта.” — „Нигде више нема оног пустог фуражног надзорника! Сећате се: налицка се, троши, лаже, прави се што није. А сад! Трка ли, трка наш Јова, од капије до капије за крајцару или двије. Сад се он заљубио у фрау Розу, и слуша је к'о Бога. Да му затражи, не кошуљу него кожу, и њу би свук'о и дао.”

Фрау Роза није била привлачна жена. Лице скувано и збрчкано, као да нарочито крије црте. Ништа јој није давало лицу карактеристику, ни очи, ни обрве, ни образи. Све уједначено, смазано, пепељаво. Очи, безмало беле. Нека вечита брижност и намрштеност сушили су ту физиономију, кидали јој и завезивали црте. У души те жене живело је оно што често живи у душама ружних жена којима се ускраћује све сем радости од рада: туга, срџба, страх, жеђ зарађивања. Додуше, преобразила се фрау Роза откако се родио син, или се бар преображавала. Машина за рад и машина за рачунање остала је у њој, али се сад почешће обраћала Богу и с неким духовним обрачунима. Богу је, на свој начин, признавала да није волела живот, да није волела ни Јову, да га је привукла новцем, како би, света ради, престала бити ружна стара девојка; да и сада једном једином љубављу у срцу воли свог сина и новац. Све је у кући фрау Розиној отсад и служило само сину Павлу и новцу. Павле је растао, и показао се паметно, мирно дете. Јова је вршио разне послове, које је измишљала његова жена. Новцем и Павловим васпитањем управљала је искључиво фрау Роза. Кад се Павле уписао у гимназију, мати његова навалила је на њега с радом, да учи што год може и стигне. Од матере је Павле учио немачки; ишао је код оргуљаша да учи свирати у хармониум; од трећег разреда гимназије, посећивао је два пута недељно и неки мали трговачки курс; код старог Јеврејина Исака учио је фино резбарство, а он је старом за то доносио у тестијици воде с чувеног бунара у дворишту синагоге. И матери својој је једаред недељно доносио од те воде, и то је испуњавао као дужност, с пуном одговорношћу, и с казном ако дужност пренебрегне. Отац Павлов се једном решио да протестује: да дете сувише ствари учи, да није довољно слободно за игру.

Павле се тад утаче у разговор и пре матере, и рече оцу: да он баш хоће много да учи, јер хоће много да путује. — Кад пре! И куда си наумио? Није шала, потег'о човек у свет! — Ја ћу да идем у Мексико. — Шта рече? — Ту наредник Јова осети да није сасвим сигуран да ли зна или не зна шта је то и где је то што му син изабра за циљ путовања. — А, туда си немаран! Ја опет мислио, како сам видио да сте стари Исак и ти изрезали лађу, да ћете изрезати и море, и доста форинти, и да ћете у Палестину. — Мама мени скупља новаца за пут, и ја ћу видети океан, и острва, и фрегату. — Хо, дијете, па ти и оде, и српски заборави! А питај, богати, ту твоју маму, да ли она разуме то што причаш? — Сад је фрау Роза морала лично да одговара. — Павле учи у гимназији, а ја учим од Павла, и знам и то што он каже, и још пуно шта друго, што с тобом не можемо разговарати, и што учимо и ја и Павле од деда Исака. А деда Исак, иди код њега да видиш колико је књига тамо, и слика, и разговарај мало с њим, па ћеш чути да није истина, како ти кажеш: да је Аустрија у Бечу. А у мојој фамилији, свеједно што су мој дед и отац пропали као трговци, било је и „свакојако друго фино бранш”, а од моје

матере братов син био је капетан од фрегате, баш фрегатен-капитен, да, ако изволиш знати. — Шта! — избезуми се Јова; — у твојој фамилији капетан?... Ха, ха, ха!... Ја, богами, мислим да је Јова граничар прва и последња сабља у твојој фамилији, и то ти рекох ја данас и за вавијек... Капетан!... То је ваљда био капетан у комшилуку, па пала тараба, а ти онда велиш: е, сад и ми имамо капетана.

За фрау Розу се говорило по варошици да је цицija која ђаволу не би дала нож да се закоље. Говорило се да при ручку и вечери она дели јело свима. И да у кући има на три места касица, и да фрау Роза сваки час гура нешто у њих, а кад се покаже нека потреба, вели: Данас не може ништа бити, кључа на каси нема, даће Бог, сутра. И Павле је радо бацао паре у „турчина" или у "фратра", и научио од матере да стане и ослушне звек новца, и радује се што сад тај сексер више не може бити потрошен. Зажмири Павле, гледа у онај земљани судић, и чека да му мати узме руку, па његовом руком обухвати касицу, дигне је и затресе: — Чујеш ли, како једва говори: не котрља се више ништа, пуно је! Још мало, па ћемо разбити „турчина", па купити дукате и затворити их у другу, сомоцку кутију с кључем. А кад буде много дуката, мама ће ти отворити кутију, и даће ти да овако вучеш прсте по злату, знаш, дукати су танки као „филтер", и топли су увек; само је сребро хладно. — Мали је после чешће чинио неке покрете прстима кроз ваздух, и то је био као неки пријатан и тајанствен знак између матере и сина. Насмејали би се, и почели да шушкају, и да пребројавају новац из материна џепа и састављају га у мале купице.

Кад је Павле био у петом разреду гимназије, сви су његови другови знали за две ствари: да Павле пише песме; и да увек има новаца и зна неки особити систем руковања новцем. — Да ми је да заштедим довољно и да купим један државни папир — рекао је Павле једаред пред друговима, показујући при том како се секу купони. Другови погледаше у Павла, али се дуже задржаше погледима на другу Бранку Каленићу: „Ако Бранко не зна шта је то, нико не зна." — Шта мене гледате? Не читам економски преглед у новинама, а на интересним једначинама добијам слабе оцене као и ви. Павла питајте, ако вас баш занима.

Павле је онда држао читаво мало предавање. Никога није нарочито занимало. Петнаест, шеснаест година, то је доба где се мешају лирске песме, позориште, рвање, циркус, девојчице, чоколада, алва, фини џепни ножић, лепа кравата. Тек кад су другови чули колико најмање стоји тај „државни папир", заорише се звиждуци и усклици, и дођоше мишљења слушалаца. — Па како онда, богати, изгледа тај твој папир? то је ваљда златан змај? — А кад ћеш, брајко, толико новаца скупити? — Ма имам и ја касицу, али што метнем, опет истресем. Само пуцнем прстом, а моје крајцаре ме познају, и одмах излазе.

Павле седмошколац био је већ, како су другови говорили: „истурена личност". Говорило се то и од шале, и с признањем, па и са завишћу. Многи су родитељи Павла истицали својој деци за пример. Мали гимназисти скидали су му шешир. Вршњаци би га често дочекивали с папреном иронијом, али су и они при том гутали пилулу. Девојчице су Павла волеле, ипак не сувише, и то је блажило међудругарску ситуацију. Професори су врло ценили Павла. Умео се понашати лепше него ико у њихову разреду, а учио је одлично. Увек чист и лепо обучен, и увек при новцу. Ово последње је уливало респект буквално целој гимназији и професорима вероватно; а послужитељи су говорили да је то први и последњи пут ђак који нема ништа на креди. Павле, од своје стране, осећао је добро како расту способности у њему, и како му је све лако, и био је амбициозан да ради до крајности... Као и његова мати, некако је манијачки волео рад, и резултате од рада, и резултате од тих резултата. Волео је рад више с рачуном, него ради славе. На тој тачци, тачци славе, имао је младић нешто немладићско, нездраво скептично, сасвим стармало и малодушно.

Разредном старешини, који је волео фразу: „У вама је, господо, добра грађа, али од грађе до грађевине је далеко, радите, радите, господо"... том је старешини казао Павле једаред: — У мени има грађе много, и ја то осећам; али она је сва збркана, а ја, место да сређујем, само додајем... Кад хоћу да видим мало сређености, онда гледам у Бранка и Милана. — Смешио би се Павле при помену тих имена и с триумфом и с нежношћу. То је била чувена „тројка" у том чувеном осмом разреду. Сва је варошица говорила о њима, и знало се, довољно опробано, да су то младићи ретких способности у смислу карактера и интелекта. Њих троје, то је био један понесен млад колектив који је радио пре свега за понос разреда и за понос поноса. Чим директор, или неки професор само намисли да некога од њих појединачно истакне, или одликује, сва тројица се дигну да протестују, и црвени у лицу сва тројица говоре у исти мах, све брже, све заплетеније. Директор би се чешће озбиљно љутио: — Шта хоћете! Да једаред већ положите ту матуру, и да ми се скинете с врата! Све којешта чујем! Не могу ја наредити да вам се изда заједничка сведоџба! — Наравно да је на дну душе директор волео што има такво нешто у његовој гимназији.

Сваки од тројице младића, по себи се разуме, нечим се посебно истицао у дубини природе своје и позива. Павле се на први поглед издвајао нечим туђинским у изгледу и у понашању; затим својим маторим самопосматрањем; најзад, једном сасвим јасном иако ужудном страшћу за стицањем и имањем. У том младићу је морало бити подоста онога за што човек није лично одговоран. Врло је рано престао Павле да се добро развија телесно. Израстао доста увис, на оца, али у мршавости превазишао и фрау Розу.

— Павле, једи, иначе ћеш остати у директоровом кабинету за костуре — шалили се другови. Од оца је Павле имао лепе очи, обрве и трепавице. Али је из тих очију провиривао не Јовин простодушни поглед, него богзна чији поглед, некако жалан поглед. Нос Павлов је био мало одвише крепак мајчин нос. Брада опет ко зна чија, нежна, вечито дрхтава детиња брада. А над њом јака вилица. Ту необичну главу кварила је коса, коса Павлове мајке, бледоцрвенкаста и очајно слаба коса. Паланка се ругала: — Више косе има Јова у брковима него жена и син на глави. — Руке Павлове женски уске, а врхови прстију увек топли, као у грозници. У карактеру Павлову се истицала једна стално усплахирена амбиција: непрестано додавање нових знања и учења. Али с таквом амбицијом у вези, зачудо отсуство сваке завидљивости. Павле је био пун племенитости, и то је осећао цео његов разред. Павле је јасно и гласно оценио ко је у „тројци" најбољи. Заиста је Бранко Каленић био и најјача глава, и најјачи, чисто мушки ведар карактер. А Павле је баш тог Бранка највише волео, волео као брата и више него брата. Матери својој, кад је једном опет спомињао велику сиротињу Каленићевих, рекао је Павле скоро с правом претњом: — Казао сам ти, нађи начин, правим или кривим путем, да се помогне отац Бранков, господин Тома, иначе да знаш да ћу ја почети да крадем од тебе!... Знај да Бранка волим колико и тебе! — Разговори с Бранком били су за Павла жива потреба, и кад само мало нема Бранка, Павле га тражи као иглу. Бранко је страсно волео историју, нарочито историју старих народа, и нарочито њихову културну историју, и лепо је причао. Прочитао је све што му је професор давао, и много од онога што је на корицама читаних књига налазио објављено као чувена дела.

Знао је Бранко немачки, уосталом као сав свет тих крајева, и то је младићима жедним знања рано отварало врата светском штиву. У последње време су Павле и Бранко много читали старе сатиричаре — драга лектира свих младића — и много се смејали. — Слушај, Бранко, твој историчар професор испада неки сатиричар. Јеси га чуо шта данас рече брзоплетом Рибарићу: „Чекајте, Владимире, то је све лепо и красно, али у тим вашим мислима нема малтера..." — Мој историчар је фина глава, Павле. Не дам га за сву ову Бачку, и још и за Банат. — Али слушај, Бранко, није ту у

питању само Рибарић; ја бих рекао да и код мене негде нема доста малтера. Мени све иде од руке, али све некако на парче. — Ти, Павле, ако баш хоћеш да знаш, немаш доста малтера у храбрости... Шта значи то, молим те, да се непрестано сумњичиш! Сви смо ми још млади, и без малтера!... Немој да ми клоњаваш, Павле! Ту је „тројка", узећемо те у среду Милан и ја, и имаш богме да касаш да све летиш... Славно ћемо живети и друговати, и радити! Кад свршимо гимназију, тек онда ћемо радити. Ма где били, ма шта студирали, заједно ћемо касати... Спира Омега (професор грчког језика) лепо рече неки дан: (Бранко говори малко кроз нос): „Станите, забога, Каленићу! не разабирам акценте, куд брзате, није то тројка, не касате са дванаест ногу."

И Бранко је писао песме. И ни њему ни Павлу редакције досад нису ништа објавиле, иако су добијале охрабрујуће одговоре уредника. Павле је онда осетио у себи неки сујеверан покрет: да је много два песника из исте клупе, и да он сигурно смета Бранку. Зарекао се у себи да дуго неће ни писати, ни слати песме. Одједаред се појавише две Бранкове песме, једна у омладинском, једна у чисто књижевном прегледу. Павле онда признаде како је утицао на судбину.

— Па зар је могућно да ти у такве ствари верујеш! — Павле је мало поцрвенео: — Могућно је. Човек човеку смета на сто начина, видљивих и невидљивих. Ја то посматрам у разреду, и у нашој кући. Мој отац, весео природан човек, он је требао мене водити. Моја мати смета, и сметаће док је жива... А у нашем разреду ја сметам Милану. — Бранко прште у смеј. Волео је да се смеје, и умео је смејати се. — То је као кад би се казало да Св. Кузман смета Св. Дамјану. Вас двојица сте Кузман и Дамјан у математици. — Добро, за математику. Али има друго. Тркунић ме једнако прогања: „Ваш је задатак из српског језика опет био о б р а з а ц Милану Марићу. Милан просто пише као ви." — „Али, можда, господине професоре, ја пишем као Милан." — „Дозволићете, Чајновићу, да ја боље умем наћи изворе реке Нила у књижевности." И ето ти онда да ја стално искачем пред Милана кад га оцењују, и те оцене нису праведне због мене. — Како говориш, Павле! Говориш, што рекао Змај, „речи без памети". Милан има најбољу оцену из српског као и ти, а ти као и ја ... Море, кад строго узмеш, добро њуши тај наш Тркунић. Нас троје смо једна кујна, и једно јако друштво за узајамну помоћ... Него да се вратимо на тајанственост са сметњама у обиму лирских песама. Слушај, да престанем сад ја писати и слати. — Ни осам дана није прошло, појавише се две Павлове песме одједаред. Срећни, Бранко и Павле испричаше случај и Милану. — Види се да сте песници. Требало би вас прогонити због средњевековних идеја. Тајанство, аналогија, невидљиви укрштаји, буди бог с нами! — парадирао је најбољи математичар „тројке". — Сваки чвор, господо, има свој логаритам. Све се то израчунава, клот, на парчету хартије.

На концерту Добротворног друштва Павле је имао да прати неку госпођицу певачицу. Музика се у паланци прилично неговала. У варошици стално седи доста јак гарнизон, и официрске породице свирају и певају, да скрате време, да не буду као други свет, да могу по својим становима приређивати забаве и што боље избегавати додир с грађанством. У оним приликама и временима то је била и официрска дужност и неки официрски шик. Паланка, уз инат, ради све оно што и официри. Тако је у паланку, сем музике, дошао и тенис, а сем те две паметне ствари и пуно лудих. Павле је са успехом пратио госпођицу, и локалне новине су забележиле успех. Другог месеца, Павле је безмало сам испунио програм вечери. Дошао је чак и један Мађар да чује Павла. (После се сазнало да је био пијан.) Вече је испало сјајно, приход друштва био какав никада. Замерало се Павлу једино што није свирао ништа српско, макар ван програма. Та ситна околност, како већ бива по паланкама, поживела је дуже но што је требала. Српске локалне новине дарнуше недужна Павлова оца. Немачке локалне новине прехвалише и Павла и немачку музику, иако није све на програму било немачка музика. Павлови родитељи жестоко се споречкали због новина. Најзад је

ствар стигла и у осми разред. Неки другови почеше осуђивати Павла. — Уображен је. — Прави се важан. — Није чудо, стално је од Немаца учио клавир. Господин Неруда баш је желео да му Павле буде ученик, али фрау Роза је одлучила за Шлемла, и за госпођу Друкер. — Аха! зна се! Госпођа Друкер не само да добро свира, него има и јеврејски нос, као и фрау Роза! Пссст! Срамота! Зар се тако говори у осмом разреду! С матером Павле стално разговара немачки, одродиће се сасвим — Најзад се јави Бранко. — Шта лармате ту! Павле је желео да свира што боље ствари, и зато је бирао велике композиторе. Ми немамо још таквих композитора, а нарочито не за клавир... И то није био ђачки концерт, па је требало пазити шта се ради... Кад Павле буде свирао на нашем, ђачком концерту, свираће и наше ствари. — Друштво се на то смирило. Сматрали су сви да су Бранкове речи уједно и порука Павлова.

Али кад је сутрадан, на седници ђачког удружења, Павле, лично запитан о програму за ђачки концерт, изређао опет само страна имена, настаде граја. Павле се врло мирно бранио: — Не могу другачије, немамо ми концертних композиција за клавир. —Свеједно! свирај што има! Свирај коло, свирај сватовца. — Не могу то свирати, јер то није музика за концерт. Ви знате да је гимназиски концерт увек посећен, долазе и Немци и Мађари и Јевреји, па се не можемо срамотити. — Шта, срамотити! Ако није Шваба, теби је срамота! Јеврејима удешаваш! Свираћеш што ти одбор каже! — Павлу заигра брада. — Нећу — одговорио је кратко али уљудно. — Ако не могу суделовати како ја мислим да треба, свеједно, нећу свирати, даћу новчани прилог. — Сад тек букну урнебес. — Прилог у новцу! Што ти значи! Јеси ли ти ђак, или ниси? Пази Ротшилда! — Павле је нагло изишао из собе. Одједаред је неко врло дрским гласом викнуо за њим: — Гле бившег нашег тандлерчића, претворио се у банкара, човек!

Груну ларма, и осети се да у разреду има и пригушено нерасположење против Павла. Неко је тенденциозно почео да прича, и нико га није прекинуо. Сећате ли се како нам је свима позајмљивао новац? како је увек био новчан? како је умео утерати своје? и како му је мило било кад смо му из благодарности давали неку маленкост, неке трице, пола плајваза, пребијен шестар? Богати син фрау Розин све је то примао! Прави тандлер!... Сећаш се, Лазо, ти си му, од чуда, једаред дао пар старих рукавица... Причај.

— Јесте, примио, смеши се, и каже: „Распикуће сте ви, и, извините, немате фантазије! Извините, јер то катихета каже онда кад хоће да означи да је неко глуп... Знаш ли ти, мој Лазо, шта значи комад лепе фине кожице, ако је и стара? Очисти се, и буде нова. Моја мати ће од тих старих рукавица начинити лепу кесицу за новац... Пре тако, сећам се, моја мати је узела неколико старих и распарених рукавица, очистила и исецкала их некако на резанце, и направила диван цвет за женски шешир. И добро га продала, јер су тада баш такви цветови били дошли у моду... Онда смо ми још теже живели, и ја сам то добро запамтио.” — Тако ми је придиковао Павле. И опет се смешио, и опет поновио: немате фантазије! штедња, то је фантазија! У свакој стварчици има скривен новац, ако имаш фантазије. А ако немаш фантазије, ниси вредан ни онога што ти је у џепу. Е, па искрено ти човек и рекао шта је и како је. Његова фрау Роза, мора бити, једнако фантазира, јер њима, богами, сваки дан све шире. — Смеј. — Наравно! Онда је и врло просто не свирати нашу музику, и нудити новчани прилог. Може му се!

Одједаред пецкања пресушише. Све заћута. Младићи боље него одрасли осете да је оговарање зло, да се нико не може оцртати једном причом. Осетише другови Павлови одједаред да Павла нису исцрпли. Сетише се да има нешто и на оној другој страни човека. Још нико не узима реч, али се такорећи чујно запажа да се у младићима нешто уздиже и повезује.

Устаде Бранко. Нешто штрецну кроз ваздух. Увек прав и храбар, увек миран, али и при замаху кад треба ударити или пресећи — све се очи уперише у Бранка. — Саслушао сам вашу причу до краја, зато да бих могао казати морал те приче. Сви знате да без наравоученија прича не може проћи, и да нам је то леп аманет од нашег Димитрија Обрадовића у калуђерству нареченог Доситеја. Е, господо, морал оне приче је у томе, да је цела истина оно што је Павле наш рекао о штедњи, и да је то истина коју сваки зврндов не може измислити. За штедњу, господо т р е б а фантазија! Направити од старе рукавице ружу, то је ствар фантазије. Бацити стару рукавицу на ђубре, то је ствар немања фантазије. Мислим да вам је то јасно, осми сте разред! Е, добро, 'ајдемо даље. Даље, она прича о Павлу била је леп потседник: како је Павле многима од нас помагао позајмицом у тренутцима кад бисмо без те помоћи у нечем тешко оскудевали. Признајте сви који имате шта да признате! Је л' те, с голим исповестима се ишло код Павла, а Павле је новац давао, а *исповести чувао*! То није мала ствар, господо! — Бранку се очи засветлеше. Два друга скочише на ноге да траже реч. Бранко учини руком да треба чекати. — Мени је он, сем другог безбројног, помогао прошле године да купим лепо одело, и ја му то тако рећи у крајцарама враћам, и то је сад први пут јавно речено! Можда је знала за то и фрау Роза, али и фрау Роза чува *исповести*... Реч сада има ко хоће. — Чуше се сашаптавања. Све гласнија. Лица у младића преображавају се. Навире у њима оно чисто одушевљење које је срећно да се застиди над учињеном неправдом. Грунуше признања. — Мом брату сваке године школске књиге купује. — Мени је доктора платио да оправим зуб. — Милан Марић је устао свечан. Мени помаже сваког месеца, кад више кад мање, али знам да ми је понекад давао оно што је њему требало. — И тако, браћо — заврши Бранко мирно — узмите шешире, хајдемо, мислим да је наш Павле добро отсвирао свој концерт.

Бранко Каленић је био дете какво ретко кад рађа пуста паланка, и још паланка на мутној, лењој и мочварној Тиси, на реци која риба има, али као да душу нема, на води коју песма не пева. Мирна равничарска вода, која се лако прекраја у канале, која своју вољу нема, свој разговор нема, своје дубинске тајне нема. Ту је реку још сасвим мали гимназист Бранко изабрао био једаред за своју „слободну тему". Дечко није остао само при својим запажањима, него је и читао о Тиси. Нашао, да она извире у брдима, у Карпатима: да се тамо зове лепим именом Црна и Бела Тиса; да је у горњем току брза и бистра планинска река, и тек после се распе и развали у безброј кривудања и петљи, али не с прогризањем терена, него с тромим, пасивним попуштањима. Те је околности мали гимназист описао како је могао, али је умео из њих извести занимљиве дечачке рефлексије. „Ја сам се возио на Тиси, и ишли смо полако, као да нисмо ишли ни ми ни вода. Наша лађа је била врло ружна, и вукли смо дереглију пуну кукуруза, и Паја Шеширлија, у дереглији, једнако је певао... Ја врло жалим Тису, што је била планинска река, и после отишла из планина. Она се код Сланкамена улива у Дунав, и то је крај, Дунав је прогута као ништа. Нема више онда Тисе, која извире у шумама испод Карпата, баш испод планине која се зове Черна Гора. После, Тиса више није ни бистра ни брза. Учио сам да у њој има много масне и укусне рибе. Али ја овде не пишем задатак о рибама, него како вода тече, и има ли лепе таласе, и да ли се чује да шуми." — То је био задатак другошколца гимназисте.

А после је Бранко Каленић много заволео Тису. Ишао је с дечацима да вреба сомчиће у муљу. Водио је девојчице да гледају Тисин водени цвет. Као шестошколац, улазио је у привезане чамце, и љуљао се и певао. После, највише је волео да посматра залазак сунца над реком. Тај залазак потсећа на заноћавање у баруштинским пределима. Светлосних ефеката нема много, јер тмола вода не распрскава и не ломи зраке. Али шумови су разни и тајанствени. Сува тужна песма рита и његове тршчане флоре. Зујање и цилик инсеката који болест сеју. Дуги меланхолични крици барских птица. Пуцкетање отровних мехура на устајалој води. И мртви ропац Тисиних тромих таласа који муљаву обалу полако троше. — Знаш ли ти, Милане — рече једаред Бранко

своме другу, у јеку великог рада за матуру — знаш ли, шта сам ја од ове Тисе научио: да не будем усплахирен, да немам ону узверену, плаху амбицију која једнако мери и рачуна. Мени је та амбиција одвратна. А видимо је доста у гимназији, па и међу професорима! Нездрава ствар, веруј... Ја радим, гледам да нешто урадим, и то ми је сав задатак и радост. Првенство, ја сам за то лењ, као и моја Тиса... Ко зна ко ће некада у животу бити први из нашег разреда! Можда баш неко ко није одличан ђак. Да се још једаред родим, не бих био одликаш. То је, веруј ми, једна сасвим случајна ствар, коју после човек дочепа и као луд држи да не побегне.

Бранко је имао идеалан стас младости: права мушка снага у витком телу. Брз, гибак, страсан. У пози затрке или борбе потсећао је на кипове древних грчких младића. Имао је магленосиве очи, за којима уздишу девојке. И бујну смеђу косу која се са сваким његовим покретом друкчије слагала, као лишће на ветру. Кратковид, почео би да жмирка чим нешто хоће *боље* да види.

Девојчице су по том жмиркању знале колико је сати. Бранка није баш било лако очарати. Другови су га задиркивали. Он се бранио: — Не видим, брате, и свршено! Не видим ни девојке. Ви не знате шта је то ћорав човек. Ја не видим како треба овај свет... Какав је то љубавник који девојку гледа на стакло! Мени остаје да се заљубим, и узмем за струку једино историју древних народа, и да жмирим у далеку прошлост. — И тачно је тако било. Ниједна се девојчица није могла похвалити да је видела срце Бранка Каленића, док га је стари професор историје видео и гледао. Кад Бранка пропитује, то је свечаност и велики испит. Бранко говори по читав сат, и увек изненади новом студијом, великим читањем. Недавно је изненадио са Старим заветом и са историјом древних Јевреја. — Шта је сад опет то, Каленићу? — То ми је, господине професоре, постала права сласт. Ја те старе Јевреје видим као живи живот. Разумем их. Тај свет је морао имати способности каквих више није било и можда и нема. Ја не видим у њиховој старој историји мит, него стварност. То је драма од самог живота. Не знам да ли смем да кажем, али мени, у сравњењу с јеврејским митом, грчка митологија дође као неко весело позориште, без животне истине. — Охо, Каленићу! А грчка трагедија? — То је књижевност, уметност. Али код старих Јевреја цео је народ играо трагедију! И Јевреји су наставили да је играју. У историји познијих векова, чим се истакне јеврејство, то су опет потреси и трагедије, то је поново Стари завет... Сав сам у јеврејским студијама, господин професоре! а како то за матуру не треба, могу још и пасти. — Вратите се ви полако опет Грцима. Шта ћете међ Јевреjима? Јевреји немају књижевности ни уметности... Чујем да врло марљиво учите грчки. — Учим, али као допуну уз историју. Ви знате, ја волим историју нада све, јер волим науку о људима. И грчки језик учим тако и зато. Грчка књижевност, грчка философија, то је сам Божји човек и човеков живот. Платон приреди, макар само у мислима, ручак, позове госте, и тек онда почне философирати.

Док је Бранко рано и одмах јасно истерао на пут позива, Павле се ломио кроз кризе. Није чудо. Дом и породица Бранкова, то је била нормална борба са сиротињом ситних грађана који случајно имају даровиту децу. Дом и породица Павлова, то је био дањоноћни тутањ једне подземне, скривене борбе, неких гладних сила које не смеју да признају шта им све треба да прогутају и сваре па да мало отпочину. Павла боли глава; Бранко седи поред њега и мења му облоге. — Је ли ти лакше? — Добро ми је сад сасвим. Лакше ми је чим дођеш. Зашто зашто? Зато што ми се чини да ти једини унапред знаш цео мој живот, и ти једини ћеш ми помоћи да нађем једаред оно једно што чини моју личност и мој позив. Овде у кући, ја сам сав упреден у хиљаду планова моје матере које она не именује, али енергично изводи. Ја матер врло волим, али је то чудна и тешка жена. Увек незадовољна, брижна, увек у некој распри са својом савешћу. Све се нешто каје и кара. Међутим, има много вере у себе. Не овако као ја. — Павле поче да се смеје. — Овај живот ти је циркус. Мој отац је Ликота, снажан здрав

човек и војник, а веруј, испада да ја од њега имам малодушност. Он сам ми је причао да су његова оца звали Васо Шуша, и да је за њим дуго времена ишао надимак Јово Шуша. Ето тако сам ти ја од очеве стране Павле Шуша. А мати моја, напротив! Ти немаш појма какве она све експерименте прави. Размишља, рачуна, и онда јуриша, и мора бити како је казала.

Само, како год испала ствар, незадовољна је, с материалним резултатом нарочито, и онда почне себе да криви, некако тајанствено, од неких још дедовских омашака и грехова... Она је пореклом из добре грађанске лозе, али кад је дошао ред да се она роди, сва је њена својта поиспропадала, и материално, и здравствено, изгледа и морално. Причала ми је једаред дуго, и свака пета реч била је: пропао, болестан, страшна болест, умро. Можеш мислити како је кад мати тако говори детету. А ипак, она само за мене живи, и само мене воли. Али с друге стране опет хоће да ја живим и радим само за њене амбиције... Смешна је: метне ми на сто цвеће, колаче, чак и цигарету, мада зна да не треба да пушим, и онда моли да седнем и да пишем песму. Шта ћу, седнем, и варам је... А да је питаш шта ће јој све то? Никуда на свету не иде, мало јој ко долази, нема се коме похвалити, а и не жели да се хвали... Некако као да у њој самој живи нека проклета глад која не може никада да се наједе, наима, и напоноси. Вечито ради, вечито штеди, броји, сабира, мој рад оцењује, и, што је најчудније, вечито се нечега одриче. Без икакве потребе. Као да то од ње тражи, не знам, неко божанство, неко страшило... Има у њој манија... А дотле, мој отац пева на авлији да се све ори, цепа дрва, фарба кокошињац, храни крмка, купа псето, игра карата с комшиском децом на авлиском прагу, и прича им на свом сочном језику приче и пошалице из његове младости... Мати моја је савесна, негује га, али они су једно другом туђинци. А ја живим између њих двоје. Не знам заправо шта је то породица... А тако бих од свег срца хтео да живим једноставно, као мој отац, али не умем, не бих умео и, шта би рекла мати...

Бранко је слушао и ћутао оборених очију. Уман какав је био, он је јасно разазнавао да то више нису некадашња њихова стармала нагваждања, него се то на неки начин већ матори, и сагледа се чисто и бистро оно што зрели људи кажу: из те коже никуда. Али његова ведра храброст га опет подиже. — Што тако све видиш наопаку страну? Има наопака страна у свему, наравно. Али, немој, брате, сваки капут носити наопачке извртнут... Твоје родитеље људи узимају за пример породице радне и напредне. Чика Јовину ведрину спомињу људи и деца. Твоја мати важи као узор кућанице. Баба моја тек заокупила моју матер: „Једнако по комшилуку оштриш језик. Питај фрау Розу како се кућа кући...” А што се тиче неке присне породичне слоге, није, мој Павле, ни код нас славно. У три мала собичка живимо четири генерације. Баба прича нешто што се нама младима чини да није никада постојало; мало дете моје удате сестре цео дан дречи; ја читам, учим, или сецкам перцетом по тамбури, као бајаги свирам; а мој отац, мали чиновничић, вечито нам нешто замера, па, богами, понекад и залогаје броји... Да, да, ти не знаш шта је то сиротиња. Ништа тако породичну слогу не разбија као сиротиња. Једна плата, а сто потреба. То је оно што ти лепо кажеш: човек човеку смета... Па, ипак, Павле, — то је опет оно што ти не знаш — сви живимо, и *свако живи свој живот*! Мало пардон, мало гурнеш лактом, мало се одречеш, мало се одрече тебе ради други, али свако живи свој живот. Ја мислим да је код богаташа много више једнолико... А сад, Павле, да окренемо нешто веселије и млађе. Ти сигурно имаш четири крајцаре аустриске вредности, да купимо по слану кифлу, и да идемо мало у шетњу, на Тису, да видимо врбак и да чујемо вивке... Видети их, ђаволе, и не можеш! Лако је њима кад имају крила.

Хтео сам још да ти покажем план за једну малу драму у стиховима. — Уморан сам данас, Павле, не замери ми... А сем тога, ту је матура, ко зна каква нас тамо драма чека, — смеје се Бранко. — Не знам, нешто сам меланхоличан сада и ја. Положићемо

матуру, разбићемо разред, и куд који, никада више у једној соби, у једној клупи, једна породица.

Матура је била на прагу. Ђаци осмог разреда узнемире се у то време не само због напрегнутог рада, него због једног унутрашњег померања које је сасвим ново. Ђаци се радују да се откину од оних осам једноликих година, и маштају да је живот на студијама у другом граду, и свету, нешто особито пријатно. Али је матура прво велико раскршће у животу младића, а раскршће поставља питања, открива свакојаке перспективе, показује препоне и сметње, правце који воде далеко и правце који воде у буџаке и трњаке. Па онда, већ око саме матуре почињу препоне. Питања се више не постављају него извлаче; државни изасланик је један од најстрожијих; ако неко падне, остаће сам као птица селица која никада неће стићи своје другове. Ђаци су сад „господа кандидати", али зато шаптања више нема, и извина више нема. Професори изгледају врло стари и овештали, али — имаш, брајко, осам заједничких година с тим старудијама — вели Милан Марић, а у математици је осам осам, за свакога. Сећате се Тркунића: пре шест година је био заљубљен, а сад је сед господин... Да, да, ја сам пре осам година још имао ону детињу тешкоћу да лепо кажем *р*, и имао сам оца, матер и сестру. Сад знам казати *р*, али имам само оца... Осам је осам, господо!

Павле је учио сам, затворен у кућу, и сасвим се ретко виђао с друговима. Тројка наша помало рамље — насмеја се једног дана Бранко, коме је било жао што се Павле тако оделио. Бранко и Милан се виђали врло често; чак су неке ствари заједно прелазили. Била су дивна јунска јутра, и њих двојица су почињали да раде одмах после три сата. Издиру се крупни паланачки петлови, гасе се чкиљави фењери, чује се нагло одматање ланаца с витлова и буњкање ведара у бунарске воде. Појављује се боктеров магарац с путњама. Боксер је легао, а магарац сам кренуо на воду, где ће му ко било напунити судове. Разговор још није почео. Људи преконоћ науче да ћуте и заволе ћутање, и неко време у зору споразумевају се очима и покретима руку. Бранко иде Милану. Под обема мишкама носи књиге и белешке, вуче ноге, нечега му је жао, скоро би могао заплакати. „Беда ме знала шта ми је. Једнога јутра бих заплакао што не могу овако наставити док не научим све што се на овом свету може научити; другог дана бих плакао што ми се отац погрбио од брига због стипендије, и брига како ће ми слати свакога месеца потребан новац за издржавање на студијама; трећег дана ми дође да просто скапам пред оном гимназиском капијом, јер ту остаде нешто најлепше од младости и најбезбрижније од живота. За четири пет година, не више за осам него за четири пет, све ће бити свршено, ја ћу постати неки проф-Триша, стићи ћу их, њих, по изгледу и по навикама, што ми се чинило да не може бити никада... У професорском положају има нешто тужно: усред искључиве младости, само су они стари; а кас се с матурантима скоро другарски зближе и навикну, матуранти их остављају некако бездушно, звиждућући, са сигурним надама, а они, професори, испраћају матуранте с језом и страховањем, јер знају, из рођеног искуства, шта све може да буде од оних „нада"... Шта? Погледај, Бранко колегијум, и доста знаш...

Милан седи већ под стрехом мале кућице његова оца, скромног лимарског занатлије. Милан је врло нежан младић средње висока стаса и необично лепе седеће позе. Никада не прекршта ноге, руке врло грациозно сложи на грудима, главу наклони преда се, и поглед му је зато стално мало оборен и усресређен. Лик: као покојна мати, лепа девојка која се удала од шеснаест година. Милан је гарав, блед, детиње младолик. На једном образу има знак: повећи младеж непријатне модро-црвене боје, као да је крв подишла пода њ. То га ружи, ако ту страну лика окрене. Кад се замисли, исправи главу некако изазивачки, лагано диже и спушта капке на очима, и усне му се узнемире. Био је плах, нервозан, и бескрајно осетљив. Здравље танко, а природа ретко страсна. У шестом разреду се био заљубио, и безмало да у драму улети због шипаричких глупости девојчице. У седмом разреду је имао сукоб с професором

математичарем којега је обожавао, и одједаред је зајецао, усред разреда, тако тужно и очајно да се проф-Ћира скоро на колена бацио пред њим. Та је поза професора Ћире после овековечена у стиховима и у цртежу, и звала се, сасвим у гимназиском стилу: Проф-Ћира под ирационалним кореном. Милан је објашњавао свој испад: Кад волим, свеједно, девојка или проф-Ћира, погинућу.

Бранко се приближује, Милан га не опажа. Ниско спустио главу, пред њим је сам геометриски цртеж, и око цртежа у реду, и без реда тма божја од формула и ланаца. Усне су немирне. Милан мисли. Бранко га са задовољством посматра: лик се грчи, па ведри, па затеже као на скок, па одједаред укочи као у грабљивице која је убаутила плен. У том часу нервозни танки прсти Миланови дохватише писаљку и забодоше је усред једног великог знака питања! — Држи га, Милане, да не умакне, реп му његов! — прискочи Бранко. — Ту је, ту је, једва сад! седи да ти покажем. Од јуче, не могу да се смирим: или да измислим, или да погинем...

Да ли си понео таблице? Е, добро. На мојима, ево видиш, заспао мачак, и немам душе да га пробудим. Иначе витла по целу ноћ, а сада седи крај мене и не миче. Или зна шта је матура, или ми нешто слути. „Одлази, Мико, шта ћеш ту!" терам га; „ено ти бал на крову почео." Он само стисне очи, и потседне ме. Кад ја легнем, он остане на мојим хартијама. Мистериј. Ви песници знаћете каква је то тајна... А ноћас баш не тренусмо ни ја ни Мика. Не знам, нешто ми мутно у глави, нешто светлуца у очима, као да сам и ја мачак. — Ма није ни мени много лакше. Страшно сам растројен, накратко насађен, сам себе не познајем. Уморни смо ваљда. Да се и тај испит једаред сврши... Или бар да нисмо ту неки вајни одликаши и директорове узданице... Хо, богати, што је то напаст бити одликаш! Ем си оцу узданица, ем ти директор једнако у очи гледа. Владимир Рибарић, лепа средња мера, и дивота! Сигуран је да пасти не може, а директор га се не тиче. Ја му поменух матуру, а он: „Мени је матура што и оном волу комарац: нит знам кад дош' о ни кад пош' о..." Жив ти Бог, Милане, је ли ти долазио Павле? Код мене, ни да припита. — Био је синоћ колико да отвори и затвори врата... Ама шта је с тим Павлом? Мени је све заплетенији? Нешто има у њему туђе. Оно, истина, мати му је Швабица, покрштена Јеврејка, шта ли, али отац му је прави Србин и сасвим наш човек, и кућа се њихова води права српска кућа... Не могу да сам паметан. Или је Павле чудак, или је у њему неки велики дар, па се мучи како ће изаћи на свет... Како ти мислиш? Хоће ли од њега бити велики човек? — Бранко ћути. Милан још једаред покуша да добије одговор, и учини: „Хм?" али Бранко је ћутао као заливен.

Милан онда стави пред друга хартију и зелено мастило: — Ти ради задатак зеленим, да после лакше сравнимо. — Одједаред Бранко завали главу и рече мирно: — Сад ћу да ти кажем шта је Павле. Павле је Јеврејин. — Настаде пауза. Од оних потпуно празних, кад је једна страна казала све, а друга не уме да мисли ништа. Милан укрстио прсте руку на колену, гледа у њих као постиђен, и чека да Бранко каже да се шалио, и зашто се шалио. Напослетку расплете прсте и одбаци рукама скоро љутито: — Шта фантазираш! Какав Јеврејин! Ушли ти у главу они твоји „древни народи", а бог те пита шта ћу сутра бити ја. — Бранко мирно допуни себе: — Јеврејин по крви и раси, по интелигенцији, и, изгледа, биће то и по судбини. — Како по крви? — Не знам то сасвим одређено, али без крви се не може бити ништа, то ти је ваљда јасно. Чика Јова, наравно, за јеврејство нема одговорности. Он је наша крв, наш адет, наша глава и срце. — Бранко се засмеја — глава и срце — смућкани, као код свих нас Срба. Ђаво би нас знао, хоћемо ли то кад поправити. Али то сад не спада на ствар. Дакле, ако чика Јову издвојимо, остаје фрау Роза. Зна се, Милане, сад већ давно да је она непокрштена Јеврејка. Павле ми је причао да је дед њен, негде у Виртембергу, био прешао на протестантизам, али се потомци опет вратили у Мојсеју... А лик и карактер фрау Розин одају расу. Тврдоглава, јака, мудра, у себе затворена, жилава, среброљубива, она ти на длаку показује да дед није озбиљно примио хришћанство, и да она није озбиљно узела

свога мужа Србина. Она чува крв отаца, а зато се није бојала од удадбе за Србина, и зато је родила правог Јеврејина. Она обожава Павла, али га тако воли и тако води, да телом и душом послужи Јеврејству. И послужиће, или ће пропасти... Жилавије расе од јеврејске нема!...

Ја већ пуну годину дана марљиво учим њихову историју, и ужасно ме занима! — Кад ти све то читаш и учиш, Бранко, ако Бога знаш! — То је врло просто. Књига увек у џепу, и чим останем сам, читам. А историју ја читам као роман... Да, а што се тиче оне жилавости, то ти је сад велика борба у кући Павловој. Павле није још доста жилав, и фрау Роза га жилави!... Павлу није лако, Милане! Или ће фрау Роза начинити од њега жилавог Јеврејина какав Јеврејин и мора бити, и моје је то мишљење — или ће га, као Аврам Исака, жртвовати раси и расном идеалу... Трагедија лебди тамо у кући, да знаш, Милане, јер је код Јевреја све трагично... Сироти Јевреји! Халапљиво грабе новац — и нико боље и раскошније не живи него ти твоји „сироти Јевреји!" — и нико у грознијим бригама за опстанак не живи од мојих Јевреја! Ти то не знаш, Милане драги! Други народи живе у својој држави, на свом тлу, са својим језиком, *и за расу не брину*. Јевреји, истина је, једу добро, и набијају џепове парама, али они грозничаво рађају децу и тајанствено васпитавају децу, само да раса опстане. Јевреји се приносе на жртву својој раси сваки дан! Посматрај их мало боље, и мало дуже; има их код нас хвала Богу, од сваке сорте. Јуре, промећу се, врдају, претварају се; у зору су први на послу, увече су последњи на одмору. Никада не живе, како бих то рекао, *личан* и лежеран живот, како живот дође. Стално су у напрегнутим улогама. Те улоге играју не увек симпатично, али жилаво. Жилавост уопште није симпатична, али се с њом траје и без ње нестаје. Јевреји играју своје улоге и са заносом, лудачки! Зар ти то не видиш! побогу брате! Ја видим, и ја их разумем.

Као на каквој огромној позорници, сложно, стално, на конац и на једну пару израчунато играју они широм бела света свој јеврејски задатак. Играју своју грозну драму , којој нико не пљеска. Не воли их нико! Они су свет као и други свет, а опет изван света... Страховити су то напори, и ужасна вера у себе, и, ја не знам шта још и још! ... Е, видиш, и наша фрау Роза је у тој драми један од добрих глумаца. Њена улога, то је Павле, Павле Јеврејин. Сад знаш све што имаш да знаш о другу нашем, кога треба много да волимо... А ја се, богами, узбудих добро... Дај овамо ту твоју математику, и зелено мастило, да се охладим.

Неки дан касније, у паланци велика сензација. Бранкова прича — обрада историског материјала — појавила се на врло угледном месту књижевног часописа. Редакција је то угледно место протумачила у белешци: „Причу је писао сасвим млад човек, који ће ових дана тек полагати матуру, и прича као таква има недостатке сваког почетничког рада. Али су чисто лична и топла запажања животних ствари код овога младића заслужила охрабрење." Паланка се узбуркала. Све школовано говори о причи и о способностима писца. У кући Бранковој празник. Диван, чисто духовни празник, какав засија у сиромашним кућама кад и тамо зађе нада. Другови лармају. Владимир Рибарић држи говор. Павле и Милан грле Бранка. Господин Тома вади из џепа свој стари и старински сат, и, сав уздрхтао, предаје га сину. — Ево, сине, мени је сад куцнуо најлепши час, и сат мени више не треба. — Ура, ура! Другови се куцају, испијају до дна, певају. — Госпа Лепосава, мајка Бранкова, пева с ђацима; господин Тома плаче. Истовремено се и у наставничкој канцеларији гимназије одигравали тренутци опште радости, и тренутци професорских амбициозних обрачунчића.

Тркунић, професор књижевности, говори као да је усео на коња: — То је, господо колеге, просто готов писац. Симпатични наш Каленић износи из гимназије стил и рутину писања! — Историчар, необично фина тиха природа, говори као да му је глас од свиле: — Ја молим, господо, да се уз реч „симпатичан", дода реч „даровит". Тај млад

човек је пун рефлексија, и каквих, за његове године! Давно већ ја осећам да у том младићу сазрева пре свега мислилачка способност. Познато је, он историју претпоставља свима предметима, и посветиће се сав историји. И прича је изишла из историјских његових студија случај једног средњевековног Јеврејина научника ако можда нека господа колеге још нису разгледала причу Каленићеву. — Узима реч директор, смеши се: — Разнесосте Каленића, господо! Ја, као директор, узимам слободу да овде прочитам мали одломак из приче, јер се и ја поносим тим младићем. Ви разумете; без деце сам. Да се деца могу красти, украо бих био Бранка још пре осам година, давно пре ове приче... Ево мало текста: „Државе и грађана има тамо где има тле отаца и родни језик. Јевреји немају ни једно ни друго. Они не брину присне, локалне бриге грађана и уских патриота, они брину хладну, далеку, апстрактну бригу о раси, о трајању расе... Тражим, каквом бих сликом могао претставити како живи та раса у белом свету. Јевреји су као оне биљке пузавице које истовремено расту и путују. Оне живе и цветају вукући се по дугачким оградама. Свега се машају, и све обухватају, и опет нигде не остају. Ако тргнеш неку гранчицу, извлачи се као да се одмотава, нигде краја. Ретко, баш ретко, та се дуга павит и прекине, али не у изданку. Где је изданак? Стане човек увлачити руке у оне густе завесе од павити, почне грепсти и по земљи. Једва наиђе на коренак, сасвим слабе везе с тлом, и тај се коренак, сасвим слабе везе с тлом, и тај се коренак одмах извали. То је, и таква је веза с тлом! Али павити и гране не умиру, иако се коренак извалио.

Можда је безброј коренака? Није. Једва далеко негде нађе човек други, који се такође лако извали. Од чега живе, и цветају, и миришу, и красе свет читави плаштови и зидови оног зеленила и цвећа — то остаје загонетка! Гранчице расту такорећи на очиглед. А кад потрага човек, око чега се обавијају, шта грле: то је сув телеграфски дирек, хладан неки зидић, гвоздени жичани преплет. Око самих себе се обавијају! Иду два огранка једно другом у сусрет, омотају се један око другог, усправе чврсто, и одмах се за њих хватају нове, слабије зелене гранчице. То је једно данонoћно надрастање и путовање. Једна жилава конкуренција свему живом и мртвом. То је један живот и исхрана без земље! То је чудо! *То је јеврејство*! То је јеврејска егзистенција по сваку цену, и јеврејска амбиција која све савлађује... Каже се да велики проценат Јевреја силази с ума због неутољених амбиција. Жене њихове су чисте страсти амбиција, и утичу на мужеве, браћу, и децу понекад и страховито. Отуда ваљда она чудна зависност Јевреја од жена, надмоћ жена њихових... Погледајте Стари завет. У Старом завету има жена владарки, има богатих, лично угледних девојака за које младожења мора седам година да тегли — професори се смеју — има интелигентних и препредених робиња које у породицама праве компликације и збуњују закон; има их саветника у ратним таборима... У Новом завету, жене су избрисане. Јаирова кћи је мртва. Мудре и луде девојке, иако са дубоким смислом, само су мисао и декорација. Марта и Марија су покорне слушкиње. Мати Христова је велика мученица и чиста жртва.” итд.

Професори пљескају. Тркунић скаче. Директор га прекида. — Још неколико речи, крај приче. Јунак је на самрти у незнаном и белом свету. На нечије питање: одакле је родом и пореклом, смеши се тужно, и не може да се сети како се звало село где су му некада живели родитељи. Завршује причу наш млади аутор својом рефлексијом. „Тле отаца и рођени језик, то је спона човеку и између овог и оног света. На свој тврди корен мора човек лећи, и на своме језику последњи пут уздахнути, ако ће лако да пође Богу. Отуда сви људи, смртно болесни, без интереса можда већ и за децу своју, свом душом теже још само корену, издржавају дуг пут и муке, само да на свом праотачком тлу душу пусте. Смрт тражи, и долази по човека у завичај његов. Јеврej и смрт вија по белом свету! Сироти Јевреји! То је мучан, диван и велики свет!”

И Бранко се од свога успеха мало занео. У срцу топлина, и све некако широко. При ходу, нешто га диже. Све му је мило и лепо, све хоће. Осећа да га на улици милују погледи људи, и као желео би да му је то свеједно, али није. Наравно, видео је и понеки усињени смешак, и чуо понеку завидљиву реч. Има слабомоћних, који се осећају прегажени чим неко напред крене. И има уображених, који верују да су они исто што и Каленић могли, и само их он случајно претекао, и тиме им кривду учинио. — Море, Бранко, ти положи матуру! — Тебе, Бранко, нико више не стиже! Што рекао мој отац, не стиже те, ни да је лане пошао! — Бранко се бори у себи. Једнако се смирује, а узалуд. Види у огледалу да је стално румен, и непријатно му. Пије хладну воду, али и то узалуд, у њему се запалио читав лагум воља и снага. — Шта сте ме окупили! Једаред сам нешто потрефио, и сад хука-бука ни за што.

— Али осећа Бранко да је у њему прорадила амбиција, велики немир човечје душе. Бранко је као болестан. За његову урођену ведрину, то је мутна зона. Сиромах писац сиротих Јевреја! Два најмилија друга, два брата, као да ставише нешто између себе и Бранка. Павле, увек малодушан, заломио се у вери о себи, и гледа у Бранка с тужним одушевљењем. Милан, фино умна израза на лицу, амбициозно затегнут у сваком дамарићу, питао је тих дана Павла о Бранку тачно оно што је мало раније питао Бранка о Павлу: — Шта мислиш, Павле, хоће ли Бранко једног дана бити велики човек? — А Бранко једног дана устаде здрав, изађе из мутне зоне! Као да приче и нема, као да прича није била друго до једна гимназиска лекција. Бранко је просто заборавио! Нико у паланци, наравно, није слутио да је то био најбољи тренутак „величине" Бранкове. Сем, можда, господин Јоксим. Потпуно и очигледно здрав, упаде Бранко међ другове и у разговор Павла и Милана, и рашчисти таму и маглу. — Жив ме Бог убио, ако не знам о чему сте разговарали. Ево ћу одмах да наставим разговор. Каже господин Јоксим: „Онај Каленић има нос за историју, то је несумњиво, Али је јунак његов малчице као досадан. Нит једе, нит пије, нит девојке гледа. Сад је ред на Чајновића, на нашег лиричара. Ја га видим, богами почесто, с Нинушком Петровић на вежби, и уверен сам да ће његова прича, или драма — све мислим да ће он драму изабрати — понети младеж, а не старе Јевреје и професоре... А већ Милан Марић, зна се. Он је човек претурио љубавне сцене још као шестошколац; и од њега, математичара, чекамо неки диван мост, „к'о ибришим танак, као сабља оштар", како пева народна песма... Та три младића наша, три поета. Просто не знам како наше госпођице одолевају.

Ја да сам госпођица — хвала Богу што нисам —ја бих често и образ погазио, и сваки дан бих другог момка волео..." Зар није, браћо, златан наш господин Јоксим! Сушта правда и памет! Сваком оцену какву је заслужио, и сваком репић, да се не би у добру много понео. — Павле и Милан се разведрили, смеју се, зову Бранка у посластичарницу. У посластичарници су господин Јоксиму написали дугачку депешу у стиховима. И решили да Павле има да је плати, наравно само зато што је у духу лирском држана.

Кад је Павле, сав срећан, отишао, Бранко уздахну. — Да чувамо тог Павла као очи у глави. Осећаш ли ти колико је тај младић питом, добар... и како је његов живот тежак... А ти, мостоградитељу, да међутим престанеш водити рачуна о величинама и бесмртностима, јер о томе води бригу — знаш ко, фрау Роза. Да ти причам. Пролазим ти ја јуче поред баба Фрелиховицине „мушке конфекције", кад, у дућану цвет госпоја, и оних с кукастим носом, и нашег света. На моје изненађење, и фрау Роза у визити. „С ногу да поразговарају", што рекла моја мати, која такође врло радо с ногу разговара и оговара, али тада није била у друштву. Ја застао бајаги пред излогом, и слушам шта причају. Говоре, брате, Јеврејке — целу истину сам у причи писао — све што и њихови људи говоре. Барабар с њима се мешају у трговину, у политику, у новчане ствари, у лицитације. По себи се већ разуме да се мешају и у судбину деце. Баба Фрелиховица,

знаш је, нафризирана, умидерена, дрска, као да неки извештај чита: говори како је њено дело што су јој синови адвокати и доктори, и што јој ћерка има место у јеврејској општини. Помисли, Милане, та балавица прима сваког првог плату, као човек. А она рохава Кронерка, што иде на два штапа, и продаје сита и корпе, и мења „приватно" стран новац, прича нешто о увозу и извозу, што ја нисам разумео ама баш ни оволико. Трећа критикује општинску политику. И тако даље, Јеврејке држе говорницу.

У неке се јавила Владимирова мајка, госпа Рибарићка. Погледала ваљда своје прсте и видела да би она и Фрелиховица могле барабар лиферовати прстење за неку адиђарницу, те ти и она упадне у разговор. К'о вели, имам и ја сина, а имам и новаца, па што да само Фрелиховица прича. И отандрка ти, некако као да је напамет научила, да ће њен син, чим прође матура, на пут, да изабере у ком ће царству учинити права. Баш тако је рекла, „царство". Одједаред ти се утаче фрау Роза. Паметна Јеврејка, ни прстења, ни турнира, ни фризуре; али кад започе да говори, брише као ветар. Јао си га и царствима, и свима нама матурантима, свима, и онима што се о бесмртности такмиче. Учинила је, додуше, част да међу првим ђацима нашег разреда спомене и тебе и мене, наравно после њеног сина — Владимира ни с резервама није метнула међу прве — а успут је ошинула репом неке матуре и матуранте из година прошлих, али кад су били на матурама синови неких присутних госпоја... Чекај, чекај, после је и нас мало деградирала. Вели:„Али имају сва та господа да забију нос у футрол, има ту да се ради и учи још и још, и ко зна ко ће, на крају крајева, кад се сврше и друге школе, извући велики трефер!" — Бранко показа још једаред мимиком и имитацијом нагласка и изговора фрау Розина, како је казала „велики трефер". — Ја ти сад, наравно, не знам сигурно да ли је при том мислила на новац, или на оно што тебе мучи, на „великог човека", али ми се чини да је било то последње. Јер, фрау Роза није потегла руком по тезги или по длану, него, богами, диже руку заједно са дугачким старомодним њеним кишобраном пут висинâ.

Матура је била те године сјајна. Све је прошло с чашћу. Државни изасланик је говорио с узбуђењем: — Господо, ја верујем да ћете ви бити и генерација одабраних, и генерација срећних. Радите даље с вољом и весељем, за добро своје и опште. — Директор је говорио очински, шмркао, и гутао прекинуте речи. Од свршених матураната, говорио је, по једнодушној одлуци, Павле. Младић се пустио и дао сав. Било је ту енергије која скоро налеће; било тамне неке емотивности; било достојанства и интелигенције која изненађује код младића од деветнаест година. Увече је приређена, у Великој кафани, заједничка вечера наставника и матураната. Неколико младића, међу њима Павле, дошли су у прописно тамним вечерњим оделима. Остали су били шарени. На вечери се добро јело и пило, много певало, па и играло. У сали је био клавир; неки су понели виолине, неки тамбуре, а сви су складно и лепо певали. Младост је, наравно, све понела. Професори су један о другом причали анегдоте, бивши ђаци читали одломке из својих дневника. Било је и здравица, и ученичких захвалних говора, који су сви одреда имали акценат искрене туге због растанка. Кроз осам дугих година отпало је све оно што није било за школу и напор, и од седмог разреда до матуре, разред је маршовао као једна добра чета, један дух и једна воља. Растанак је сад почео да боли двојако: као растанак од наставника и старих зидова и навика, и као растанак од другова и браће. Стале су се и нехотице рађати тужне песме. Срца набрекла, професор и ђак се изједначио; разлива се само тихи разговор меланхоличне наше народне попевке. Сати више не куцају; нико се више не зове својим личним именом; лебди се у атмосфери горке сласти поезије; у атмосфери по којој лепршају и бели анђели живота и црни анђели смрти.

Одједаред се осетило да пуца зора. Светлост и стварност. Сати опет куцају, и сваки добио своје име. Весеље усахну. Нешто једва видљиво, али ипак јасно као бео конац, затегну се кроз простор и време, и пределе младо и старо, оне што одлазе и оне што

остају. Још последњи пут друштво се саби у целину око старог кафанског клавира. — Браћо, да урадимо још једну и последњу нашу „филхармонију" — чу се нечији тобоже весели глас. Реч „последњу", пресече као нож и охлади. Језа. Сви закопчали капуте и дошли тањи, и танки као сенке. Павле и Владимир седоше за клавир. Две виолине, две тамбуре, брач. Милан ће својим дубоким страсним гласом држати соло, а упадаће збор у четири гласа. Просу се низ песмица: песме љубави, младости, растанка, и најзад оне туге којој нема имена, која подједнако гуши младо и старо, срећно и несрећно, зато што човек има срце, и срца имају слутње. — Сурдина, господо, пианисимо! — диктује Павле, а слушају и сви професори, као деца. Сад пође оно пригушено певање извежбаних певача које ни један трепет ни акцент мелодије ни речи не пропушта, а ипак је као шапат неодређено, танко, пуно замирања. Музика се све више претвара у уздржану пратњу, а песма у неки говор и исповест. Па се пратња још станчала, а Милану глас попео у грло с пуно грчева.

Не дај, Боже мој боре, (хор: мој боре)
Не дај, Боже, до зоре, (хор: до зоре)

Не дај, Боже, брже умријети... (хор: умријети)

Клавир и виолине попевају, брач кида ритам, мушке груди уздишу. Начетили се забезекнути келнери, као авети: касирка јеца. Звуци и ритам жмаре. Главе око клавира се понагињале, полегутило се старо и младо у меланхолији и љубави некој која би свет спасла, кад би свету спаса било.

Сутрадан, младићи дошли у гимназију да покупе што им је још од ствари тамо остало, и да се од наставника дефинитивно опросте. Слика је сад сасвим друкчија. Младост излази из довршеног периода као змија из кошуље; не треба јој оно што је свукла, иде даље, свежа, нова, лепша, захуктана, смела. Професори остадоше на прагу великих улазних врата, као приковани. Загледали се сви у једном правцу, као једним паром очију. Сачекаше док младићи не савише за угао — напустивши гимназију заувек, па онда и они стадоше полако излазити, напуштајући гимназију за два месеца. Одмор њихов ће бити мали један лук којим ће се они вратити на старо место. А какве су огромне лукове и отскоке гледали пред собом свршени матуранти! Међутим, ко зна, можда су ноћашње ноћи, можда тога часа, Усуд и Урис решавали и решили какви ће и колики бити и ти лукови и отскоци. Нешто слично је мислио у себи стари професор историје, најфинији и најдушевнији међу професорима, оставши на вратима последњи, сам, пошто се други разишли. Он је срдачно испраћао све ђаке, али је у том часу волео свом душом једног свог ђака, једног и јединог његова Каленића, кога из поштовања никада није називао крштеним именом. Махао је руком као заставом докле год се ђаци видели. Ђаци се осврtали. Осврtао се и Бранко. Да ли је својим кратковидим очима могао да види поглед и израз лица свога незаборавног учитеља и друга? Ако није видео, и боље што није. Прави одликаши, одликаши даром и душом, ретки су. Професорски занат је често дуго путовање кроз пустињу. А младићи остављају гимназију као што змија свлачи кошуљу. Стари професор историје изгледао је као да се сахрањује.

Три месеца касније, кад је малу паланку притиснула јесен, кад је јесен сабила професоре у катедре, генерација „одабраних и срећних" разишла се на све стране, ко ближе ко даље, по разним градовима и школама. Бранко и Милан добили су стипендије, и Бранко се решио за Беч, а Милан, осетљивијег здравља, за Алпе, за Инсбрук. Бранко је изабрао струку правим путем, по позиву и срцу. У Милану се амбиција борила и расла. Лепо се обукао, и први пут можда намерно отишао пред велико огледало у Великој кафани. Тргао се од своје слике са задовољством. Тај нежни младић ванредно лепих поза, имао је нешто аристократско. Очас, ту пред огледалом,

научио је Милан неки нов, блед осмејак, час сетан, час мало арогантан. Са овим последњим осмејком на лицу запитао се сутрадан у себи: „Математика? то је повратак у гимназију, у сиротињу? Дакле, не." И уписао се на медицину. Владимир Рибарић је преко ферија заиста обишао неколико царстава, али се најзад зауставио у малој републици Швајцарској. Од осамнаест матураната остаде у паланци само Павле. Запрепашћење у варошици веће није могло бити. Врста револуције, врста љутог грађанског и сугрђанског протеста наваљивала је на кућу Јове граничара. — Зар Павле да не иде на науке? Ја ко ће ако он неће? — Чија је то воља, и шта то има да значи? Дете је здраво, Роза и Јова имају новаца колико хоћеш, а Павле испраћа другове на станицу, редом, и враћа се кући. — Не може то да буде! Сви не дамо! Павле је наше дете! — Како по паланкама људи имају понекад осећање и дрскост скоро фамилијарне заједнице, неки нападоше у Кафани Јову као да су му тутори, а један од Влаовића безмало да га издевета. — Чија је то памет, питам те! — сева и грми Влаовић. И ако не пошљете дете на школе, кућу ћу вам запалити, теби и твојој Рози! Не шалим се! Знаш добро да сам своју палио, па ћу и твоју!

— Не беснуј на мене — одговара Јова граничар доста мирно. Влаовић онда тек плану. — А, тако велиш! Е, онда да знаш да ћу кроз прозор ујахати у ону забарикадирану кућу, и да ћу истерати на среду оног твог слепог миша!... За вас је син, срам вас било! — И жене се побуниле, и псују на свој начин. — Не можеш ону љутицу Розу нигде сагледати, па да имаш очи соколове. Закључала капију, на свима прозорима затворене шалукатре, изволте, ко сме! — Ми се са две стране граничимо плотом, и скоро смо као једна авлија, али бадава. Јуче, смотрих ја кад је искочила да подметне суд под олук. Јурнем кроз сву ону луду кишу, прескачем као јарац — јака киша па иде на сто рукава — и таман стигох до Розе, кад она одмахну рукама као коњ кад се брани репом од мува, и утече у кућу. — А много би ти вредело да је баш и стала да се тобом разговара. Та се не боји ни комшилука, ни мужа ни сина, никога. Рабин јој ништа не може, јер се тобоже покрстила; а протестанску цркву немамо. — Ама ви све жалите Павла, а Павле весео и расположен, као да није већ последњи рок да одлази, ако ће одлазити. Видећете, једног јутра Павла више нема, и ми ћемо се сви насамарити. — Не знам, али не верујем. Одвратан ми је сад већ и тај славни Павле. Исти је као и она његова мати. Ћути и ћуте. — Паланка, лепо да пукне. Она хоће скандал, а кућа фрау Розина цакће фино и равномерно као захуктан разбој.

Пуче најзад: Павле се уписао у месну трговачку школу: курс од годину дана, тромесечна пракса, и онда испит. — Ју, ју, то је просто страшно! Песник, свира у клавир, први ђак, јединац, пресипа им се, и хајд у трговачку школу с калфама и с практикантима из штедионице. Жене, мени је памет стала! — Кажу, Павле се решио на то да не би оставио матер. Болешљива је, кажу, њега једног има, обожава она њега, и он њу.

— Доста тог обожавања! и та луда реч се пре фрау Розе никад није чула у нашој варошици. Чудовиште од жене, и она баш измислила „обожавање". Мука човека да узме! — Све је то лепо, али ја вас питам: куда то води? Залудила је Роза потпуно оно красно дете. Стоји пред њим као змај, и онај паметни Павле не уме да мисли ни да бекне. — Чујте свете! — вришти поштарка, млада лепа девојка, којој се Павле много допада. — Чујте свете, чујте! — Али се није разумело шта поштарка управо хоће да каже.

Паланке су у основи здраве. Паланачке емоције и протести никада нису много трајни. Паланка се узбуђује, прети и штрапацира само у првим пролазним периодима неког догађаја, док су авантуре још авантуре, и несреће још несреће. Паланку занима мелодрама. Кад прође драма, паланка говори о човеку и догађају још неко време у конвенционалним метафорама, а онда прелази на ново. Дешавају се зато и

недоследности: да паланка временом заузме према неком ранијем догађају сасвим супротно становиште, одобрава оно што ју је пре згражавало. Павле иде мирно у трговачку школу, и људи га поштују, и налазе да није рђаво свршити трговачку школу, нарочито кад је неко имућног стања. Код куће, као и раније, Павле узима разне приватне часове. Са својим старим професорима ради грчки језик. Господин Јоксим зна, и разглашује да је Павле набавио ваздан стручних књига, и да много чита, и да озбиљно улази у област финансиских проблема. Заиста, вића га паланка да шета и разговара са директором Штедионице, са шефом фискалног отсека у магистрату, с једним угледним адвокатом који чисто финансиске спорове заступа. Паланка се смирила. Сагледала нову страну ствари, и опседа тајне с нове стране и са другом стратегијом.

У кући код Павла осећа се неки особит мах. Углавном између мајке и сина. Њих двоје као да спремају нешто што другима не саопштавају. Од момента до момента, увуку на неки начин у *то* и домаћина куће, чика Јову; и паланка тад мора да прими чињеницу да у тој заједници влада ипак неки склад. Заиста, растрчао се одједаред много Јова граничар. У добри час по паланку. Јер чим он почне обављати послове, ствари су много мање тајанствене. Сазнало се да у кући има неки нов извор моћи, да кућа опет стиче. То паланци увек импонује, у основи. Она заузима нов став. Очекује и дотле респектује. А, међутим, гледа свако ко може, да се препоручи за евентуалне сарадње и комбинације. „Новац је рад, а рад је за поштовање увек" — резонује паланка. Господин Јоксим грицка своје зубе, и смеје се паланци. — Нити је новац увек рад, нити је рад увек новац... Нема ми Каленића. Он је стручњак за јеврејске проблеме. Ја бих рекао да код Јевреја новац увек није рад; а код нас Срба рад није увек новац... И отуда је фрау Рози свакако лакше међу нама Србима, него што би нама било међу Јеврејима... Нема ми Каленића, а ја се можда варам, — У Павла је паланка почела да гледа с новим удивлењем, јер је постао сарадник на локалним листовима, и српском и немачком, и то још нарочито за економску и финансиску рубрику. Неки потрчаше да му прореку велику будућност и богатство, дакле фрау Розин „главни трефер". Други су са иронијом додавали. — Дакле свршено с песмама и драмама. — Крштени кум Павлов, благајник српске црквене општине, рече једном: — Ама, људи, то је све напослетку лепо, али то су чисто јеврејски путеви, и шта ће ту мој кумић Павле... Је ли то уплив старог Исака? Да ли се кум-Јова променио умећући се по разним јеврејским предузећима? Да ли се фрау Роза бадава крстила?... Шта је на крају крајева Павле?

Павле је сам себе то понекад питао. Он је опажао да се подаје разним нагонима. И да им се подаје некад природно, а некад с нелагодностима. Било је дана када је некако са узвереним погледом у сама себе питао себе: да ли је могућно да он, Павле, с мајком отвара дућанчиће по околним селима, и снабдева их багателном робом. А било је дана кад је весело звиждући сабирао своте чистих добити, слутећи све одређенију тајну новца и мистичну неку своју моћ над новцем. Сам је себе хватао како понекад сатима мисли о новцу. Једаред чисто теориски, једаред чисто практички. Осећао је да и он, као и мати његова, има у грудима жедно место, и био свестан да само та мистична жеђ мами новац. Па су онда долазила времена кад је Павле писао песме, и покушаје драма, и заборављао на новац. То су били мучни, немирни периоди, и он би тад говорио матери да би морао некуда мало отпутовати. Долазила му потреба авантуре, и неког рашчишћавања затим. Али кад је боље загледао у себе, и та чежња за авантуром се од неке тачке надаље мешала с трговином и с новцем, на један или други начин. Сневао је Павле да постане велики филантроп, или нека врста мецене. А некако заједно с тим је сневао да постане банкар, у Паризу или Египту, и да влада над бродовима, и над робом целог света, и има новаца свих владара и држава на свету. Мати га је чешће посматрала да он не зна, и било јој је непријатно кад би га ухватила да се држи за чело и има у лицу израз страдања. Па се опет умиривала, јер би се Павле врло живо интересовао за куповину једне рабатне једноспратне куће.

На њу би, решили су мајка и син, дигли још један бој, све лепо премазали, и добили кућу с много малих станова за издавање. Замало, као у некој бајци, кућа се и створила, и сви станови били издати. Сабио се ту шарен сиромашни свет. Од судског пристава с лудом сестром која је цео дан под сунцобраном ишла по кући, па до Симе „црквењака", који је тај надимак добио отуда што је у два маха покушао да обије цркву, али, вели он, „Увек ме страх Господњи одвратио од зле намере". Кирије је побирао углавном Павле. И као некада, у гимназији, све благо и учтиво, и с ваздан истинских уступака; успевао да на сат тачно побере своте онако како је где углавио. Првог у месецу код оних који имају; петнаестог па и двадесет и деветог код оних који немају, али онда тачно петнаестог и двадесет и деветог. Сестри пристављевој је носио руже, понекад и бонбоне, али је од пристава тачно шеснаестог увече узимао кирију. Неки естетични страх је улевао у своје дужнике: људи су неговали тачност, и некако са уметничким уживањем и поносом пружали пару онда кад се она чека и зове.

Пуче нова новост. Павле почео давати приватне часове у врло имућној кући Цинцарина Кондилиса. Мало касније, фрау Роза узела на стан два ђака, два богаташка детета са салаша, и та су деца била тако добро држана — уза све друго и од Павла поучавана — да су тронути родитељи сами понудили да више плаћају, и још засипали фрау Розу поклонима. Ове промене се дешавале тако брзо да паланка није право до суда долазила. Опет једног дана сазнало се да се „фирма" фрау Розина бави и заступништвима. Заступала је ситара и бачвара са села у паланци, а лецедера и папуџију из паланке по селима. Створио се у кући биро, књиговођство, робни преглед, магазин. Теорија и пракса се захуктале.

А нека тајна сила је магично затварала ствари једне у друге, како је требало: сита у папрењаке колаче, папуче у вуну, вуну у уговоре и потписе, и све напослетку у новац и у ону моћ од новца која тако диже човека у рођеним и туђим очима. Једног дана, у великом друштву, Павле је рекао: — Да, моћ новца у политици, у држави, у цркви, у животу сваког човека, огромна је. Ја верујем безмало у мистичну моћ новца. Новац јесте просто тржишно средство, али новац је и мистични извор снага. Папирни новац је средство, злато је енергија, понос, моћ држава и појединаца. — Није ово било први пут да се Павле о новцу изражава стручно, духовито, или бар тачно.

Идуће јесени се показа кључ за прошлогодишњу неразумљиву одлуку да Павле, после матуре, тако рећи сиђе с коња на магарца, а и кључ за многе друге ствари. Што нико дотле у паланци, Павле стаде спремати пртљаг за одлазак у Париз, на тамошњи правни факултет. Варошица се просто окужила завишћу. — Зар то уопште може бити! фрау Розин син иде у Париз! Шта кошта Париз! — Павле, међутим, мирно спрема одлазак. Паланка најзад увиде да судбина неће да интервенише, и да ће Павле истински отићи у Париз. Завист устукну, и начини места иронији. — Крили су, јер сигурно ни сами нису могли да верују да ће их то снаћи. — Фрау Роза мора бити да је почела читати фантастичне романе! — А како ли ће Павле разговарати у Паризу! — Ово последње питање поставила је госпођа апотекарка, велика помодарка варошице, која је најзад утерала госпођама паланачким у главу појам „елегантности", и од тога времена збиља и успела да буде елегантна. У том тренутку је стајала у сребрнастосивој хаљини пред тамнозеленом сомоцком завесом у апотеци.

А оне речи је управила господи која су долазила у апотеку на ликер. Господин Јоксим се као мало зачуди питању: — Па научиће Павле француски, госпођо; врло просто. — У госпођи апотекарици нешто преврн: — Али француски није немачки, господине! — Господин Јоксим потеже да се смеје од свег срца. — Госпођо, то је необорива истина. Али ће Павле научити француски као што је давно и добро научио немачки... Сем тога, Павле з н а француски баш прилично, ако ћете веровати мени. — Све се физиономије у апотеци одједаред променише и нанишанише господин

Јоксима. — Павле је скоро годину дана давао часове, и бивао у кући госпође Мање Рускиње и њеног мужа Господина Кондилиса. Тамо се тако рећи искључиво говори француски; али како они станују ван града, и скоро се ни с ким не друже, то се не зна, или заборавља — Госпођи апотекарици искочила једна црвена пега крај носа и једна насред чела; и много наружише њен леп, негован тен. — Аха! то је дакле измислила фрау Роза!... Наравно, фина кућа, отмен свет, гувернанте, стран језик, како би и могло бити да Јеврејка и ту не узме процент... Па да, јесте, Павле одједаред купио кера, и кер се зове Наполеон, а ја се, луда, не сећам! Мислим, мучи се младић с часовима и са оним главоњом госпа Мањиним, кад тамо... Како-тако Павле иде у Париз... Ми га сви од срца жалили кад је једини од својих другова остао овде, а он нам се смејао, издавао станове, продавао сита и папуче, давао часове, кобајаги, а овамо их сам узимао и још се за то наплаћивао, стекао, и сад због дико!... Нисам волела никада да имам деце, али сад ми је, верујте, жао што нисам имала сина, па да се види шта је за Париз! — Како се госпођа апотекарка баш озбиљно узбудила, сва господа стадоше да је умирују.

— Криво чините Павлу, госпођо. — Павле има ванредних способности, то се већ давно зна. Интелигентан, марљив, частољубив, при том учтив и предусретљив, и просто срећан да учини услугу. — Није могућно, госпођо, да вама није мило што ће наша варошица имати сад студента и у Паризу, и студента који нас сигурно неће осрамотити. — Мило ми је — рече госпођа апотекарка кратко, гурну завесу од зеленог сомота и нестаде иза ње.

Тачно у то време кад се Павле спремао да напусти варошицу, сазнало се да се Милан вероватно више неће жив вратити у њу. Ситног здравља одувек, остао је преко ферија у Алпима, да се одмори, јер је своју медицину радио с једним фантастичним частољубљем. Касно се сетили и паланчани, и Миланова тамошња околица, да за њега, дете с Тисе и равнице пуне сунца, није био Инсбрук, сав утиснут у високе планине које се тако рећи кроз прозоре надвирују људма; град с много јесени и кише, и град оне строге брђанске католичке тишине која страх улива. Милан лежи. Његова плућа под једном страховитом инфекцијом, пропадају из минута у минут. Професор је тумачио ђацима тип болести: онај, где болест почиње без јасно обележених симптома и без диагнозе, па одједаред и сви симптоми и јасна диагноза. — Диагноза, смрт; прогноза, смрт — ако се смем тако изразити. Млади Марић за три недеље неће више бити међу живима. — Павле је на тужну вест одмах променио план путовања, и повео и Миланова оца, чика Саву. Фрау Роза се препала од нечега на што никада није мислила, и дала је од своје стране лепу своту новаца за Милана. У Инсбрук су послали депешу. Кад су путници ушли код болесника, он је био миран. Чинио је све напоре да не кашље ни оним малим кашљем за који су још способна била његова раструлела плућа. Је ли оца тешио? је ли пред Павлом крио пораз?

Поздравио се доста уморно, и одмах питао: — Како вам изгледам? — па дохватио огледало које је једнако држао крај себе. Одједаред се узбудио, закашљао, тражио да се отвори прозор и да му се да прашак за умирење. Отац Миланов, који је само годину дана раније веровао да сва срећа зависи од стипендије, гледао је сад шта се за час начинило од те стипендије. Прост човек, али отац стипендијаша који умире, мутно је осетио неку истину о сиротињским стипендијама, и с респектом погледаô Павла. Иначе је чика Сава стајао устрашен и од чудног града, и од страшне клинике. — Ту сам ја, тата, још пре месец дана пролазио у белом капуту, и носио ево овакву иглу да се другима убризга лек... лек?... можда само одмор. — Отац дрхће, не уме да седне. Морали су му превити ноге у коленима и посадити га. Павле цепти, стоји, не зна шта ће. Кроз главу му витлају слике из прошлости... Ко зна, можда ће ипак оздравити. Милан поможе другу: — Јеси ли ти на неком путу, Павле, или си дошао само због мене? — Миланове очи се залише сузама, па и прелише. Отац прискочи да му избрише сузе, паде по сину и узе безумне речи говорити. На срећу, у Миланову мозгу почео је

радити прашак. Занео се не сачекавши Павлов одговор. Али мало после опет плану свест. Милан се сад некако стидљиво и отуђено стаде повлачити у свој свет. — Идите мало у шетњу. Лепо је време. Шта ћете овде... Павле, покажи тати универзитет. — Кашаљ, нов занос, скакање температуре. Одједаред Милан строго упери очи у Павла: — Куда си ти, Павле, управо пошао? Говори слободно, неће ми бити жао. — Павле каза право и отворено. Па додаде: да би он дошао да види друга и да се нису путеви случајно поклопили. — Остављам ја, Милане, за сада Париз, остајем крај тебе док ти не буде боље... Милане, ја сам твој стари Павле... кажи ми шта те боли, боље другу него свима докторима.

— Јеца Миланов отац и јеца Павле, а Милан се закашљао. Изведоше посету. После четврт сата уђе сам Павле. Милан га мирно гледа. — Срећан ти пут, Павле — шапће и смеши се. Кад у младом човеку, на успону живота, падне мртва амбиција, све је умрло.

Сутрадан, Милану још теже. Лекари су дошли до границе, ништа се не може. Болничар опија умирућег, то је све. Теже је у таквим часовима здравима него оном што се с душом бори. Све један другог заваркујући, дохватају се врата и излазе и доктори и болничари и пријатељи. Павле добио јак напад главобоље и лежи у хотелу. Оца Миланова прихватила српска ђачка колонија. Између осталог зато да иде с њима по канцеларијама, даје потписе, како би се тело Миланово пренело кући одмах и без тешкоћа. Старац не зна шта потписује. Не зна ни колико новаца је Павле положио да би све ишло глатко и пристојно. Чак се несрећни човек заносио да он ту нешто ради за свога сина. Умирила га је много реч Павлова: — Ја остајем с вама, чика Саво, и годину дана, ако треба... Милан је ваш, али је и мој. — Старац лута сам око универзитета, умори се, седне на неку клупу, и кад свет не пролази, кука и јауче да је ваљда и Богу тешко.

Милан је ступио у последње часове и борбу. Све му је туђе, само још болничар чини његов свет. Борио се Милан сад већ више против живота него против смрти. Сам се хвата за пулс и шапће болничару, да отац не примети: — Још није готово, још имам да се рвем, проклета младост. — Чика Сава није више излазио из собе. Кад је пало вече, дошао је и Павле. Миланове очи затворене, крклање непрекидно, загуш измара срце, срце још ради.

У један мах болесник отвори очи, показа руком да се отворе прозори, оба, погледа Павла, па оца који је био задремао. Затвори и он очи, прошапта „лаку ноћ”, а већ крљање се никако није ни прекидало. Болничар опипа било и рече тихо Павлу: — Највише још један сат. — Павле на то седе, па скочи: — Чика Саво, ја не могу, ја нећу, не могу да гледам издисање Миланово. — И изађе. Несрећни отац Миланов је могао. Укочено је гледао у постељу, како не би промашио час кад ће Милан дићи руке — тако је веровао старац — или још једаред отворити очи и нешто казати оцу. Није стога приметио да је и болничар изишао. После пола сата ропац стаде разређивати своју неуморну уједначеност. Крклјај, па пауза. Крклјај, па пауза. Отац Миланов помисли: Нека, лакше му је тако, одмара се. И нехотице стаде бројати крклјаје. Опет крклјај, па пауза. Опет крклјај, па пауза. Пауза, још пауза. Пауза, пауза, пауза, пауза.

И тако је округло рачунајући свега годину дана после сјајне матуре, гробље склонило једног од три одликаша. — Не треба његов живот, не треба његов рад и дар! Много је три одликаша, доста је два, а можда само један, а можда ниједан не треба животу!... Ој, гробље! пребриши из ове матуре што не треба! Збриши нарочито „одабране и срећне”! Нема довољно среће ни места за њих! Разболи их, умори их, увуци се у њих како знаш, али их збриши!... — Ове горке, очајне, црне речи говорио је Бранко, као у бунилу, лежећи у стражари железничара на станици варошице. Он је стигао на погреб истим возом којим и Миланово мртво тело и Павле и чика Сава, али

не знајући с ким путује. На перону, кад је изишао из последњег вагона треће класе, одједаред је сагледао и погодио све, и тако му је позлило, да су га железничари морали на рукама однети у своју стражару. Ето тако је изгледала, у то још доста лепо јесење поподне, на паланачком перону, она „тројка", која је нешто више од годину дана раније пошла у живот, како рече државни изасланик, „одабрана и срећна".

Бранко је стипендију своју делио покадшто с још три генерације на дому. У лепом великом граду, богатом свачим, Бранка је сиротиња потплакала као тиха вода обалу. Некада му давала фантастичне линије и егзотичан живот, а некада га затрпавала муљем. Али Бранка није остављало оно нешто безбрижно и снажно што имају људи који мало мисле на себе. У том ведром и некако увек Богу благородном младићу било је великих моралних снага. Више у шали него у збиљи, Бранко је бечким друговима понављао: — Кратковид сам, не видим пуно ствари на овом свету, и добро ми је. — Једног дана му дође од Павла из Париза врло сиво и болешљиво писмо. Бранко се запрепастио, и одговорио другу читавом једном књижицом која се пресипала од орности и вољности, од раздрагано сти једног духовно узлетелог младог студента. Послао је Бранко и препис једне своје песме у прози, која се звала: С в е г а с а м ж е љ а н. Овај наслов је дирнуо Павла, али се убрзо уверио да је погрешно очекивао јадиковку. Била је то ваљда највеселија на свету песма једног пуког сиромашка кога сиротиња не боли ни у једном племенитом центру бића. Налазила се у песми свега једна донекле меланхолична строфа, где је био истакнут проблем чудног додира: с једне стране понос спиритуалног човека, којем ништа не може близу: а с друге стране понос друштвеног човека, који зависи од тако бедних ствари, да се дух не може њима бавити. Завршавала се песма победном строфом, како је Бранко у шали објаснио Павлу, победном строфом једног ћоравог човека.

Каже се у тој строфи: да човек мора бити као савршена грчка скулптура, све садржати и имати, само немати спољне очи, које су извор празних жеља и таштих мисли. У писму, дугачком и срдачном, стојало је и ово: — Хвала ти топла и братска, Павле мој, што си ми послао два чувена историска дела, и нарочито велики историски Атлас. То ти је, што рекли наши стари деспоти, као да си ми „писао једно владање". Само, баш кад нешто лепо добијем или стекнем, стане преда ме несрећни наш Милан... Драги Павле, верујеш ли ти сасвим да Милана нигде на земљи нема!... Сећаш ли се, гутали смо литературу, а литература се састоји од самих смрти, али, себична младост, Боже мој, то су смрти тамо негде и нечије само нису наше... Ево ћу да окренем веселије. Често се сећам твоје класичне лекције о штедњи, и трудим се да штедим. А шта ли ћу, ког врага, штедети! Три комада намештаја око мене од тврда су дрвета, и штеде више они мене него ја њих. Ваздух не могу штедети. Одело, чувам га као очи у глави; чим дођем кући, свучем га и обесим у орман, а навучем неку стару антерију коју ми Баба даде да ми служи као шлафрок — али шта ћеш, од једних панталона никако не буду двоје! Новац се при том најинтересантније понаша, и то ће тебе, економисту, више интересовати. Уштедим пет форинти, и пошаљем их оцу, с много радости. Мој отац уштеди истих тих пет форинти, пошље их мени од срца, додуше и некако „научно": с напоменама и примедбама. Напослетку тих пет форинти заштеди онај коме ја свака два месеца носим отплату за узете књиге. Тај ти братац баци мојих пет форинти у фијоку онако отприлике како смо ми бацали шљунке у Тису. Видим јасно да му тих пет форинти не требају, и да ће их тако баш и заштедети.

Али се и ја одмах наплатим: узмем нову књигу од њега, и од нас двоје, Павле, срећнији сам ја... Хвала ти увек на лекцији о штедњи, јер, морам ти казати, ја поред свег крпарења живим пристојно зато што штедим... Оца ми је жао. Он је човек сур и мрк, и тешко сноси сиротињу. Нити је песник, нити има моћ адаптације... Ако мајка твоја може њему да створи ма најмању зараду, колико да стари себе лично понекад утеши, ја ћу те, Павле, уколико се то може, још више волети и поштовати...

Професор М. је запазио Бранка и заволео га, и чим дође у семинар, својим кратковидим очима тражи њега. Уосталом и Бранко професора, својим кратковидим очима. Другови га задиркују, Бранко признаје: — Ма јесте, волимо се, а не видимо се. — Професор је једном казао Бранковим друговима Србима: — Ваш земљак није свакидашњи тип студента. Једноставан, иако врло способан, марљив, скроман, чист од сваке усплахирене амбиције. То још нисам видео код млада човека. На њему сам се ја, овако матор, поучио: да можда ниједна амбиција не ваља, и да нема такозваних племенитих амбиција. То отсуство сваког сујетног немира чини од студија г. Каленића праву уметност. Он мисли са стрпљењем које задивљује, и каже ми понекад, без сваког акцента, врло лепа запажања. И никад не фантазира о будућности! Као прави радник, одвали свој део посла за данас, и слава Богу... Врло волим да радим с вашим земљаком. — Студенти су их посматрали чешће: два кратковида, саставе главе, помешају косе, легну на хартију, и само се старачка леђа професорова јасно издвајају.

Бранко и Павле, после Миланове смрти, више се од две године дана нису видели. Навикли се да живе одвојено. Једних ферија је Павле путовао по Енглеској, и стигао кући кад се Бранко већ био вратио у Беч. Друге године, Бранку се насмешила срећа, добио награду за темат, помогао му мало и Павле, и он је отпутовао у Италију на три и по месеца. Вратио се тек колико да се види с Павлом, да поразговарају, и опет се разиђу. Кад стадоше један према другом, погледаше се, загрлише се, па се опет погледаше. Мало трагова од некадашњих сасвим младих младића. На Павлу се видео Париз. А видела се и она тајанствена година трговачке школе и разноразних предузећа. Видела се нека истрошеност. Приметно је Павле оћелавио. Уста су пуна златних уметака: што је у оно време у паланци значило нешто ретко и луксузно. Бранко, спазивши множину златних зуба, одједаред се сети да је читао у једној упоредној антропологији, како Јевреји, крактеристично, имају врло јаке вилице а слабе зубе, што је, између осталог, разлог да све језике говоре с неком типичном јеврејштином, иако су свој језик напустили и заборавили. Павле је причао о Паризу са доста француских израза и узречица, и с гестикулацијом која је била потпуно нова. Али конверсација његова одавала је једну ретку складност мисли и израза, што је Бранка одушевљавало. И обучен је био Павле с пробраним складом. А кад је извадио џепну мараму, било је то нешто тако лепо и фино, да је Бранко и нехотице примакао главу и кратковиде очи. Ткање танко као паучина, а опет често, и нека пријатна крутоћа која, како год марамицу згужваш, даје уметнички набор. — Како и тканина може да буде дивна ствар! — није Бранко могао да не каже. И као неки сасвим прост човек, узео је и пропустио кроз прсте један делић дивног ланеног платна. Па одједаред, муњевито, не би знао казати како и зашто, дође му на ум отац његов, измучени горки чиновничић, и Бранка прође нешто хладно као да је змију прогутао.

И Бранко се променио, само у сасвим другом смислу. Још се некако подмладио. Смршао као дечак: смршало му тело, и лице, и прсти на рукама, и зглобови на ногама. Изгубио је од херојске своје фигуре, али се много профинио у покретима и у ставу мира. Наивност нека, као малочас са оном марамицом, прелила је целог човека, како бива код људи који се искључиво књизи предаду и некако из времена изађу. Очи Бранкове су мало посукнуле, стакло пред очима јаче но раније. Само коса она стара, матурантска, луда, детињска и песничка. Павле га посматра и каже: — Ја сам крај тебе некако стари господин... Да, раса моје матере је на целом мени, а та раса је много стара, без освежења и добрих укрштања... Веруј ми, бар тамо у великом свету, наивног и з е л е н о г младића или девојку скоро је немогућно наћи међу Јеврејима... То је тужно. Упознао сам се у Паризу с једном јеврејском породицом: отац, мати, син и кћи, сви заједно једва нешто преко стотинак година, али то је зрело, претрпано искуствима. Сви зарађују, сви знају Париз напамет, сви су озбиљни и на опрези, свима је шала оштра, мало и јетка, богами мало и пакосна... Нису дакле млади, али су здрави. Чиста раса, чини се и добра крв ... Истину да ти признам, загрејао сам се био за младу Клару,

али она ме није много хтела ни за разговор. Некако сам јој туђ био са свачим што кажем. Много ме је декуражирала та девојка!... Рече ми једном: — Ви, нити сте Француз, нити Јеврејин, зато сте ми далеки. — Па нисте ни ви Францускиња. — Заиста нисам, али с а м Јеврејка!... А оно славенско у вама поготову не могу да разумем, ни да волим... Ми Јевреји, тако бар ја мислим, откако смо напустили отаџбину и расејали се, најбоље смо се осећали, управо једино добро смо се осећали међу Шпанцима.

А несрећни смо били међу Славенима и у Пољској, и у Русији, па можда и тамо одакле ви долазите... Отац вам је Србин, кажете... Не видим да је то срећно укрштање. — Бранко прекиде Павла. — Слушај, та твоја Клара почиње и мени да се допада. Одлично зна ствари. Је ли ти познато да најновија испитивања историска и расна закључују да су Шпанци највећим делом јеврејска крв, да су, просто, Семити... Ја имам неколико другова Шпанаца у Бечу, и на њима је лик јеврејски, и у њима је темперамент јеврејски. Дебели кукасти носеви бацају у засенак све шпанско у лику. Густа материја носа одређује им индивидуалност... А тепмераменти, просто нешто старозаветно. Ако је религија, на нож би ишли за њу; ако је нож, с неким религиозним ритуалом иду у страсти и нереде... Ја нисам видео ни Шпанију ни Палестину, али осећам да тима мојим друговима завичај може бити само Шпанија или Палестина. Да нису из Шпаније, морали би бити из Палестине. — Па можда су Јевреји? — Не, нису. Обојица су старог чисто кастиљанског порода, и ужасни католици. — Ако се сад вратимо на мој случај, Бранко, ствар овако стоји: нос ми прилично дебља, али по Клариној теорији ја сам несрећна мешавина. Овде ме сви сматрају за Јеврејина, тамо нађоше да сам Славен. Вероватно ћу имати несрећу да оправдам обоје: знаш да сам одувек имао осећање да не достижем, да не домашам.

Разговор другова приближи се најзад оном што је главно, студијама, плановима за живот, уметничкој страни живота двају почетника у књижевности. Бранко заусти да каже да код професора М. спрема полако велики рад, са којим ће можда моћи и доктором постати. Па се некако застиде, и не рече ништа, сем себи самом у себи: Зец је још у шуми.

Павле је причао о свом даљем образовању. Наставља музику, и много му је порасло музичко искуство. Учи енглески, и већ је добро у литературу ушао, и тај му се језик и књижевност необично допадају. Стигоше до позоришта. Бранко говори о чувеном бечком театру и о чувеним глумцима онога доба. Павле узе некако стручно разлагати о Парискоj опери, и одједаред показа исечак из једне омладинске париске ревије у којој је штампана његова критика на неки балет, на музику и игру. И тако се приближили писању. Настаде мала пауза. Ко ће да почне. Павле стаде лупкати прстима по столу као да свира у клавир, што је увек значило да је мало узнемирен. Бранко дакле започе: — Ја сам сав у моме историском раду. Песме, јок; приче јок; како лепо каже мој друг Србијанац из села око Ниша. — Друго сам хтео, Бранко. Да ти саопштим да у разреду нашем имамо конкурента на пољу књижевности. Владимир Рибарић, онај демон, који је додуше био добар ђак, али школу учио без књига и био слаб баш на перу — написао драму, и, каже Тркунић, добру драму. Да ли си ти то кад од Рибарића очекивао? — Нисам знао за то, али кад кажете ти и Тркунић, што да не. Књижевност се не пише пером, знаш ти то сам врло добро. А затим, демони нису последњи људи у литератури. Наш народ верује да арханђео има шест крила, а ђаво седам... За писца, ја мислим да је корисније витлати по друштву и авантурама, него седети у соби крај књига. — То зависи од темперамента... Свакако, витлање није за литературу услов неопходан. — Ипак, ипак, Павле, остајем при витлању. Ја, наравно, нисам никакав пример из књижевности, али сам пример из живота. Крај старих историка и међ повељама, осушио сам се, и осушио бих се да сам био грана јоргована. Не само да песме и приче не пишем, него не волим ни научно ништа да „печатам”...

Задивљао сам, ван живота сам. Имао бих одранијe прича за једну малу збрику, али, велим, нека их на миру. На миру оне, на миру и ја... Нешто комедианско има, чини ми се, у том да човек дограби рукопис и као мува без главе лети с њим у новине и на улицу... А то ти је менталитет човека који н е в и т л а ...

Павле се смеши. — Мора бити да ја онда ипак витлам, јер ево ја штампам. — Француски текст опет! Па ту ћу ти ја, брате, само сваку трећу разумети; нисам још доста ушао у француски језик... Ама, да ли си ти то сасвим прешао на француско писање? — Нисам. Ево ти две песме на нашем језику; можда си их и приметио у часопису?... А тамо, један модерни француски лист позвао ме у сарадњу. — Позвао, позвао! — Павле поцрвенео. — Извини, молим те; знаш, ја не могу да разумем да је теби, или лако, или свеједно, да пишеш на ком језику било. Допусти да те запитам: коме пишеш и говориш, кад француски пишеш! — Павле поцрвене јако. А Бранко, када је то опазио, поцрвенео још јаче. А срце у њему немирно куца: не, не, нешто се променило, треба пазити како говориш. — За своју извину, Бранко, ја ти још унапред кажем: да се нисам трпао, да нисам тражио туђу штампу, да сам у сарадњу зват после препоруке једног пријатеља, и да ми та публикација није чинила нарочиту радост... Још ћу ти више истине и исповести казати. Добро ми је дошло да прођем кроз нову пробу, која ће ме охрабрити, или обесхрабрити, свеједно, али некако смирити... Ја немам твоју мирноћу! ја нисам што си ти! Сећаш се, одувек ми је недостајало јасно осећање да сам на добром путу. — А ко га има, Павле! — Ипак, мој је случај сасвим посебан. Мени иде од руке све што предузимам, ја лако пишем, али доста је једна реч критике, доста ми је да сам боље загледам у свој рад, и да клонем.

Малочас, ти рече, и с правом, а сигурно и спонтано: коме говорим кад француски пишем. А мене је на ту реч зној пробио! Уплашим се да сам глупо, да сам рђаво радио, да поправке нема ономе што сам учинио. То је грозно! У мени има нешто још неуравнотежено, можда болесно! Ја сам укрштај расâ, ја се сав колебам, ја под боловима сазревам!... Пусти ме, пусти ме, да ти све кажем, само теби могу све казати... Уз велику енергију за стварање, у мени је сталан страх, једно млитаво покоравање свачијем суду. Ја бих о том могао књигу написати, о тим мукама... То су ваљда јеврејске муке... муке човека интелигентна, храбра, поштена, муке које сакрива Јевреjин док ослушкује шта кажу о њему они који нису Јевреји, и чији је свет... Идиот неки ми насрне на живот, а ја сам срмвљењ ја се сам смрвим! Ништица нека ме критикује, а ја осећам на себи шапу звери, и крвав сам! — Бранко спустио главу дубоко и ћути. Тако, до сада ипак није знао Павла. Срце му лупа узбуђено, плакао би. Два друга истовремено један другоме дохватише руку. — Слушај, Павле. Пре свега, старији сам од тебе скоро годину дана. Затим, једноставнији сам, простији сам, и зато јачи. Не гурај се у болест! Све су то немири млада човека, и исти код Јевреја и Хришћана. Савлађуј се. Не слушај никога, ради... Ја сам се малочас грубо изразио. — Ниси Бранко ти немаш грубости у природи. — Не замери. Ја сам из малог света отишао у мало већи, и још је паланка у мени. У теби се развија светски човек, и ја то не могу добро да схватим, и одмах страхујем да ће те свет однети и од нас и од мене. Себичан сам, просто. Иначе данас, после Италије, и ја добро знам да је књижевнику, научнику, уметнику потребан светски дух.

За три месеца дана сам у Италији више сазрео него у Бечу за године, и него откад уопште за књигу и школу знам! Рим, дај ми Рим, Господе Боже! па макар отсад писао на италијанском језику само... Ето видиш како је човек личан!... Покажи ми дакле слободно шта си написао на француском језику. — Једна мала новела, али из наших крајева. Види како је лепо издање. Наравно, ја сам га платио, и, како ти паметно рече, читали су је само два, три пријатеља... Превешћу је и на српски, то је ђачки наш живот. — Само ради, Павле... А да сви имамо часове сумње, ево ти мој пример баш у овоме моменту. Говорим о Италији, спремам се једнако и код тебе у Париз, а шта је мој

највероватнији и најбољи случај и могућност? Ако, а к о стечем докторат, постаћу највише професор историје у Богословији. Ако се покаже у мени права способност за чисто научни рад, онда, оно што ме највише може усрећити, то је мантија калуђера и фрушкогорски манастир са сјајним отсуством библиотеке... Како живот већ плаши!... Хајд, рецимо да је то све још далеко... Хоћеш ли после вечере да мало прошетамо крај Тисе?

Тиса је река крај које би човек, понекад, могао помислити да је збиља мир на небу и на земљи. На жалост, између та два мира никакве везе. Небо се у том крају не сече са земљом, водом, и људским становима. Оно лебди отсечено, далеко, туђе. Побегло је од чудног испарења, густог, и много мокрог, које дави и гаси, хоће и звезде да погаси. Побегло је можда и од чудног света који се сав претворио у кукуруз. Још су сва поља пуна кукуруза, а већ су пуни кукурузом амбари, тавани, дворишта. По улицама је просуто кукурузно зрно, по свима стазама га има, у свима џеповима га има, међ прстима га има. Чамци и дереглије на Тиси тешки су као олово. На неким местима виде се јаке широке даске пребачене између обале и дереглија.

Обала је пуста. Свет је уморан, а прилично је и захладнело. Само се од времена на време јави на оним даскама неки кратак и грациозан акт живота. Неко млад је претрчао тамо и натраг, и нестао. Неко је објахао средину даске, превио се трупом, и причврстио испод даске упаљен фењер. Испарење је одмах обавило жижак велом. Неки дечко скаче по дасци на једној нози и весла у ваздуху рукама. Тамо даље, неко, као живе теразије, стоји на дасци и на две стране захита и просипа воду из ведара, сигурно пере ведра. Тиса је мртва. Нити се таласа, нити шуми, нити одблескује. Место воденог роморења чују се лопате у кукурузу. Или окидају и прегрћу кукуруз, или се право забадају у прегнуто. Павле пролази поред тога, и иде даље. Има један занимљив рукавац Тисин, куда су раније много ишли Бранко и Павле, и много водили и девојчице, да их плаше понором. Понор је био врло безазлен, али око њега је стојао занимљив свет биља и животиња. Рогоз и сита чине читаву шуму, а у шуми тма ситних покрета кратких живота и исто тако кратких смрти. Муву притисне у блато огроман барски комарац који иде као на штулама, а комарца одвуче нешто невидљиво што се одало само уздрманим врховима шаша. Ништа при том писнуло није, шаш је опет миран. Што каже народна: прошао нешуш и ни шушнуо није. Тако се ту рађа, тако умире. А споља никаквих промена. Меланхолија тмолих водâ. Изненади понекад свиреп аристократ, видовита барска птица, која ту сврађа само на ловиште.

Бранко је прилично закаснио. — Извини, молим те. Код нас има старог света, и сваки час неком није добро. Бака моја је измислила да севање у њеном рамену одумине кад јој ја масирам подлактицу. А отац мој сваки час направи неку сцену... Како је овде тихо. Толики свет ту живи, и мртва тишина. А у једној породици од неколико чланова, никад мира... У нашој кући, свему је крива сиротиња. А сироти смо зато што нас је много на једном очеву врату. — Моја мати каже да твој отац има рђаву нарав, да је тврдоглав. Она му је више пута удешавала неке зараде, али се то увек сврши како не треба. Ама, не знам како је то с тим наравима: свако ону друкчију нарав зове рђавом. И ја бих рекао да мој отац има рђаву нарав, а он опет каже да моја не ваља, да је лакомислена: ти и твоја мати, вели, ветар од ветра! — Бранко се слатко смеје. — Јесте, ја сам по нарави сушта мати, и госпа Лепосави мојој увек све добро. Ја заиста волим безбрижност и шалу, и ако није о раду реч, ја сам, ако хоћеш, и лакомислен. Знаш како песма каже:

Кулу зидам, башчу садим,
Ни на небу, ни на земљи,

Већ на грани од облака.

Е, то смо ти, ја и моја мати. Ја узмем тамбурицу, мама седне до мене, певамо, као да бриге на свету нема... Али што се спољашности тиче, исти сам отац. И то ми не ваља, мада је отац, мора се рећи, много лепши од моје госпа Лепосаве. Све се прибојавам, једног дана ће се кроз ту сличну спољашност промолити можда и слична душа... Шта велиш? Одједаред, кад уђем у године, а ја господин Тома по нарави, по обичајима, ко зна, можда и по „определенију": сиротујем и храним неколико генерација. Вала нећеш! Нећу се женити. Камилавку, па у архимандрите. Ха! ха! Бићу феш калуђер, је ли?

Павле, сиромах, скоро сасвим ћелав, и нехотице упре очи у дивну косу Бранкову. — Што коса може да буде украс!... Ако је пустиш, по калуђерски, па ти по раменима падне, богами ће бити греха због тебе. — Јесте, што кажеш, биће греха можда због мене, а и од мене. Како ми је главна лепота у фризури, а црква ми баш није јака страна, ја ћу као она босанска ђевојка: л'јевом руком косу глади, а десном се Богу моли... Ој, ој, ој! — Бранко одједаред поче да пева, а Павле прихвати:

Ој, ој, дан у дан,
Сваки дан,
По један,
Леп шаран,
Похован.

Дан у дан, дан, дан, дан!

Уритмили корак и, као ђачићи, све брже и брже певају и корачају, досе не се задуваше толико да су морали стати. Сад настаде смејање. Весело детињасто смејање. Одједаред се чу оштар писак пољареве звиждаљке. Један, па још три кратка. Песма се пресече. — Човек је у невољи. Шта може бити? Није још сувише касно. — Одјекну још пуцањ из пушке, и онда ништа више. — Ко ти зна. Можда је само некога плашио, а можда је неко изгубио главу. Тиса бледи неким сухим белилом. Месец светли кроз танке облаке, и још му се светлост меша са испарењем. То је она хладна и мокра месечева светлост на Тиси из које све бежи: ни мушица ни птица неће кроз њу да пролети. Другови журе ка вароши. Између две гранате врбе, циганска бусача. Циганин накупио окорака, наложио ватру, спремио жар. Жар је модра, и у њу сипи влага.

Циганин дохвата из чанчића ситну рибу и баца је живу на жар. За тренутак, рибице су мирне. А кад заболи, почну скакати увис. Циганин разапне шаке и не да им утећи. Мала беличаста тела посукну, па поцрвене, па поцрне и укруте се као да су дрвени штапићи. — Ух, ала је страшно што је риба нема. Веруј, Бранко, сав сам се најежио, све сам чекао да једна бар мора зацвилети. — Јеси ли ти, куме, богати, чуо малопре пуцањ? — пита Бранко. — Јесам, па шта. Ви ваљда мислите: тамо се сад штогођ страшно десило. А оно Мија полар швалерише, и забавља цуру, прави се сила. — Одједаред, из неког чамца, или с неког невидљивог места, неко рече неком тихом гласом: лаку ноћ. Бранко и Павле се погледаше: како је чудан тај људски поздрав: л а к у ноћ. Сви се људи боје ноћи.

Живот, то је као човек који негде подалеко треба да стигне, и ужасно жури. Гута друмове; прескаче потоке; падне у ледену воду, али исплива, окашљави само, али с кашљем заједно даље жури; стрмекне се низ стену, оћопави, убере неку мотку, и даље

жури; гробље обилази, а опет понекад тек нестане као да је у понор скочио. Господин Тома, шеф канцеларије, седи у огромној соби с неколико генерација канцелариста, и згодно му је да у том „општежићу", сад при оном сад при другом столу, прича мало своје невоље, личне и породичне. Старији и слушају, млађарија тера шегу с шефом. — Кад хоћемо за нешто да знамо је ли д а или н е, није потребно више дугмета бројати; замислимо ствар, и гледамо шта ће да отштепује климава глава господина шефа... Није нам у доброј кожи стари... Тешимо га, али он жури, жури. — Још две и по године прошле — прича господин Тома — и једва. Сутра част, господо! Свршио мој Бранко; свршио и његов Павле. И време је било... живот жури... ено мој Светислав, стигао брата, и тражи своје место. — Живот жури, и у журби му много шта и поиспада из џепова.

Баба Бранкова умрла пре годину дана. Њен најмилији унук није могао доћи. Сестри Бранковој — ранила се секиром — отсечен један прст на левој руци. Светиславу плућа доста слаба, и мора му се преко лета створити промена ваздуха. Господин Тома је стекао климање главом, а изгубио сигуран прав ход. — Свеједно, дај штап. — После је господин Тома исто то казао и кад је некога дана морао да узме два штапа. — Не мари, може се и тако живети. У канцеларији су, међутим, много говорили о његовој смрти. Истина, смрт је истовремено говорила о целој канцеларији. Два најстарија канцелариста, два вероватна наследника господин Томе, посвађали се око наследства, и већ неколико месеци не говоре. Господин Тома их мири, наравно, разлозима неумесним. Не помирише се завађени, али сваки од своје стране достави своме шефу да „онај балавац Косовац ради на томе да, ако би, не дај Боже"... Косовац је истински полако утирао себи авансовање. Он је био најбоље школован, имао необично леп рукопис, сјајно је калемио воћке у башти господина сенатора, и казао је госпођи сенаторовици ванредан лек против пега. Једног дана, Косовац доби по лицу и рукама неке сасвим необичне пеге, осети несвест, муку, умор. Јуначки је неко време трпео, и све порицао, од страха да не разудари глас по варошици, и стигне до оближњег села где се спремао да запроси имућну девојку. Узалуд. Косовац се нађе у болници, с тешким тровањем крви, и с прогнозом да ће лечење врло дуго трајати. Канцеларија, у хору, много је жалила м л а д о г човека. — Све удара по младима! — Изван хора, она двојица кандидата помирили се, лакше им дошло без трећег конкурента. А у најмлађој, Косовчевој генерацији, први до Косовца врши његове дужности, осећа се сасвим као Косовац, и застрепи при помисли да би се аутентични Косовац једног дана могао жив врасити. — Никад доћи на ред, а живот жури!

И у Павловој кући је било трагова од журбе живота. Фрау Роза ишла лане у Беч код лекара. Бранко јој је био тамо од помоћи у сваком погледу, умео и да је приволи да се забави са српском ђачком колонијом. Изгледа да је сирота жена тада први пут проживела слободно. Бива тако. Живот жури, комбинује, и саставља почешће први банкет с последњом болешћу. Али од тог је фрау Роза била још далеко. Није та посета лекару ништа важно. Сви имућнији паланчани једнога дана почну говорити о специјалисти у Бечу. И затим, једнога дана, погоде и пут до тога специјалисте. Паланци се то прикаже као луксуз и шетња онога коме се шетња до Беча може. Затим се објави да се пациент сасвим бадава страпацирао: здрав потпуно; може само, ако баш хоће да шета, сватити у Беч после једно три месеца. После се не говори ништа више, али паланка запне своју бежичну везу са специалистом, и зна све. Фрау Рози је почела гуша да бубри, а очне лопте да постају некако тврде и доста истурене. Много је узбудљива, усплахирена, на послу пргава. Павлу није писала једну једину реч о том да је болесна, нити да је ишла у Беч. Бранко је морао на част се заклети да ће ћутати. Јови је просто наређено. — Павле има да ради, и да од куће чује само добре гласе. Оздравићу ја. — То је говорила фрау Роза пред светом. У Бечу, међутим, на молбу и објашњење породичних околности чула је она од лекара сву истину о природи своје болести, али то задржала за себе. Променио се ред у кући само толико што је фрау

Роза тражила од мужа да мало више седи код куће. Наравно, Јову граничара то није много одушевљавало, и он се извештио да оправдава нужност свог ранијег начина живота.

Фрау Роза тад измисли партије карата код куће. Одмах је придобила мужа за останак у кући, а уједно учинила нешто и за Бранка, односно његова оца. Позиван је господин Тома редовно двапут у недељи на партију, а по договору са женом, Јова је, Павлу за здравље, пуштао свога госта да добија једну одређену меру. Не богзна шта, али редовно. Те партије постадоше веселе сцене у дому фрау Розином. Фрау Роза се не карта, али разуме карту, и седи поред играча. А господин Тома, одлазећи са партије, могао је купити својима мало шунке и сира, мало колача и чоколаде, и, за себе, по једну две хаване. О тој врсти помагања господин Томе, фрау Роза није ништа напоменула ни Павлу свом, а камоли некоме у вароши. А Јови је било забрањено да о томе и у сну снива, иначе је крај картама и у кући и ван куће. Фрау Роза, као и њен син, имала је врсту поштовања за људе с којима би се везала доброчинством. — То је код вас Срба кумство. — Јова граничар се прекрсти од неразумевања. Фрау Роза се наљути. — Теби тешко улазе ствари у главу. Седи ту, да ти кажем. Седи!... Оно што ћу ти казати, научио је и мене и Павла стари Исак, један свети човек, то да знаш, ако још не знаш. Доброчинство је дар Богу, и не смеш га памтити, нити где записати, ни у песак, рекао је Исак. И не смеш очекивати да ти се доброчинство врати. А ипак ти се ништа тако сигурно неће вратити као доброчинство, ништа, никакво потраживање, никаква интабулација. Бог враћа добро дело кад и како хоће, али враћа... Павле је после носио књигу да чита Исаку једну српску пословицу. — Ух, сад још и пословице да слушам. — Седи! Нема још ни шест сати, а и да има нећеш ићи док не дођу људи колима за утовар оних бурића... Пословица она каже: Пусти, добро дело низ воду, а ти пођи уз воду, добро дело ће те стићи. Допада ти се, је ли? Исак је онда нама читао из Талмуда. — Ух, побогу брате, Розо! — Одмах ћу бити готова; седи!

У Талмуду стоји: да нема сиромаха који не учини годишње бар четири добра дела људима и животињама, четири добра у четири годишња времена, по речи Божјој... Не слутиш ти колико смо Павле и ја чинили Бранковој породици, али зато је Бог дао да је Бранко прави брат Павлу. Ма шта да снађе Павла, Бранко ће га волети као брата. Знаш ли ти шта то значи, и за Павла и за нас!... Павле и ја остављамо новац да Бранко иде код Павла у Париз... Седи! готова сам. Каже Исак: ако пребациш доброчинство, и осрамотиш онога коме си дао и учинио, направио си га сирочетом, јер је доброчинство као отац и мати, и онда онај што је понижен и остављен, плаче и чита кадиш. — Шта ти је то? — То је дивна јеврејска молитва сирочади за њихове родитеље... Фрау Роза обриса очи, и уздахну дубоко! — Иди сад. Чујем кола и људе. — А кад је Јова отишао, фрау Роза се затворила у своју собу, и дуго је плакала. Молила је ваљда и она кадиш, сирота жена, усамљеница с једним јединим сином.

Карта је зао друг, карта сеје раздор и мржњу и свако зло. Јова и господин Тома завадише се при картању. Оштре речи, увреде, сав талог човечијег срца, које уме зло да мисли и ради. Јова није своме госту пребацио доброчинство, али је учинио да господин Томи одједаред све буде јасно, и буде му јасно да му је и раније било јасно. Изишао је из Јовине капије посрћући, утучен, унижен, самоунижен. Код куће, ником ништа није рекао, затворио се у собу, није одговарао на куцање. Одједаред је и свима укућанима све постало јасно, и сви се стидели свога ћутања над картањем господин Томиним који се никада није картао.

— Страшно непријатно. Добро што Бранко и Павле још нису дошли. — А можда би баш боље било да су ту; њихово пријатељство би све поправило — разговарали су Светислав и госпа Лепосава. — Госпа Роза и ја нисмо се посећивале, али ћу, богами, сутра да натакнем онај мој излизани сомоцки шешир, и отићи ћу до ње. То је паметна

жена. — Сутрадан је фрау Роза дошла Каленићевима, све приказала као споречкавање око карте, молила да ублаже господин Тому, известила да ће Јова доћи да се извини. С друге стране прихвати ствар госпа Лепосава, и две жене поправише, као често, што десет људи покваре. Господин Тома опет иде у кућу Чајновићевих, и то баш на картање, само се сад картају и фрау Роза и госпа Лепосава, и госпа Лепосава више добија него њен муж.

Једнога дана, баш пред долазак Бранков, господин Томи је јако позлило у канцеларији. Пао по столу без речи. Чула се замутила, човек не зна за себе. Пренеше га прво до лекара, па онда кући. Несвест, слабост, хладне утрнуле ноге. Осам дана је лежао стари господин, па устао, и на ногама дочекао сина. Али виђење није било весело. Бранко се запрепастио: како се отац његов променио. А и Бабе се сетио. Сео, и очима тражи Бабу. Госпођа Лепосава окрете тужно на весело: — Оде нам Баба, сине, окрњи се наш весели фронт. Али не мари, ту смо још ја и ти, а и Ана нас јуначки помаже са својим смејом и са својих девет прстију. Ми ћемо сутра тату весело отпратити у канцеларију, и све ће опет бити добро. — Господин Тома се збиља вратио на рад. Али је лекар казао Бранку: — Шлог, шлог, младићу мој! — Бранко се трже: како та шаљива реч може да буде озбиљна и кобна. — Шта да се ради. Стар човек, истрошен... то нас све чека, свака смрт је напослетку шлог.

Не ваља што ваш отац има тако раздражљиву нарав. Уклањајте од њега што га може узрујати. Кад је брат ваш положио матуру, наравно сјајно, стари умало не умре. О концу виси он. Али како је увек живео скромно и умерено, може још потрајати. — Бранко је осећао као да кроз њега пирка хладан ветар, и да ће сад у њему да почне падати киша, или можда снег. Сетио се како се отац његов колико јуче узрујао кад је чуо да Бранко још ради велики рад, и да за тезу за докторат треба још око годину и по рада, и можда за све то време бављење на страни. — А сад ми ето доктор каже да узрујавање може код њега да проузрокује смрт. — Бранко срете господин Јоксима, и с њим настави разговор. — Тешка је ствар сачувати нашег оца од сваког узрујавања, кад нико од нас још не може да га замени у домаћим бригама. У нашој породици је све још проблем, а ето и Светислав већ на универзитету. Како ћемо испливати... шта ће бити ако отац умре. — Чекајте, Каленићу. И ја сам изишао из сиротиње. Бриге не треба мазити. Оне пролазе као женски каприци, а свет овај даље држе мушкарци... Стари ваш је наравно ваш, али он је и стар, и мора бити болестан, и мора и умрети. Баба вашар била суво злато, чоколада једна међу нашим дамама, па оде! Знате ли да сам засузио за њом, ја, матори циник, који се не узрујава лако... Господин Томи су потребне радости и гледајте да му приређујете радости. — Бранко се насмеја горко. — Кад би мој отац умео да се радује. Јуче баш, збринусмо бригу како и с чим ће Светислав на студијама док не прођу још шест месеци и моја стипендија не могне прећи на њега. Општина без речи преноси на Каленићe стипендију за даљих четири или пет година!

Павле мој, наравно и његова мати, и сад ме дочекаше, мене и моју бригу, као да сам њихов рођени — а мом оцу све то није разлог да буде и Богу благодаран и радостан! Сур човек; орлушина нека је у њему. — А тај млади Чајновић, изгледа, ванредно, сасвим особито неко створење... Не знам да ли вам је причао. Ових дана се вратио с робије онај несрећни каплар Радивој. Још млад човек, а неће га нико у службу. Павле Чајновић му даде место, и то баш у кући њиховој! — Ко је Павле, то ја најбоље знам, господин Јоксиме. Он је мени и најбоља и најмилија потврда за моје вајкадашње веровање: да су Јевреји, у људском друштву, један од најчовечнијих елемената... Можда и зато што немају државу... Игра компенсација, господин Јоксиме, страшна је и скупа је. — Чујем да вам је и теза о Јеврејима. — Јесте. *Јевреји између Далекога истока и Грчке*. Залазим у религије, у философије, о историји да не говорим, и све више знам да су Јевреји, ако не најјача, али можда и најјача, а сигурно

једна од најдуховнијих раса... Опет компенсације... зато можда и немају државу... Лепо каже један велики рабин њихов: Јевреји живе и трају процесом угљена под земљом, који настаје страховитим притиском, развија зато страховите енергије, које се после претварају у светлост и топлоту... Имате право, господин Јоксиме, грабе они материална блага, понекад и начином одвратним. Али то је онај други њихов проблем, грозно питање немања тла, немања језика, немања дебелог мирног корена. Корен је за све људе, и животиње и биљке, дубоко у земљи. Код Јевреја, корен се вуче за њима, и чува се и залива вештачки, и то одржавање стаје страховитих средстава... Па и ту се одликују нечим нарочитим Јевреји, мислим, при стицању и грабљењу. Скоро никада не присвајају, као други људи, неким мртвим и крутим правима; него од свега начине жив акт, рад, помагање, и кроз то поседују и имају новац и моћ...

Крије се у њиховој такозваној грабежи нешто тајанствено, што би требало открити, што би се и само открило, и можда престало да постоји у ружној својој форми, рецимо, искључиво јеврејских мењачница и банака — кад би престала мржња и хајка на Јевреје... Зашто свет мрзи Јевреје? Та мржња је чист порок људски!... Када год су настајала гоњења Јевреја, у време Римљана, у Средњем веку, па и данас, нису гониоци могли да укажу на неки неморал или нечовечност Јевреја. Зашто их онда гоне, презиру, мрзе... — Ја, драги Каленићу, не могу још да се конвертирам... Знате, нису сви Јевреји Павле, а није сав Павле Јеврејин... Наравно, опростите, не мислим рећи да ви исписујете цео свој рад с Павла... Међутим, као правника и судију, радује ме у сваком случају што вас баш правда носи да на један доста редак начин мислите о човечанству.

Дошао је и Павле, и изненадио паланку на све стране. Доктор Јовановић је нашао да није доста свеж. Апотекарица: да је „до лудила елегантан". Апотекар: да је одмах тражио неке много јаке прашкове за спавање. Поштарка: да јој се господин Павле, срце моје, хладно јавља. Кредитни завод: да је Паризлија унео у завод хартије којима би се на берзи могао направити дар-мар. Више него Кредитни завод, радовао се Бранко читавом сандучићу стручних књига за свој рад. А Павле се опет радовао огромном напретку Бранкову у француском језику. Обојица се безмало радују да Бранко оде у Париз на три месеца, а затим, ако буде могућно, на три месеца у Рим, а ако не, свих шест месеци да проведе у Паризу. Њих двојица, као да се све више воле. Имају потребу да то на неки начин један другом и кажу. — Ништа нас на свету не може раставити. Нас везују духовна сродност, и нема ни једноме од нас засебне будућности.

Ми смо два имена у једној истој будућности. *Савременици, ако су сродни духом, то је највећи род, најближа својта*. — Та ти је реч одлична, Бранко. Родитељи су друга генерација. Ми с њима живимо углавном само детињство и младост. Сав остали живот је међу друговима, међу савременицима. Ја сам то још као дете осећао, и страшно сам волео вршњаке своје. Ти се сећаш, је ли? Нема човек у животу ништа друго до савременике своје, друже, веруј! У прошлост не може нико. У будућност, колико њих одабраних ће свега ући! Свима осталим људима остаје, од свет људства, само шака савременика!... Никада зато нисам могао разумети — што се у овој паланчици несрећној непрестано чини — како људи могу стално оговарати и понижавати и презирати своје савременике!... Па с ким живиш онда, идиоте, и какав ти је живот, ако је све око тебе гадно, и ниско и смешно! Ниси онда сигурно ни ти бољи, јер си само део т е заједнице, и ниједне више, док свет и век трају!... Ја, Бранко, све своје савременике волим, и видим много добрих и племенитих људи међу њима... Али, немој заборавити, друже, за сваки случај, и ма шта да нас снађе, све би моје „савремено" потавнело, ако би ме ти занемарио. — Другови се погледаше поносним погледом. У топлом ћутању среће и вере шетали су још читав сат. Будућност сигурна, савез за будућност склопљен, ура!

У соби Бранкова оца, старомодни зидни сат удара као да је у грозници, откуцава већ по други пут пет сата после подне. Стари породични сатови, пред којима се рађа и умире, уплаше се тако и изгубе хладну крв сатова, кад се у породици изроди неспоразум и запрети коб. — Да ти је отац рентијер, па да ти и буде да се заносиш за твојим Чивутима, и да радиш годинама један рад који ја просто не разумем.

Јевреји између Далеког истока и Грчке, у светлости културно-философијске историје, једва сам то и напамет научио — коме то треба, питам те! Јевреји твоји знаду само за новчану историју и философију... стичу, имају, добро једу и пију и кад на синове своје троше, онда имају десет пута више још за себе... Што ниси фрау Розу узео за докторску тезу, испала би тема много краћа, и некоме би можда и користила... Знаш ли ти, или не знаш, да цела ова кућа једва чека да почнеш зарађивати, и нешто у кућу доносити!... Доста је школовања и студија! Свршио си! Нико ти не брани да и после читаш и радиш, али треба да мислиш да и зарадиш. Стипендија ти иде још само пола године! Шта ћемо онда? Париз, Рим, Париз, само то чујем... Да би се још отегнула и та теза, и твоје лутање по свету... Овде се прсти ломе за хлеб, да би твоја теза могла да се отеже у славу Чивута! Јеси ти при Богу, Бранко! Стигао и Светислав, а старији, много старији његов брат још иде у школу и дере клупе... — Намучен стари чиновничић погледа сина некако љутито, скоро са завишћу. Настаде страшан породични тренутак: замор онога који је давао и бринуо, и стид онога којије примао. Нашли се очи у очи не отац и син, него два човека, онај који је радио и живео са сталном рачуницом у свести и онај који први пут види здерану маску с лица на којем би могао замислити све друго само не маску. Угасише се у једном бурном моменту отац и син, као два догорела пламичка. Заграмзио за животом и одмором тако рећи мртав старац, и завеза се тврд и хладан чвор на најпунијој жили младог човека. Старац срдито уздрхталих образа ћути, али као да хоће да каже: Е, тако сад знаш! — А син, блед и склопљених очију, ћути, али као да хоће да каже: Зар тако! Е, сад знам! — Између оца и сина се провалио понор.

То заиста нису савременици. Кад болест и смрт стану опомињати старце да они у нов живот не могу ући, пресече се нешто између две генерације. Љубав се тад почне трагично борити с нагонима у обе генерације. Тај тренутак је настао између Бранка и његова оца. Гурди се надимају. Стари сат удара очајно. У господин Томи се борба одједаред обрну за 180 степени. Љубав према сину, према сину који се зове Бранко Каленић, прели нагло сву душу старчеву. Он се испуни стидом. Али син се испунио новом свешћу, хладном рачуницом живота и стварности. Зар тако! — Старац се уплашио од себе и онога што је рекао, потече сину да га загрли и моли да разуме и опрости. Позли му, стаде да заплеће језиком, и сруши се Бранку у наручје.

После четири дана гробље однесе господина Тому. Све је било пристојно и мирно. Мала кућица Калениђевих нашла се без главног прихода, али је из куће отишао на сиротињу вечито љут човек, па је сиротиња сад остала смерна, са симпатичним својим цртама. Магистрат је помогао породицу у први мах, и појачана је акција да се Светиславу даје помоћ за школовање док се братовљева стипендија не ослободи. У трпезарији Калениђевих скупљало се тих дана много света. Госпа Лепосава је црно повезана, али очи су, као увек, веселе. — Не могу да јаучем, не могу. Изгубили смо хранитеља и старешину куће, и деца оца, али ја имам кћер и унучиће, и имам два сина, два... госпа Лепосава сад бризну у плач. — И плачем и радујем се. Та деца, то је радост моја, госпа Данице. Кад њих видим, нема више зашто да плачем. А за њих, госпа Данице, не бих радила, у надницу ишла, него бих за њих на робију ишла. — Очи јој светле, као да Бога гледају. — Ето то покојни Тома никада није могао да види, и да зна да смо ми *срећни* људи, да сиротиња није увек црна, да и сиротиња пролази, ако Бог да.

Каленићка је, идући послом овамо-онамо по кући, чула била нешто од оног разговора између оца и сина. За њу то није било ништа ново; њен муж је чешће дизао глас и увлачио све чланове породице у одговорност због његових брига. Бранко је матери казао нешто мало више но што је она знала. Павлу је казао још више, а све није казао никоме. У младића као да је гром ударио, и остала само пањевина и суша. Чланови породице знају једно другом најосетљивија места, и кад хоће, рањавају тешко, па и убијају. Вукао се Бранко по кући као смлаћен. И онда решио да отпутује на село рођацима своје матере. Павле то није одобравао, Али Бранко је остајао при свом. Тихо говори, а очи му пуне слеђених суза. — Остави ме, морам се сабрати сам. — Али ја то баш нећу, Бранко, да си сам. Ниси сам! — Бранко уздахну: — Видећемо, Павле. И овом тренутку кида се у мени оно најличније, и морам остати сам. — На селу је пробавио четрнаест дана. Поцрнео некако, добио прву јаку бору на челу. Разговор са сељанима добро му је чинио. Село је храбрије од града да живи и да умре, да се бори и да резигнира. Село је човечније од града. Бранко се крхао, и решио да се скрха. Једним поноситим, али и очајним ударцем раскрстио је с Римом и Паризом, с тезом и с Јеврејима, и вративши се кући дао молбу за наставника, привременог суплента за историју у гимназији у којој се и сам учио, али у коју се није мислио вратити. На Павлове протесте и интервенције, одговарао је мирно као да детету одговара: Видећемо, Павле. — Од те супериорности Павле се чисто застидео, и ућутао. Фрау Рози је код куће казао: — Да знаш, мама, да су то дубоко рђави знаци. Ако се Бранко не подигне, срамота је и грехота и од Бога и људи...

И још бих нешто хтео да ти кажем, али ћу за сада ћутати... Видећемо — насмеја се горко — то је сад Бранков одговор на све. — Бранко је брзо добио постављење, и још за Павлова боравка у варошици почео рад као наставник у средњој школи. — Нема више шале, Павле, ја сам у животу... Рим и теза остадоше ван живота, као све лепе ствари... И Верица Панић остаде ван живота, као све лепе ствари. Јутрос смо се срели и учтиво поздравили... И она је волела Рим и тезу. — На кућу Каленићевих сад тек паде туга. Сиротиња запрегла младу жртву. Слом у Бранку је био очевидан. Мати његова се савија око њега, и разговара га, и тражи други излазак из невоље, али Бранко мирно одговара само једно: — Видећемо. — Сви су професори сматрали да је Бранков улазак у праксу на средњој школи само прелазан стадиј. — Ви ћете наставити рад на тези, средићете прилике у породици, и прећи ћете из гимназије куда треба. Тако је било с толикима другима. Не дајте се, Каленићу! — Видећемо, господин професоре.

Павлу једнога дана рече Бранко ипак више. — Можда имаш право, можда ће ми се вратити енергија да полако, од ферија до ферија, кад испратим матуранте, наставим рад на тези, и свршим је; можда. Али не ради се сад само о томе. Ја сам опасно погођен, пресечен, и не могу више бити оно што сам био. Ни сенка моја не може заборавити шта сам доживео, како ме је ударио рођени отац, како ми је пресекао пут, као душманин!... Ја сам једним махом изгубио, тако се то каже, веру и наду, а стварно, изгубио сам моју ведрину, Павле, моју способност, неоцењиву, да будем задовољан увек са свачим, па и са овим што је сад ту! Да је од Бога дошло, ја бих био ведар и задовољан; али је од оца дошло! Страшно! Да је од Бога дошло, ја бих се паштио за оно даље. А овако, не могу... „Променио" сам се, како ми данас рече твој проф-Ћира математичар, кога сам ево, стигао пре него што сам мислио.

— Бранко, све је од Бога!... немој хулити... немој епизоду живота сматрати опредељењем... сећаш се Јоба, у Библији. — Сећам се. И пристајем, добро, да је од Бога дошао и господин Томин разговор са мном, али је онда од Бога и то да од летос почнем испраћати матуранте, и онда ме немој тешити. — Па кад би баш и тако било, Бранко, Бог ће ти помоћи ако ти њему помогнеш, помоћи ће ти да у гимназији постигнеш све што си мислио да се само далеко од гимназије моге постићи... Сећаш ли се, Бранко, да сам ја сита и папуче продавао... можда ћу их опет продавати... али ћу

задатак свој радити и с Божјом помоћу довршити. — Павлу дрхћу уста, не може да говори. Али Бранко је упорно горак. — Проф-Ћири нисам могао стихове одговорити, а теби могу. Данте, у *Комедији*, са два стиха, дивна и страшна, исприча: како је„копље једним ударом проболо и човека и његову сенку на зиду". Лепо речено, је ли? Е, тако је и са мном. Уби ме ударац и кроз сенку!... Ој, гробље, дођи и носи још једног одликаша! Много је и два! — Престани да хулиш на Бога, Бранко! — крикну Павле очајно и срдито. Шта ти је? Имаш ли или немаш благородства душе и Бога у себи? Савлађуј се, као што си мене учио да се савлађујем. — Павле одједаред поче да јеца: — Бранко, друже, шта је ово од нас! — Бранко стеже Павла у загрљај. Стари чупави пас фрау Розин се пропе уз другове.

Фрау Розино здравље слабо. Павле неће да иде док не види како ће дејствовати нов лек. Фрау Роза наваљује, чак енергично наваљује да Павле тачно на време пође. Она зна напамет све што Павле још жели да научи, и зна и за његове амбиције, да се стално упосли у једној парискоj редакцији стручно финансиског листа. Она држи у глави све рокове, и вади полако Павлове ствари и спрема га. Последњих дана се боље осећа и поправила се.

— Баш зато бих, мама, мало хтео још мало да останем. — Немој, Павле. Срце је срце, а глава је глава, а рокови и рачуни су у глави. — Павле одједаред осети неки понос што му је мати тако јака жена, загрли је нежно и стаде је у шали хвалити. — И паметна си, мајкице, и много си добра за мене. — Па доброта, сине, и јесте у памети и у снази. Тако нас је учио Исак, сећаш ли се још? Јеси ли био скоро код њега? Ја не могу, не стижем, а често и лежим. — Био сам, и разговарали смо о Бранку. Ја му причам како је Бранко утучен и увређен, а он каже: Поздрави Бранка, и реци му да увређено срце не слуша, „увређено срце је готов рат". И реци му да човек никада не зна шта се заправо с њим догађа. Јер, по Божјој вољи, догађа се често оно што човек не види, што је сакривено у оном што човек води. Знаш причу из Талмуда: Уплашио се Адам, баш као сада Бранко, па и ти, кад је видео да залази сунце; вели, у тами ће све пропасти. А Бог му даде два камена: један се звао тама, а други сенка смрти; и рекао му да их таре један о други. Искочила ватра, сине. И искочила радост за Адама.

Пошто је Павла испратио на воз, Бранко се вратио фрау Рози да мало поседи с њом. Причао јој, да је најзад пристао да прими љубазни позив Павлов да можда већ о Божићу оде до Париза. — Зарадио сам неочекивано, на преводилачком послу у магистрату, а тамо ћу с Павлом делити стан и храну. — Ништа не брини, само иди. И не чини нажао Павлу никада. Ти си њему најбољи друг и брат, и он то зна и кад спава... Зближавајте се још... Ако се будем овако осећала као сад, ићи ћу и ја с тобом у Париз, да знаш. Да видим у Паризу мога Павла, моје добро дете. — Истурене тврде очи фрау Розине још се више укочише, али потресна је била та слика матере утолико више.

Бранку је мати удесила у малом сопчету из баштице „кабинет", а Павле је слао књиге. Постепено је Бранко заволевао ђаке и рад у школи. У горњим разредима опет има интересантних младића. Давао је Бранко приватне часове из грчког језика, и зарађивао нешто преко плате. И то је доносило радости. Паланка је високо ценила младог сугрђанина, па је и то доносило неке радости. Сваке суботе, стари професор историје, сада у пенсији, долази код Бранка на ручак, а после у кабинету разговарају, па је и то доносило радости. — Навикавате се, драги Каленићу? Моћи ће се и тако? Мало ће спорије ићи с вашим радом, али ви ћете стићи. — Како бих вам рекао. господин професоре, ја своју каријеру не видим као стизање, него пливање. Испливам, па потонем, па опет испливам. Почео сам даље да радим јеврејски, али видим да је мала вајда од тога. Требало ми је још два, три месеца рада са стручњаком. Поставио сам рад на широку основу, и сад не могу лако под кров... Тонем и у домаће бриге, и

опет испливам из њих. Купим сестрићима ципеле, и радујем се што сам их обуо — лепа су деца, све им добро стоји — али она зачас поцепају ципеле; ја се онда љутим, бринем за нове ципеле, и онда се опет радујем... Светислав је сад на мом месту у Бечу; и њему треба чинити радости, да бисмо се онда и ми радовали. И тако даље... Јуче сам прочитао у једној лепој француској књизи: да младост од свега најбрже пролази. Не мислим афектирати са ово неколико седих длака, него хоћу да вам кажем: док извучемо Светислава, неће ми више личити, што рекао мој покојни отац: „да дерем клупе"; да уписујем семестре за Јеврејски језик, да полажем докторат.

Паланка би нашарала „новом" доктору на капију онај знак који шара маторим удавачама. — Каже ми господин Јоксим да вас наговара да почнете историски роман. Слажем се с господином Јоксимом да у вама има уметник. — Ако има, утолико боље по историју. Све тражи уметника... Не, роман нећу започињати. Задовољан сам да живим и умирем с мојом историјом. — Знате ли да ваши ђаци препричавају ваше часове по целој вароши. — Као ја некада ваше. — И претстављају вас како одушевљено говорите. Одлично вас претстављају, златни су... Ви, Каленићу, палите духове, заносите младеж, ви ћете сигурно... Само ми то немојте спомињати, господин професоре! Ти запаљени духови, ти одликаши, ти таленти, ти ведри младићи, с лепим сведоџбама и с крилатим вољама, полазе одавде куда! куда! куда! — поче Бранко одједаред скоро да јауче. — Били сте професор, испраћали сте нас, и друге. *Куда? докле? зашто само дотле?* ... Ej, како се јасно сећам сцене тамо у вратима гимназије... Како је брзо дошло, и како је неочекивано дошло да ја станем у она врата међу оне који *остају*... Када год буде дошло до тог испраћаја, исто ћу се питати, и, чини ми се, кад матуранти зађу за последњи ћошак, закључаћу се у свој разред и чупаћу косу с главе... *Куда? докле? зашто само дотле?* — Данас вам је опет тешко, Каленићу. Ја ћу да одем, а ви узмите и читајте нешто, читајте старе Грке, молим вас, Грке. Грци су трагичне ствари весело и мудро причали... Шта има човек од живота? Што и мрежа пуштена у море, од мора. „Пуна је воде, а задржати не може ништа..." Понесите фењер. Каленићу, не видим, спустио се мрак. — Млади професор историје узима под руку старог професора историје, осветљава пут фењерићем, и слуша како му стари учитељ и друг исто оно понавља на мелодичном грчком језику. И то је нека радост.

Божић, онај уговорени Божић, кад је стигао до свога 25-ог децембра, није могао да оствари баш ништа радосно. Фрау Роза је отпутовала у Беч да добије дозволу да може путовати у Париз. Лекар је нашао да пацијенткиња треба да остане на клиници три недеље дана. — Не, госпођо, смрт није ту, али баш зато треба да останете. — Истога дана стигоше Бранку два отказна писма: од фрау Розе и од Павла. Павле је писао дугачко и врло полетно писмо. Он је, међутим, ушао, са добром платом и још бољом зарадом у једну велику јеврејску трговачку кућу у Паризу. Не може зато, на жалост, дочекати друга у Паризу сад; по трговачким пословима баш о Божићу мора путовати у Африку, у француске колоније: а затим, по истим пословима, у Лондон, где ће морати остати скоро до Ускрса. Одлаже се дакле Бранков пут у Париз, до Ускрса, али тада, зацело. Писао је даље Павле: — Као члан велике трговачке куће, постао сам дописник великог тровачког листа у Лондону. Понекад протурим и чланчић о уметности, о музици, о позоришту, али углавном, друже, пишем ствари економске, трговинске. И иде ми од руке невероватно! Замисли, у Лондону су људи задовољни са мном! Значи, има доиста у мени штофа за трговца и финансијера. Уосталом, то сам углавном и студирао. И уосталом, Јевреjин сам по матери, а на матер сам далеко више него на оца... Кратко речено: ја сам се инсталирао у трговини и у стручној журналистици. И морам ти признати, осећам се добро. Морам ти признати још нешто: ја ћу остати у туђем свету. И ту се добро осећам. Волим своју варошицу, и волим све вас, и тебе нада све, али велики свет ме вуче. У њему сам се разгранао, па је природно да ме вуче.

Вуче ме и боља зарада, управо ванредни изгледи да стечем и живим независно. Тај независни живот човека без месечне плате, то сам научио у Енглеској, и то ме просто фасцинира. То је уосталом и идеал сваког Јеврејина. Сва моја околина овде потсмева ми се што још имам плату, и веле да сам још полетарац... Разумећеш дакле, ваљда, да ја више не могу замислити да будем тамо доле неки судија, адвокат, или јавни бележник. Господин Јоксим је наша елита, и по образовању и по удобном и независном животу — уосталом, по цену да остане матор момак и без деце — али веруј ми, ја више не бих хтео бити господин Јоксим ни у Паризу, а камо ли у нашој варошици на Тиси... А сад о теби, друже. Мучи ме стално твој положај и твоје сиротовање. Једнако премећем по глави: како би и ти могао доћи у свет, и живети интенсивније, зарађивати преко потребе, путовати, ширити видик, скупљати знања, и тако нове и нове могућности зараде. Не знаш за сада колико треба француски. Научио би. Имаш породицу. Али кад би ти тој породици могао слати откуда било то што јој тамо зарађујеш, и далеко више, могао би је оставити, бар за неко време... Међутим, проблем је на другој тачци, знам ја добро, друже! Ја *câm* не могу тебе замислити на послу који ја радим. Ти желиш Париз да студираш и пишеш расправу, а ја у Паризу стичем новац. Теби треба слобода духа, а мени, сем тога, и јеврејска самосталност. Мене усисава раса, чини своје са мном јеврејство! Јову граничара у мени потискује далеко јача крв фрау Розина. А овде, понела ме је река великог, моћног јеврејства у француској престоници. Ја већ живим од веза, од расних и интимно јеврејских веза. А новац ми пада као луд. Али ето, говорим опет о себи. То је ружни јеврејски начин... Саслушај ме, важно је и за тебе... Разговарао сам с тобом више пута о новцу, о нагомилавању новца, о мистици новца.

Да од једног тренутка надаље, новац почиње да ти трчи као по прузи, непогрешно у правцу теби, и да једна парица не може кренути другим правцем. Али тај тренутак! До тог тренутка је однос између човека који новац зове, и новца, доиста мистичан. Човек мора мислити на новац са искључењем свега, као на идеал, као на рођено дете, као на неко божанство. Новац онда стане долазити начином који искључује све рачунице, навире кроз прозоре и на врата. Тек кад га збереш, однос се охлади, новац се охлади, није више друго до средство, а ти више ниси онај који је живео неко време с новцем као с јединим братом. Напротив, сасвим напротив. Дарежљивост, друже, овде сам видео невероватних примера и доказа за то, дарежљивост права долази само из обиља новца, из новца који је нагртао као луд, тајанствено издашно. У малом, ја сам то посматрао код матере. Док стиче, воли новац; кад стекне, воли људе, зна шта је потреба, шта је великодушност, што је доброчинство и давање да левица не зна шта чини десница. Овде видим то у великим сразмерама, и мислим зато да су Јевреји баш у области новца и романтици... Има у свему томе и трагичности. И страсти и новац и рад Јевреја *гута Молох*, нешто невидљиво и вансветско, тајанствена раса која нема тенденција ни ка држави, ни ка заједници једноплеменика, ни ка својој књижевности на своме језику. Има, као и у ваикадашња времена, веру у жртвеник и веру у чисту крв. — Следовали су у писму неколики редови густо прецртани. А завршавало се писмо са утврђивањем плана за долазак Бранков у Париз о Ускрсу. Бранко је писмо прочитао пажљиво још једаред, и онда рекао у себи: — Почиње Павлова трагедија, јеврејска трагедија. Богатство и *материално* подупирање јеврејства; синови, и *расно* подупирање јеврејства; а затим, Павле може и умрети, и убити се, а може лећи и на православно гробље, свеједно, фрау Роза ће на оном свету бити мирна, Павлова душа задовољна, раса ће примити жртву без разнежења... Синагоге су формалности, велики јеврејски жртвеник је невидљив.

И тај Ускрс је прошао, и онда још три Божића и три Ускрса, а Бранко није отишао у Париз. Живот је пун препона. Не може Бранко; не може Павле; не може фрау Роза. Фрау Розино здравље за те три године малаксавало је стално, иако постепено. Граничар Јова оде пре. Кад је он напрасно умро, Павле се у Лондону женио, и мати

његова јавила му је за очеву смрт тек два месеца касније. Није дала да долази кући ни тада, и пресеца своје прве брачне месеце и своју младу срећу. Није му стога писала ни да је њено здравље сасвим при крају. — Павле треба да ради, и од куће добија само добре гласе. И он кући шаље само добре гласе. — Локалне новине су недавно забележиле: да је угледни сугрђанин, који живи на страни, г. Павле Чајновић, објавио две књиге: једну на француском језику, о важном економском проблему којим се сад баве сви стручни економски листови у Европи; а друга је књижица написана на енглеском језику, спада у лепу литературу, описује обичаје неких занимљивих крајева Лике, откуда је пореклом био пишчев отац, недавно упокојени и цењени г. Јова Чајновић. Бранко је већ раније примио ове публикације. Ону на француском језику прелиставао је, али га она као предмет није интересовала. Енглески није знао. Али се у себи питао: зашто је Павле изабрао, некако снобовски, да пише о крајевима које никада није видео? Ускоро се та књижица појавила и на српском језику. Била је написана збиља с талентом, врло живо и топло.

А у предговору Павле је објаснио: желео је да нешто учини за свога оца, потомка јуначких и сиротних Срба Личана. Текст је добрим делом дословни текст његова оца, који је врло лепо причао оно што је запажао. Писац књиге, на жалост, никада није посетио крај о којем пише, али аутентичност података помогла је да се у овој књизи слију проживљени живот и право лично искуство оца, и извесна рутина у писању сина. — Бранко се застидео што је о Павлу погрешно мислио. У паланци се књига много читала. Господин Јоксим се смеши: — Савле-Павле, увуче ти он Јову граничара у књижевност. Јова је додуше причао одлично, али касарнским стилом, а ово је, богами, париски стил, иако је све остало просто и непосредно. Одлична књижица. — Нашла је књига пут и у Лику. Фрау Роза је показивала Бранку личке новине: Лика топло приказује дело, и назива Павла својим сином. Излазећи од фрау Розе, Бранко се баш гласно насмеја Личанину Павлу из Бачке, из Париза, и из Лондона. — Јеврејска умешност. Све је оправдано, човечно, разумљиво, и чак дирљиво, али је опет све и увек нека капитализација. Стећи три, четири завичаја, то је реално појачање права на живот, и то се, наравно, може претворити у капитале сваке врсте... Чудесна раса. Једина раса са енергијама у чистом стању виталности; као при стварању света.

Паланка је чешће протествовала код фрау Розе што Павле тако дуго не долази. Фрау Роза је протесте слушала са задовољством, и извињавала сина: не може да дође од послова, не пуштају га они којима је потребан. — И мени би требао да помогне мало овде, али, као велим, ово овде је ситан посао према оном онде, па га некако и сама свршавам. — И свршавала га је, да се цео свет чудио. Последње године и без мужа и с тешком болешћу, седи цело пре подне у свом „бироу", прави новац, шаље га сину, а он га тамо у свету даље и боље обрће, и шаље мајци извештаје који њу усхићују.

Мајци извештаје о новцу, Бранку о путовањима. Био је у Индији, у Кошиншини. Десила се у то време фрау Рози једна „трговачка" непријатност: сељаци из околине тужили је због неких разлика произашлих из неких заплетених уговора. По варошици се шаптало: да сељаци прете и пољевином, чак и батинама, ако до свога не дођу. Фрау Роза међутим мирна, никога не зове у помоћ. Само што баш у то време учесташе у локалним новинама чланци о успесима г. Чајновића, „светског новинара", итд. о његовој богатој женидби; о сродству младе госпође Чајновић с врховним судијом у Лондону, оним што носи бароку и огртач као краљеви; о Црнцу који служи г. Чајновића и његову госпођу. Хвалећи Павла, новине су хвалиле и угледну његову мајку, угледну грађанку за чије се име зна у свима добротворним друштвима без разлике вере и народности. Тих дана показала се фрау Роза, први пут откад је паланка зна, напудрована и у мидеру. Изгледала је, онако болесна, као мумија, али резултат је испао позитиван. Просу се глас по варошици да то сигурно долазе у посету син и снаха, богаташица једна и велика госпођа, па се свекрва спрема за дочек. — Још ће

оздравити, видесте ли је? Одговара господин Јоксим: — Неће оздравити, али је добила процес. Сељаци повукли оптужбу; а кад су преко посредника замолили да их фрау Роза прими, одговорила је да ће их не само примити, него да ће их позвати њен син, кад дође. — Тим сељацима посредницима говорила је фрау Роза: — Јесте, истина је, кућу ћемо зидати Павле и ја, на оном нашем плацу до католичке цркве, и биће купатило, и башта с травом која се шиша као ваше главе у берберници и биће тенис. Енглези тако живе.

Кад ми буду долазили снаха и син, а даће Бог и унук, да им је све онако како су они научили тамо где се зна како се живи. — И по паланци и по околним селима само звижди одјек: — И биће купатило, и тенис, Енглези тако живе. — И биће менажерија мачака и паса — додаје апотекар — знамо ми шта је живот Енглеза. Госпођа апотекарица забола, по јапански, две огромне коштане плетеће игле у косу, скрстила руке на вуници бледоружичасте боје, и слуша како неко стручно приказује Павлов будући тенис. — И све ће бити ограђено мрежама од финих жица, а не као код госпа Мање, чупавим кудељним канапима... Кажу да госпа Мања и њено друштво не знају како се изговарају по енглески оне речи, чули сте, вичу, нешто док играју, не зна човек да ли је људски говор или... Апотекарица настави да плете. — Сад може госпа Мања узимати часове од Павла, или од Црнца... Све више и више жалим што немам сина, видело би се тад ко је за тенис, и чуло како се изговарају речи по енглески. — Како тако — смеје се паланка — сељаци се укротише и упреподобише. О разлици, више ни помена; о суду и батинама, ни помена.

Једнога се јутра фрау Роза појавила у сасвим новој хаљини, са финим везом око врата. Полуципеле на три дугмета. Мала чипкана капица на глави. Примила је тога дана две инјекције, да издржи радост, и да савлада све већу потребу лежања. Те ноћи је стигао Павле са женом. Један фијакер је возио саме кофере. Сутрадан, паланка не трепће, да не промаши ниједан податак. Већ у шест ујутру сазнало се да Црнац није дошао. У осам се знало шта се по енглески спрема за доручак. У девет је госпођа апотекарица чула за шлафрок младе госпође, и чудила се какве то могу бити кућне ципеле од златне коже, у шиљак, и с великим петама.

— Елегантан свет то облачи за бал, а зна се шта се носи у кући . — У десет сати није продрло ама баш ништа. Изгубили ваљда сви главу, како ће Енглезима скувати ручак. Ко ти зна шта једу. — У једанаест се појавила на улици Енглескиња. Сама. — Куд ли је пошла без мужа!... гле, куд је потегла! Ју, кћери, отвори прозор, превичи јој некако да ће тамо оставити штифлетне у блату. — Хода Енглескиња по градићу као по својој кући. Загледа у ниске прозорчиће. Загледа и свет њу. Да је млада, види се. Да је богата, види се. Да је Јеврејка, и то се види. Али што је обучена! Одело, ципеле, шешир, све у складу, све фино и све необично. Тамноплав сомот с мрким кожним украсима. Шешир сав од фине мрке коже. Ципеле са уметцима од плавог сомота. У руци штап. — Сва у кожи к'о ловац! Локне, Боже да ли су праве? — Па зар не видиш како јој је дивна коса! — Пази, рукавице, на шест крупних дугмета. — Али штап, побогу! Штап носе само матуранти и старци. Старе жене, ни оне га не носе, него се воде под руку. Здрава и млада к'о срна, а штап. — Енглескиња најзад застаде пред излогом, јединим излогом од једноставног великог стакла. Загледа кроз врата, па још једаред погледа предмете у излогу, који ни по чему нису имали везе са апотеком. Огромни јеленски рогови; апотекаров трофеј, ако је тачно. Велика јапанска ваза и две шољице са штапићима којима Јапанци једу пиринач; егзотична куповина госпође апотекарке на једном броду у Фиуми. Лепо ручно огледало, босански послужавник, и дугуљаст суд с решетком, за кување рибе; главни згодици за лутрију. Енглескиња се мало насмеја и уђе. У апотеци се све скаменило на месту. Чекају да се отворе уста, и огласе речи нечувене, које ће ову угледну радњу, и оба стручњака у њој збунити. Апотекар је заборавио да се поклони. Фармацајт се прибра, и рече гласно шефу: — Ко зна, можда ће казати латинско име

лека. — И поносан што ће дочекати муштерију која говори латински, искочи пред тезгу и поклони се дубоко.

Енглескиња тад, мало чудно изговарајући, али сасвим разумљивим немачким језиком запита да ли имају неки не баш много естетичан лек за мало кученце које је прешло на ненавикнуту диету. Све се илузије одједаред разбише. Апотекар поче да говори некако нарочито баналним фразама, као од потребе да покаже муштерији својој да се овде не вреди правити важан. Из апотеке је Павлова жена једва изашла, толико се света међутим скупило пред вратима. Апотекарица је вирила кроз прозор: — Елегантна! Налик на мој костим од резеда свиле. Баш ћу и ја тако дати мало подићи појас. Дошла тања, а богами јој струк може да има 70, а 65 сигурно.

Ако је Енглескиња била чисто јеврејски тип, Павле се учинио паланци чисто енглески тип. Павла је скоро тешко било познати, и то је оно што је за људе значило изгледати енглески. Друга клима, друга храна, други обичаји животни, и човек изменио боју коже, покрете, глас, ход, а већ да се не говори о начину одевања. Павле је ојачао, али некако оматорио и огрубео. Кожа на лицу добила тон ружичаст; лице велико, нигде му краја нема од силне избријаности; много црне обрве Јове граничара, на оној црвенкастој кожи изгледају неприродне, као извучене. Ћосавост, у оно време, била је нешто толико енглеско, да се све остало на лику Павлову мање запажало. Коса, наравно, није Павлу израсла, али он је сад носио скупу, фину перику од тамносмеђе косе, по енглески глатко причешљане и уз лобању прионуте. Одело ванредно, сиво, од танке, чисто вунене енглеске материје која се не може угужвати, и има особит пад од своје тежине и лакоће истовремено.

Кошуља је бледоплава, мекана и танка баш као она џепна марамица која је некада очарала Бранка; и нека весела кошуља, какве су обично кошуље на Енглезима, јер им је мило што леже на потпуно чистом и добро истрљаном телу и кожи. Џепови на оделу прави, правилно припеглани. Пуни џепови, и стално увлачење руку у њих и претурање по њима, упропасти линије и стил одела. Ако треба нешто понети, Павле носи у руци кожну торбу с много одељака. У лику Павлову је извршио промене и енглески језик. Спор темпо говора, паузе у говору, многобројне врло кратке речи, доносе собом слабо размицање усана, приљубљене усне, и услед тога крутоћу браде. Покојни Јова граничар говорио је народски: да опора воћка веже човеку уста. Е, сад је његов син имао везана уста као да му је стално међ зубима опора крушка. Над тим устима је искочио снажан јеврејски нос, обао и меснато грбав, широких ноздрва с јаком тамном унутрашњом покожицом. Тај нос је давао Павлу нешто маторо и грубо, чак и нешто строго и немилостиво. Господин Јоксим сасвим озбиљно рече: — Још нисам видео нос који би био толико независан од простора и времена.

— Господин Бранко, ви сте сигурно већ више пута били с вашим старим другом? — пита господин Јоксим . — Слушајте, окром шале, то је невероватно како се тај наш човек поенглезио. Не знам да ли се само поенглезио. Рекао бих да се у великом свету поново родио. — Допадао вам се дакле што је постао скроз Јеврејин, и основао чисто јеврејску породицу. Па ми смо тог вашег новорођеног Павла сасвим изгубили!

— Нисмо га никада ни имали у смислу оном који ви сада држите на уму. Косово, дакако, не значи за Павла много. Он је светски Јеврејин родом из неке паланке, као толики други. Тако га морате и гледати, и волети, и читати оно што пише. — И ви можете тако, Боже прости, шематички извученог човека да волите као брата? — Не, ја га волим у суженом обиму, просто као Јеврејина, баш као Јеврејина. Јеврејин је изузетан пријатељ; он може човеку да буде одан упркос свим променама и сметњама, и одан скоро с неком религиозном ватром... Живот је нас двојицу тако рећи раставио. Али само тако рећи. Ми смо браћа. Ја осећам то кад у очима Павловим читам оданост

и привезаност безмало да кажем псета једног. А знам да он то чита у мојим очима. Али да оставим ту метафизику. Павле је пример енергије и способности. Он ради као машина. Гледао сам, пише новинске чланке у три језика, као машина. Показао ми је коресподенцију своју од осам дана; то вам је пола савета, наравно, претежно јеврејског; и ту вам се обрће благо немерено; ту читате нешто судбинско... Потенцијâ имају ти Јевреји! У сравњењу с Павлом, ја сам неактиван, некористан члан друштва. Моја знања, у сравњењу с Павлом, мртва су, и мој интелектуализам хладна ствар... Знате шта бих рекао, господин Јоксиме: у сравњењу с јеврејском расом, ми Славени смо лишени не животне снаге, него животне глади. Оно што философија зове ens appetibile. Јеврејин с глађу и апетитом зарађује новац, негује сина, чува расу. Да, прво та животна глад, па тек онда снаге и потенције... Ако будете вољни, ја ћу вам једаред прочитати из оне моје несрећне и покојне тезе оно што сам забележио о „акту и потенцији", како сам то видео у јеврејству. — Ама, да ли се ви не варате мало кад сувише уздижете Павла, особито на свој рачун? Слушајте, Каленићу, ја му не волим она честа писања о најразноврснијим стварима. Боже прости, као програм у циркусу с тридесет разних и нових тачака.

— Такав је Павле тип, и такве су му способности. Разуме музику, даровит је новинар, има смисла за лепу литературу, и у крви му је економија и финансије... Не, Павле је славан тип и човек који нешто зида, и нешто ће за собом оставити... Тамо, усред Лондона, у богатој и културној кући, родиће се данас-сутра неки мали Мориц, или Давид, и порашће, и научити, као и његов отац, и како ред заповеда, неку струку; али прави његов позив ће бити *да узме живот с пуним освајањем*, да живи с *творачком глађу* своје расе, и остави за собом потенција и за породицу, и за расу... Погледајте само ону нашу обичну фрау Розу. Једним пламичком је само још жива, али од животног апетита њеног преостаће још и за Морицова Морица... Да, оно *ens appetibile* није ни у философији, ни у науци, ни у положају, ни, наравно, у некој докторској тези, па није ни у нама Славенима, него је у јеврејској раси. — Биће, мање-више, како кажете. Апетит Јевреја је неутољив. Они зато ваљда никада неће изумрети. Знате како је писао Достојевски: једнога дана, цео свет се урнише и пропадне, кад, на врху рушевина седи Јеврејин... Али то ваљда није истина. Достојевски је писао многе неистине. Само, зачудо, увек има право... Али да се вратимо у реалност. Јесте ли се упознали са Енглескињом? Паланка већ зна и прича да јесте, и кажу: узела богме Енглескиња већ и фотографију Бранка Каленића. — Све је тачно, а опет све није тако. Идем чешће код Павла. По енглески идем на чај. Нисам до сада никад пио чај, али налазим да је то врло пријатна ствар. Или бар пријатна онда кад чај спрема госпођа Стела. Донела из Лондона неке просте земљане судове, али то су вам као неке лепе играчке, а ми око чаја као добра деца.

Занимљива Јеврејчица је госпођа Стела. Има образовања, лепо свира у виолину, доста лепо пева. Певала је неке тужне енглеске, па још тужније јеврејске песме. Прилично зна немачки, и можемо да поразговарамо. Заборави, па тек окрене енглески, али да видите ђавола, господин Јоксиме, ја разумем све. Причала ми је како се удала за Павла: из љубави и из рачуна. Она је једино дете имућних родитеља, трговаца, и за њу је потребно било да заволи онога ко ће пословима знати управљати. И ту ми рече једну лепу ствар: — Код нас, Јевреја срећа је увек и ствар разума. Отуда су наше среће и разноврсније, и дуже могу да трају него код других народа. Од тога имају нешто и Енглези. Ја волим живот у Енглеској, и увек стрепим да нешто не дође што би мене, или моје, изгонило из Енглеске. — Од Павла је чула да се ја интересујем за јеврејске проблеме, и врло ми је дирљиво захвалила, и имала у очима нешто од оне оданости којом се само Јевреји везују за човека... Јесте чули: страх ју је да нешто не дође и не изгони је из Енглеске. Јевреји се стално боје људи, и зато воле пријатеље безмерно... Цело једно вече смо разговарали о Јеврејима. Фрау Роза није учествовала у разговору, али је седела за столом, срећна. И нехотице сам је сравњивао с мојим

покојним оцем. Тешко болесна, пред прагом смрти и вечног растанка од Павла, блистала је у срећи. Могла је парафразирати мога оца, који је говорио: да нисам несрећан, био бих срећан, парафразом: зато што сам срећна, не могу бити несрећна... Негде сам, господин Јоксиме, видео слику католичког свеца, с блиставим сунцем на грудима. Ето тако ми се причинила оне вечери фрау Роза, једноставна Јеврејка и мати.

После две недеље Енглескиња је отпутовала. Много је ствари накуповала по околним селима, научила мало српски, оставила за собом добар спомен. Фрау роза се хвалила свету: — Све сам доживела што сам желела да доживим. Ако унук дође после моје смрти, не жалим. Биће добар као и мој Павле, и добар као Павлова жена. Много добро дете, чисто га видим. — По договору са женом, Павле је остао. Бранку је објаснио: — Да будем с мамом колико још могу, али и да не изгубим везе с овим крајем и људима, ни пословне везе, ни пријатељске везе. Највише могу остати два месеца; затим морам путовати безусловно. Стање моје матере је тешко. Не умем ти казати шта ће значити за мене губитак те жене, тог учитеља и добротвора мога. Извукла је она из мене снаге које ја не бих никада извукао. — Пре подне Павле је остајао у бироу, а после подне је писао. Сад је Бранко боље видео Павла-писца: нервозан, малодушан, амбициозан, уплашен од критике унапред. — Ја сам многострук, као већина Јевреја интелектуалаца. Али као и други Јевреји, мислим да немам довољно личне личности. Судбина наша не допушта нам да живимо за искључиво једну, чисто приватну ствар. Парадоксално звучи али ја бих рекао да чисто „луксузног" Јеврејина нема. Раса, расна трагедија не допушта Јеврејину да крв потроши на личну амбицију. Јеврејин мора јеврејству оставити децу и новаца. — Павле је довршавао драму. Она је убрзо и давана у суседном већем граду. Била је и фрау Роза на претстави. Седела је круто, као припета, између сина и директора позоришта, и била срећна. Последњи пут.

Све је било унапред спремљено и предвиђено, и мртво тело фрау Розино пренето је у градић неки у Аустрији, откуда је снажна Јеврејка некада залутала или с планом дошла у крајеве српске Војводине. Бранко је размишљао. — Како је дошла, тако је и отишла. Пепео њен ће се помешати с пепелима неког Јеврејског гробља, новац ће Павле однети у Лондон, а ми смо овде били само подлога за пузавицу која је расла и уједно путовала, даље, даље.

— Павле, кад се вратио, закључао се у кућу и никога није примао. Можда је православни Павле читао кадиш; свакако је остао недељу дана у самоћи и размишљању, у мистичној заједници сирочета с покојним родитељем. Први је у кућу ушао Бранко. Језовито. Фрау Розе нема; биро је затворен; собе пуне кофера и путничких торби; јединац син и наследник је енглески поданик: чика Јова остаје на гробљу потпуно сам. Другови се срдачно руковаше. Павле изгледа порушен: није како треба обријан, није спавао, пред њим кутија с прашковима. — Е, мој Бранко. Овде је сад једна кућа ископана, а ја не путујем него селим. — Облише га сузе. — Додај ми ту лулу, да запалим, па да изађемо мало до Тисе. — А што си пропушио? И то на лулу? — Има и горе. Бранко. Кад ме потера несаница, тражим све чешће инјекције, тешке, оне што подривају... Али то се све још може поправити. Хајдемо.

Пролеће, и укрштени ветрови: млаки, хладни, топли, јаки, умерени, слаби. Тису не може човек да позна: гони енергичне и брзе таласе, и на изврнутој води показује све боје, од тамно блатаве до пенушаво беле. Одмичу таласи ипак некако у редовима, као да су по линијама притегнути. Само овде-онде, где или пешчани пруд сече правилан ток, или матица врти своје коло, тамо вода тек одједаред скочи увис, распрсне се у широка крила, и та крила, баш као да збиља одлете, нестају у парици запада. — Како је данас Тиса необична. Пази како прелива обалу. Љуља се као море. Ево. потсети ме на стихове Лазе Костића: „поносни бељци, срчани ждрали". Лепо је то казао Лаза, за воду.

Можда густе мишиће и гипке покрете коња доиста не може ни камен боље измоделовати него еруптивно избачена маса густе, гипке морске воде, која јури неуморно. А зелено-сиво ждраљиње крило, које човек ретко уочава, слично је доиста оштрим млазевима воде, којима ударац ветра даје мах да лете, а лете дотле док трају ударац и бол. — Допада ми се како си то казао... Зашто си престао писати? Пиши шта било. Дневник, бар. — Велиш, *бар*. Кад бих дневник писао, ја не бих сматрао да пишем *бар*. Не пишем га, али га мислим. Мислим га без поетизирања, онако како га живим, и веруј ми, Павле, понекад ми се чини да ће ми од тог „дневника" нешто прснути, глава или груди... Не пишем ништа, и сигурно нећу ништа ни писати. Нека врста усмене моје литературе постоји, и, да видиш, почео сам да ценим добру и поштену усмену литературу људи. Господин Јоксим је фини усмени критичар; штета само што није увек фино оно што му се подмеће за критику, па мало застрани. Знаш шта ми је јутрос казао поводом драме Рибарићеве? Вели: Рибарићев разум је добар, али је штета што је техника тога разума само техника разума, а не техника интелигенције... да отера свога јунака у врсту аскезе, он је сматрао неопходним да му у душу метне неку мистику. Не! *Разум* води и у аксезу! Разум који се служи техником интелигенције, и увиђа све своје границе, тај разум води у резгинације, а резигнације у аскезу. — Ето ти, Павле, парче усмене критике из овог нашег ситног градиња! ... И ја тако, колико могу, у предавања своја уплећем мало свога дневника, мало дневника других људи... Јуче сам у осмом разреду причао о једном младом византиском базилеусу, културном, енергичном, даровитом, па ипак промашеном, пресеченом. Јасно ти је, да је ту било одломака из дневника и мога, и Миланова, и још других.

Један ђак скаче: „Па то је, господине, неки византиски Хамлет." — Други скаче: „Не, то је био младић пун херојске активности, од рушевина правио нову државу." А ја бодрим моје младиће да код куће још размишљају, и напишу ми нешто о том. А у себи велим: полети, наде, охрабрења, обећања, остварени резултати, и одједаред, дим, дим...

Тиса се ућутала и смирила. Воде имају тај човеку неразумљив контакт с човеком, да ућуте кад је човек много срећан, или много растужен. Павле премешта у други крај уста енглеску лулу, а преко луле се смеши енглески, мирно, паметно. — Слушам те, не одобравам ти све, али можда ти мало завидим што си тако јединствен. Ти си историчар по вокацији, а песник по природи, и увек си то. Ти видиш рад само као твораштво, као лепоту, као трагедију. Ја видим рад као зараду, што већу и јачу... Има и у том лепоте, Бранко. То је виртуозност, то је као свирати у клавир, то је питање уметности духа и вештине прстију. То је један сложен посао, као нека симфонија! Ту има берзе, ту има журналистике, ту има лицитације, ту има демонског везивања и стезања чворова на једној огромној ловачкој мрежи у коју се све хвата. Ту има, како рекох, свирања и читања партитуре брзо и непогрешно. Ту има ларме и буке, и има увек и једна фина мелодија која у једном трену занесе свет. Али *ти* се не смеш занети, *ти* не смеш уживати, *ти* мораш читати јасно знаке по туђим занесеностима, и трезвено их додавати у твоју симфонију рада, рада ради зараде, што веће и јаче... Али, Бранко, остаје сад још моја лична трагедија. Личност у мени има амбицију писца, а ту, ја мислим да не могу даље од импровизације. Ту личности мојој смета јеврејство моје. Мени све иде од руке, ја све брзо и лако стварам, али то је баш карактеристика импровизовања, а импровизовање је карактеристика човека који није јединствен, нема један корен, један крст, један језик, *једну личност*.

Јеврејин нема тла, нема тврдог непомичног корена, нема језика, и зато нема *слободу личности*. Јевреји су свугде импровизатори! велики и гениални, некада, али ипак импровизатори, и страховито тежак задатак Јевреја је у томе да од самих импровизација граде свој континуитет. И граде га. Јевреји су доказ да се може од самих импровизација, привремености, повремености, сталног путовања и сељакања,

створити један плодан континуитет живота и снага. Али и један континуитет трагедија, јер импровизатори нису јединствене личности. — Кад си већ тако задро у проблем, дед да теби прочитам ову цедуљицу коју носим собом већ поодавно, јер сам обећао да ћу је прочитати господин Јоксиму: — Код Јевреја, сва историја и сва расна традиција везује се за Бога. С тим у вези може се поставити ово питање: Што Јевреји немају државу, једно тле, један језик, је ли то просто историски феномен, дакле последица догађаја, или је то битни услов да Јевреји у сваком свом покрету остану вођени, или *гоњени*, само од Бога. Ја верујем у последње. А кад кажем покрет, узимам реч и појам у смислу Аристотелова места, то јест, да покрет није само промена места, него свака промена у количини и каквоћи. У људма нису покрети и акти, него само потенције. Активисање потенција долази споља, од другог. Ланац покретача и покренутог није бескрајан, он се задржава на ономе што је чист акт, а то је Бог. Али сад. У земаљским обичним радњама, потенције се не активишу директно од Бога, него од разних симбола. Сви народи, сем Јевреја, покрећу се дејствима од стабилних симбола и идеала: завичај, тле, језик, држава.

Јевреји су ту нашли нешто и генијално, а чини ми се и богохулно, бласфемно: нашли су симбол и идеал који ће, некако као Бог, бити чист и вечит покрет и промена, нашли су то у *новцу*. Новац је сам собом апсолутна кинеза; вечито и апсолутно прометање, путовање, претварање количинâ и каквоћâ. Новац је без сна и замора, као Бог. Новац, стога, неисцрпним снагама активише потенције. А како је новац лак и шаљив, он активише и веселим снагама. Код других народа, активисање потенција иде некако ритуално, увек је ту на неки начин светиња праотачка. Код Јевреја, новац активише вештинама, жонглерски. Новац је геније импровизације! За час потенцију пребаци у акт; али и акт спетља, кад треба, за час у потенцију само. Отуда у јеврејској активности много веселости и ироније. И то у свима областима стварања и рада. Нема јеврејске поезије без ироније. Нема јеврејске логике без игре духовитости. Нема јеврејске мудрости без вида. Увек прискаче импровизација. Али отуда произлази нешто трагично: да Јевреји знају за све врсте емотивности, сем оне једне с којом се никада не шали и не импровизира, емотивност око своје државе, родног прадедовског тла, рођеног, јединог језика... И тако даље. — Интересантно си проширио моју идеју о јеврејским импровизацијама... А оно о разликама између Јевреја и других народа, и кад је позитивно, ужасно усамљује Јевреје. — Да, усамљује. Читава једна тема, и теза би могла бити разрада чињенице: Јевреје издваја, с једне стране Бог који их води или гони, с друге стране новац... Оно највише, и оно, како бар ми хришћани верујемо, најниже... Ево ти још мало пословничког материјала из мојих фиша. У вези са сиромаштвом и богатством, велика већина јеврејских пословица спомиње новац, пару, чак монету и валуту; дакле се по јеврејски и сиромаштво и богатство зову „новац”.

У славенским пословицама, руским и српским углавном, сиромаштво и богатство зову се сиромаштво и богатство, дакле су стање духа пре свега... Чешће се питам, Павле, кад мислим о сталном враћању јеврејског проблема у историји, да ли не би требало спровести осиромашење Јевреја уопште, и видети шта би онда у тој раси настало. — Павле прасну у чудан смеј. — Настало би то да би на врху сиромаштва седео Јеврејин — чуо сам за господин Јоксимов цитат — и тај један Јеврејин би савладао сиромаштво. Али то је, наравно, порука господин Јоксиму само, који не воли и не разуме Јевреје. А ти добро знаш: Јевреји се деле на богате и сиромашне, и они сиромашни врше своје дужности кроз врлину сиромаштва као и хришћани. И они су, знај, друже, од две врсте Јевреја, боља врста... Хајдмо сад кући. Ова вечерња сета ме враћа на мисао да сам сâм, да ми је умрла мати.

У варошици већ сумрак. Фењери су некако несразмерно високи, и не зна се право коме и где светле, јер су куће већином сасвим ниске. У пекарници тиња неко мало осветљење, изгледа да је свећа. Зашто гори, не зна се, јер су сви пекареви легли, пошто

устају одмах после два сата у зору. Свеједно. Ништа се на овом свету, па ни у овој паланчици не разуме добро. Што рекао господин Јоксим: Не зна се ни зашто светле звезде онда кад цео свет жмури. На клупи пред кућом Павловом лежи пас фрау Розин. Дигао се, задржао Павла у корачању, и загледао му се у очи. Павлу се очи напунише сузама. Пас се тад узиже на две ноге и положи главу господару на груди. — Не знам ни како ћу га оставити — шапће Павле Бранку. — Хајде, Чупоња, хајде матори мој, кажи лепо господин Бранку *лаку ноћ* па да нас двојица идемо да вечерамо и да спавамо. Пас арлаукну језовито.

Враћајући се кући, под утисцима свега што је те вечери чуо и видео, Бранко осети да се мешају у њему језа и топлина, тужне претставе о животу Павлову, и неко топло осећање од своје згрчене егзистенције. — Куда ће Чупоња? чија ће бити кућа? хоће ли се сачувати траг од Чајновића? како ће бити Павлу, тамо у белом свету, са женом која је његов завичај погледала као неку панораму: и, касније, са сином који никада неће проговорити српску реч; и међу људма који неће моћи разумети Павла онда баш кад ће му бити потребно да неко разуме и другу половину његова бића и свести... Тај Јеврејин са две крви, тај православни Јеврејин неће имати лак живот... Ја сам ипак можда на јаснијој служби, у једном свету који нема за мене ни доста простора ни доста ваздуха, али који ми је ипак ближи од свих светова у прошлости и садашњости.

Те ноћи Бранко није могао да заспи. Мучи и њега често несаница. Сео је у постељу и узео да се забавља. Мислио је о великој екскурзији коју спрема с неколицином ђака, до Рима и старе Лације. Мислио је како ниједан од ученика неће да се одлучи за чисту историју. Мислио: како је тешко писати историјско дело ако човек није истовремено и уметник, песник. — Ако историчар не уме свести једну историску област на три, четири јаке и оригиналне личности, онда бадава прича чињенице, онда ништа од те историје није стварност. — Па му пролећу испред очију слике Рима, и он се узбуђује. Па онда мисли о својој несаници: — Око два по поноћи осетим неке сасвим необичне снаге у себи, могао бих зидове помицати, одговарати на најтежа питања, решити проблеме друштва и градова.

Али то је баш час кад никаква снага не треба. Око два по поноћи све заспи, и керови и петлови, друмови су празни, звезда више нема, болесници или су умрли, или и они спавају сан окрепљења. А ја, до ђавола, баш онда имам надљудску снагу! Па је мислио о брату Светиславу, који је очас постао чувен окулист, једини у околини, и ради и богати се, и сва породица сад њему окреће. — Сад бих мирно могао банути у свет и ја... како? куда? у авантуру? Да, баш у авантуру! — Бранко погледа сат: два после поноћи: — Аха, то је час моје надљудске снаге, а сутра ћу опет бити просечан. — Бранко се засмеја. — Хајд, лаку ноћ, снови пусти! осећам да ми се спава, и хвала ти, Боже.

Павле се вратио у Енглеску. Претходно је утврдио везе с једним јавним бележником: да брине о двема кућама, с тим да једну од њих, ону која је служила само за ренту, прода, а другу да издаје, без левог крила које има да остане намештен стан Павлов у родном месту. Да брине још: о млину у оближњем селу; о неким хартијама које се не могу пренети на светско тржиште; о српској школи у личком селу чика Јовином; о двема много сиромашним јеврејским породицама у варошици. Хонорар јавном бележнику био је тако условно и верижасто предвиђен од Павла, да је на крају прве године администрације испао много мали, и јавни бележник, побеђен, морао је хитно да захвали на послу. Паланка се задовољно смеје: — Није мала ствар: снизити проценат јавном бележнику. И то овом великом мајстору нашем! То је победа! И још га нагнао у бегство. То је, богами, што се каже, адмиралска победа: без права на икакву отштету. — Павле је пренео послове на једног адвоката Јеврејина. Смеј још већи: — Е, сад се сударају два адмирала, и занимљиво ће бити видети који ће потонути. —

Потонуо је сеоски млин Павлов; продат, да би се подмирили разноврсни трошкови. А затим се све смирило и уједначило.

Проредила се много и преписка између Павла и Бранка. Ситне ствари не вреди помињати; крупни догађаји су сасвим други на два краја света. Кроника паланачка не одмиче. Бео лист пред њом чека. О сину Павлову сазнао је Бранко тек кад је детету било две године. — Дали смо му име старог деда Исака, незаборавног нашег пријатеља, мога и маминога. А решили смо, жена и ја, да дете носи презиме материно. — Бранко изговори гласно, као с неверицом: Исак Брок. И уздахну.

Кроника паланачка чека. Бранкову љубавну историју није било вредно забележити: сувише кратко и једноставно. Заљубио се био у сиромашну девојку која је помагала себе и породицу радећи фини вез и шав. И девојка је заволела Бранка. Кад је то постало јасно, дигла се паланка: — Зар шнајдерку да узме! — Госпа Лепосава ћути, али је невесела. Девојка, мирна као бубица, показа се храбра: отишла у Америку, ујаку, који је био дрварски трговац у неком градићу у Канади. Иду године. Кроника бележи само неке кратке знаке, више календар него историју. Кад је Павлов син навршио осам година, и добио одликовање у школи, дошло је Бранку дугачко писмо. Писмо је како-тако потписала ћирилицом Стела Брок Чајновић, а Исак Брок се потписао само латиницом. Послао је Исак Брок фотографију своју, и фотографију свога коња и свога пса. Бранко је одмах одговорио, честитао родитељима и сину, и послао фотографије бачких домаћих животиња, од дивног коња до огромног једног гусана. Али за све то кроника метну само кратак знак, и не преврну лист. Прођоше још неколико година. Бранко је у свом млађем сестрићу нашао једва једном историчара, путовао с њим у Атину, па друге године у Рим, али и то је кроника забележила само кратким знаком.

Једнога лета и једнога дана стигоше многобројни кофери Павлови у паланку, стигоше, као обично велики пртљаг, малом брзином. А одмах затим великом брзином стиже и Павле. Стигао је ноћу. Бранку није јавио ништа, и сутрадан није отишао до Бранка, него му је послао писамце и позвао га к себи. Кроника преврну лист. У писамцету је стојало: — Дошао сам, друже, да останем овде подуже, а можда и сасвим. Спреми се да ме видиш болесног; али се не узрујавај, јер сам ја још бодар и снажан. Више сам унакажен него болестан, више избачен из друштва него из живота. Дођи што пре. — Бранко је отрчао. А успут му је паланка већ саопштила да Павле има *лупус*, и да се разишао са женом. Павле није дао Бранку да друга загрли. — Болест није прилепчива, али је врло ружна. — По једном образу, мало по једном увету, малчице и на једној страни носа, покрили су Павла модро-црвени лишаји и ситне крастице. Павле више не носи перику, ћелав је, скоро сасвим без косе, порушен је много, у очима сјај туге и резигнације. Мирно посади Бранка према себи, и да би га још умирио, нашали се: — Боље би било сад да сам женско, и да носим „шлајер”. Жене с лупусом лепо излазе у свет, под густим велом... Добро је ово, засада. Али кад се више разједе, мораћу се зазидати у ову кућу, у моју драгу кућицу... Знаш ли да упркос свему имам неко осећање радости, што сам дошао! Хвала Богу што ми мајка није жива... и стари Исак, добри мој Исак, који ми је оставио све књиге... Договорили смо се, жена и ја, да одем за дуже време, због детета, да ме не гледа оваквог, да му се душа не испуни грозом. Главно је сад мали Исак, а све остало споредно. Сећаш се, тако је говорила моја мати, онда кад сам ја био главно... Храбар сам сад, Бранко, истински, не правим се. Ја ћу овде радити, с породицом се дописивати, с тобом дружбу обновити, *нов живот почети...*

Видиш ли, под каквим се све околностима може нов живот почети... Немој ме гледати са зебњом, Бранко, немој. Да си ти био у одељењу за болести од лупуса!... ово није ништа; мало ми смета лепоти. — Павле се горко засмеја. — Кажем ти озбиљно: нов живот. Сад су моје главне мисли: да процес болести може бити благ, и дуг;... па

затим, да може Бог бити милостив, и дати да од друге болести умрем пре него што ми се од очних капака, уста и носа начини... Али Бог је милостив, мислиће и Бог на мог малог Исака. Јеси видео слику? Лепши је од мене и Стеле. Нешто има од деда Јове граничара, али оне црне очи сасвим су у енглеском типу лика... А како си ти, Бранко? лепо изгледаш. — Хвала, добро сам. У Италији сам се упознао с једном младом девојком, фином, музикалном, доста начитаном, и сад једно другом пишемо, и то је у мом животу нешто много радосно. Римљанка је, с њом сам обишао околину Рима. Од ње научио талијански... Али, драги Павле, сад је по свему томе опет пало нешто сетно. Како, забога, да се тако разболиш? откуда ти баш та, тако ретка болест? — Није тако ретка; само, као увек у животу, несрећни се крију, па се не зна колико их је... Не брини за мене. Ја ћу кућу лепо да инсталирам, и онда ћу ући у хармонију новога живота.

Павле је Павле. Паланка докле узе став поште и респекта. Наравно и радозналог ишчекивања. Унео је Павле, кажу, у кредитни завод опет много новаца и хартија; завод одједаред процветао. У кући му се презиђује и преграђује, удешава се врста удобног малог санаториума. Паланка шапће: — Тако болестан, а још Енглез. — Повео је Павле из Лондона болничара, момка који у кући не скида бело одело, а на улици носи врсту униформе.

Поштарка, већ много оматорела, предаје сваки дан мистер Џиму пошту за Павла, пита како је господин, научила неку енглеску, разуме доста Енглеза, допада јој се, једном речју; почела и она нов живот. Мало се побојала кад је чула да енглески болничар обучава сад Ружу Циганку која је стала у службу код господин Павла. Ружа Циганка је била позната у варошици надничарка, дугогодишња радница код фрау Розе, сирота жена са доста деце и жена ретко милостива срца. — Је ли, Ружо — пита поштарка — 'оће ли онај да оде кад се ти научиш послу? — Неће тај мицати док му иде она плаћа. — Али главни болничар Павлов остао је Бранко. Не растају се никако. Не могу да се наразговарају. Нових тема има. Радују се један другом као да су дечаци који не могу да дочекају да сване дан и да се иде код друга. Пред вече шетају крај Тисе. Забораве понекад и лупус, и прохујале године, и сву своју прохујалост, и чини им се: матуранти, су, и негде их чека неко велико изненађење. Тешка болест сузи болесника. А брига и љубав за осуђена човека, прошири живот доброг створења. И Бранко дакле започео нов живот. Затворе се он и Павле, и потону у једном фином свету резигнација. Свет резигнација је нов и богат свет. Понегована резигнација, то је уметничко стање. Резигнација не зна за страх, она брише оштре контуре свима стварима, и болести, па и смрти.

Павле седи пре подне у бироу; има завој око главе; виђа се с људима и отаљава послове. После подне скине завој, чита, пише, чека Бранка. Понекад су тужни: кад се јасно покаже да болест на лицу напредује. — Уво ми се погоршало. — Бранко види како се скрућују суве љушчице од затворених раница, и како крваве нове ситне ранице, и разрушавају полако али неумитно оноликог човека.

Фина марамица Павлова скоро је увек мало крвава, иако је завојна газа стално при руци. — Мораћеш, Павле, ове године опет на матурску вечеру. Има пуно ђака који те знају по песмама и драмама, и желе да с тобом разговарају о школским приликама у свету. — Откуда вечера сад, у јесен? — Нисмо приредили вечеру одмах после матуре; одложили смо је за сад, пред разлазак студената. — Рђаво се осећам, не знам да ли ћу моћи. Имам мало и температуре. Кашљем. А знаш ваљда, уосталом и видиш по очима мојим, ја сам доста напредовао у извесним дрогама које дају сан али узимају снагу. Сутрадан, Павле је лежао у постељи, а Бранко је морао сам на вечеру с матурантима, односно студентима. Магла. Голо грање се пробада кроз маглу као страшила. Паланка је сва зловољна. Треба дрво набавити, треба ципела, треба одела. Кредитни завод је пун меница; Јеврејин Штајн пун облигација; дуг је испунио Фрелиховицину

„конфекцију”, иако је она поодавно на гробљу; дуг је и по свим шустерницама дуж пијаце. Имућни свет има додуше и одела и дрва, има и каруце, али напољу је мокрота и блато, а ветар сече. Вечера није била весела. Разиђоше се брзо. Младићи решише да оду до кафане. Професор Каленић стоји на ветру и гледа за њима. Одмичу, осврћу се, нешто довикују професору што ветар мрси и брка. Замакоше. Ветар брише. Уврће око ногу Бранкових панталоне као крпе, па их опет исправи и надува, увлачи се кроз њих леден, и Бранко дрхти и премешта се с ноге на ногу. Учини му се да тамо у магли наиђе сад друга група матураната, па опет друга, па још друга, и напослетку њихова, она „срећна и одабрана”. Скоро трчећи сави он у прву улицу, и нестаде у жутој магли Тисиној. Прође крај реке. Грозна: као блатава ораница. Па окрену натраг, и до Павла.

Сва кућа осветљена, два лекара код болесника. Павле спава, једнако спава. Доктор Јовановић каже да је срце слабо; пациент није раније казао да је морфинист; то много мења све. Запаљење плућа још није сасвим јасно, али срце већ не ваља. Позват је сутрадан специалист из Беча. Као обично, пред великим именом болест се мало примири. Павлу је доста добро, не спава му се, добио је два писма из Лондона; Исак пише оцу: — Мама ми је све казала; није то за мене ништа страшно; татице, мораш одмах да се вратиш у Лондон, твојој кући и твом послу, који без тебе не напредује добро. Шаљем ти слику моју и мамину, и слику мог новог ловачког кера, који је паметан као човек. — И Бранко је добио писмо из Лондона. Госпођа Стела се вајка и каје, каже, да је човеку дужност да прими и сноси све што га снађе, и да је она само на велико наваљивање Павла пристала да се растану. Моли Бранка да одмах све припреми, и да или он допрати Павла у Лондон, или њима брзојави да се спремају на пут.

Бранко је сачекао да прођу бар неколико дана. Из Лондона стигла је међутим депеша, пуна слутњи. Бранко је одговорио не саопштивши истину, јер је Павле тако желео. — Ја се осећам боље. Причекајте док се дигнем. — Павле је доиста све мање кашљао, али све више спавао. Кад се пробуди, чита писма, гледа слике, гледа се у огледалцету и радује се што се на лику више не појављују нове ранице. Хвали се тим лекару, а лекар га теши и храбри, али запажа да пациент, док разговарају, непрестано дрема. Доктор спрема инјекцију. Пациент спава. Доктор опипа било, и диже Павлу обе руке увис. Павле спава. Кроника преврну лист: Ој, гробље!

Господин Јоксим не може да смири Бранка, води га пред доктора: — Ево нека вам каже наш драги доктор Јовановић који увек говори само оно што збиља јесте. Лекар се тужно смеши: — Да, господине Каленићу, Павле ваш није знао да умире, и, ако смем рећи, не зна да је умро. — Тешко ми је због сатрвена живота његова! Због напора и великог рада тога још младог и несрећног човека. Он се сатирао журећи да сврши задатак свој. Задатак његов је био страховито тежак и пожртвован, то ја знам боље него ико, и можда само ја... Постао је Павле човек, угледан човек, стекао имање, оставио породицу, али он је просто сагорео... дим, само дим. — Дим се потврди и кад је тестамент Павлов отворен, и у њему прочитана жеља Павлова да се тело његово пренесе у Немачку (Немачка је већ тада имала неколико крематориума), да се тамо спали, а пепео пренесе у родно место и на православном гробљу — „где ми је и отац“ — сахрани. — Ужас! — грозио се Бранко. — Мати му лежи у Аустрији, син живи у Лондону, отац сахрањен у оном делу гробља у који несрећни Павле не може лећи, јер православна црква осуђује сагоревање лешева... Може ли бити више пустоти у животу једног доброг, увек племенитог човека! — У последњој вољи својој сетио се Павле и установа и појединих људи, и Срба и Јевреја. И болничара Енглеза, и Руже Циганке и њене деце. Бранко је пратио мртво тело Павлово у Немачку, а жена и син дошли су право тамо. У лепој капели крематорија седе њих троје, дубоко потресени, и као уплашени. Неко свира на оргуљама псалме, а пламен, тамо иза гвоздене завесе, прождире Павла. Бранко дрхће, чини му се то врста злочина. Кад се вратио кући

наставио је да има то осећање. Дрхтао је док су урну, без свештеничке асистенције, закопавали негде при самој огради гробља.

Рече му један ученик: — Па ви сте, господине професоре, нама са одушевљењем говорили о спаљивању код старих Римљана. — Јесам. И то је сад прилика да научите да су одушевљења, сирота наша одушевљења, непоуздане ствари. Друго је спаљивање старог Римљанина, а друго спаљење мога друга и брата Павла! — И наставио је Бранко да носи у себи тешко осећање одговорности неке. Чим кога познатог сретне, гласно почне да се отпужује: — А ја спалио Павла, спалио! — Па брзо пролази, и тихо у себи шапће: — Дим, дим...

Бранку већ поодавно не ваља лево око. Али он ћути и трпи. Затвори лево око, и чита само десним. Заболи га од тога глава, он шета крај Тисе, скине шешир и добро му чини ваздух и свежина по челу и темену, и главобоља прође, и наставља се читање и живот једним оком. Приметише прво ђаци: да „господин Каленић жмури и чита". — Чу то директор, па колегиум, па Бранков брат, очни лекар, а онда, наравно, није више било него корак далеко да и Бранко стане у ред паланачана који иду специјалисти у Беч. Дијагноза није постављена дефинитивно, али је промена начина живота наређена као неопходна. Бранко је добио годишње отсуство и отпутовао у Рим. Рим је био леп као ружа. Римљанка је Бранка дочекала како само Талијанка може кад је и Римљанка, и лепа девојка, и израђена душа. Марта је имала стару мајку, и стару неудату сестру, и стару двоспратну кућу између дивног старог пута *Виа Апиа* и дивног брежулка на којем стоји класична црква *Сан Ђовани ди Латерано*. Од прихода те куће живелаје породица пристојно. Ту се Бранко уселио кад се венчао с Мартом, и ту је, сав срећан што је у Риму, и што га Марта воли, изгубио лево око. Зачудо, десно, врло кратковидо, поправљало се.

Улазио је Бранко у године, постајао ваљда далековид, и то му је вратило неку нормалност вида. Писао је и матери, и брату, и господин Јоксиму, да ће скоро доћи, али никада се више није вратио кући. Постао је секретар једном богатом Американину, историчару, који је живео у Риму и радио на делу о Јулију Цезару као државнику. Разлагао је Бранко господин Јоксиму: — Немојте мислити да је то од сиротиње. Не. Ја сад зарађујем, могу рећи, врло много. И све с помоћу моје драге историје, мојих историских знања, и све ван школе. У школу се не бих желео вратити никада више! За мене, школа је доста тужно место ако човек није више ђак, него професор... Ево сам, мало касно, престао бити професор, и постао само историчар. Наравно, што знам и видим другоме „предајем" и сада, али ви знате да ја нисам славољубив. Добро ми је, и безмало, да кажем да сам срећан. У Риму живим, стари век видим око себе, са женом се слажем некако као с мојим драгим и незаборавним друговима, Миланом и Павлом. Све је, господине Јоксиме, тако мирно око мене, отмено мирно, без журбе и плахости. Рим је храм, школа, и лечилиште... Понекад ме само много тишти мој стари бол: зашто од читавих разреда, од даровитих људи, од истрајних озбиљних радника, остане само дим?... Како ви мислите, драги господин Јоксиме, о овоме: да је родна земља понекад мало крива за судбине својих добрих синова... Павле је постао Јеврејин Брок у Лондону, а ја сам муж Марти Мињарди у Риму. Лепо. Али зашто само то, и само дотле?

Као што је све у паланци коначно пресуђивао и печатио господин Јоксим, тако је било и с кроником о Бранку Каленићу и Павлу Чајновићу. Док је још био орнији и веселији, господин Јоксим је понављао: — Ја се не одушевљавам Јеврејима, али видим да је с њима Бог. Све своје најбоље снаге и мисли дадоше и Павле и Бранко, на крају крајева, Исаку Броку, Лондон, Вест Сентр. — А кад је већ сасвим оронуо господин Јоксим, и за смрт се спремао, уздисао је тужно: — Бранка Каленића, најбоље дете које

је ова варошица родила, не прихватисмо кад је требало и како је требало. То је срамота за нас све, и срамота и за оно гробље тамо.

ВЛАОВИЋИ

Неколико гранатих и некада јаких и чувених породица набило је своје породичне раке до саме површине земље. Нема их више. Једну од тих гробница. на врло угледном месту гробља, црквена општина се већ тридесет година спрема да „испразни", прекопа. поново прода. Али гробница Влаовића, то је нешто друго него неки општински одбор и његова одлука. Боји се општина мртвих Влаовића! Кад се кроз раздробљен камен по ивици раке завири унутра, види се угао старинског металног сандука. А тај сандук, судећи по углу, није сандук, него читава мала кућа. Тако је и требало за силну људину Марка Влаовића, човека римски крупне и четвртасте главе, који је последњи легао у гробницу Влаовића на паланачком гробљу. Треба, то јест, знати, да Влаовићи нису паланчани, и да тамо у свом селу имају још једну, већу, и истински своју гробницу. Како је дошло до тога да се један део Влаовића пресели у паланку? Није уопште дошло до тога. Сви су они остали везани за своје село имањем, традицијом, једном искључивом и страсном љубављу за живот на селу, за бескрајну слободу коју имају велики поседници на селу, за шарене и луде ћефове газда које само њихово село хоће да трпи, и још се њима и поноси.

Него је један Влаовић, од пизме, кад се посвађао са сеоским попом, купио гробницу у оближњој паланци; и по наредби тог тада најстаријег Влаовића, сви се Влаовићи имали преносити на паланачко гробље „док поп-Тима не отпутује на онај свет" — Кад поп-Тима отперја — говорио је инаџија Влаовић — пренећемо све наше опет на село, у наше гробље. Богами ће нам требати пола гробља сеоског! — Наравно да је поп-Тима отперјао; али су полако отперјали и сви Влаовићи, и нису стигли да превуку своје мртве у своје родно село. Има тако Влаовића на два гробља, али их нема више у животу.

Не сувише давно живела су још два потомка, сестра и брат, чудаци обоје, живели на остатцима имања и са остатцима породичног поноса и пркоса. За то двоје Влаовића се може рећи да нису становали ни у селу ни у варошици, него у шумици при забрану једном који је још био њихов, и носио доста леп приход нарочито због лова на птице. Ни Лекса ни њен брат Јосиф нису надгледали паланачку гробницу. Али је општина ипак, само као пробала рећи: да се та напуштена рака мора прекопати. Тек пошто нестаде Јосифа, а Лекса, последњи изданак породице, сасвим задивља, општина као дохвати енергично ашов и будаке, као кидиса на гробницу. Кад, неочекивано је пресече стари господин Аврам. Тај стари, врло стари господин Аврам, откад не миче више никуда из паланке, познат је по томе: што је некада крстарио по свету и био ужасан трошаџија, а кад је све спискао што је имао, на питање једног пријатеља: „Шта бисте радили, чика Авраме, да сад којом срећом имате некадашње своје имање" одговорио мирно: "Потрошио бих га."

Био је стари господин Аврам некада велики трговац и морепловац, давним пореклом из Херцеговине. Један од оних старих бачких насељеника Херцеговаца који су водили трговину без дућана и тезге, возили робу ситним караванима и бродовима,

седели месецима у Венецији и Риму, и тако свршавали и трговачке и банкарске своје послове, богатили се толико да им је преостајало и за задужбине и фондове народне. Чика Авраму, додуше, није преостало ништа, ни за старост, а камоли за неки фонд, али му је у срцу остало старо пријатељство и широко живовање у кући његових пријатељâ Влаовићâ, а нарочито у кући Марка Влаовића. Ето тај се чика Аврам сад испречио пред црквену општину — иако је живео од неке помоћи из те општине — и дрекнуо је колико је игда онако стар још могао да дрекне: — Испразнити? Ко то сме да „испражњује", волео бих ја да видим! Црквена општина? Не познајем! Марка Влаовића не може „испразнити" нико, и никада! А сигурно не док сам ја жив... Има ли још кога да посведочи да сам ја био онај пријатељ и побратим Влаовића који је имао кључ од њихове куће да улази и излази како хоће, да износи из куће што хоће... Ја још знам, иако други не знају, ко су били и шта су вредели Влаовићи! Знам шта су имали и колико су народу давали и оставили... Ја им знам намештај, и коње, и сребро, и вино... Ја им знам збирку икона! Ја ево још чувам у овој мојој „јазбини" клавир Јосифа Влаовића који је плаћен читавим имањем... Ја сам, на тугу моју, преживео и оца и сина и унуке, али можда и срећом, да не дам да се узнемирује побратим мој Марко, и добротвори моји у његовој деци... Ако је неком наспело да умре, и легне у велику гробницу, а општина нема места — лаже да нема! — ево, нека легне у овај клавир, има места за троје и четворо, и подржаће фино ово дрво дуже него зидови општинских рака...

Извол'те, господо, баш би ми и мило било да после моје смрти не узме црквена општина и клавир, јер црквеној општини све треба, и никада јој доста није... црквена општина хоће Марка Влаовића да испразни! чусте ли људи добри и паметни!... Пацови и кепеци данашњег времена гмижу по Марку и нису му ни до глежњева.... Ха! ха! ха! Знате ли, пацови и кепеци, ко су били Влаовићи? Донесе сресни суд неку пресуду, а Марко поправи, и његова вреди!... Поп проповеда, а господин Стефан Влаовић заповеда, иако не иде у цркву!... Жандари с пушкама и перушкама на калпаку треба да уђу убици у собу и да га вежу, па не смеју; а Стефан Влаовић улази гологлав и голорук, и одузима убици револвер као што се сањивом детету узима лутка... Да, док је њих било, било је у овој старој српској дереглији реда, и поноса. и стида... и, и, и лепоте, да и лепоте је било док је Јосиф свирао, и Марко, дед његов, јахао, и сваког обилазио и народу помоћ делио!... Свршено! Умро си и ти, Авраме, с њима! Спустише Влаовићи ленгер у гробље, и нема више како треба ни Србина, ни богатог човека, ни поноситог човека... А ови пацови сада не спомињу више Влаовиће ктиторе и добротворе, него препричавају само њихова чудаштва, њихов мрак и пропаст... И још носе будаке и ашове да их прекопавају! Пфуј! пацови, глодари, кепеци!

Породица Влаовића била је стварно лоза Влаовића, јер су они, живећи на селу, дуже трајали него што трају варошани. И оставили су за собом, као и све дотрајале породице, и добро и рђаво, да се и овако и онако помињу; али зачудо, о њима се сачувале углавном тамне романтичне приче, историја њихове дегенерације. Помињу се или бесни ћефови богатих домаћина, или маније чудака и болесника.

Хладна и ситна паланка тако им се ваљда светила, у оно доба, што није могла да им дорасте ни телесно, ни духовно, ни имовно; није могла да их стигне у просвећености, није могла да их стигне ни у трагичној пропасти. Остало је од Влаовића задужбина и грађевина, остало доста на пут изведене чељади, али то се слабо казује и памти. Сви они који у новцу оставе заслугу, имају чудну двојну судбину код потоњих нараштаја. Новац њихов и имање немају биографију; не пита се за њихово порекло и квалитет. Том се новцу држе парастоси — уосталом парастоси на које нико не дође — и под обрачун о том новцу се поређају сваке године бар десет важних потписа. А они који су новац, ко зна како, али свакако с мукама нагомилали, они имају биографије, и углавном страшне или смешне, за што већу забаву наредних

генерација. Као да није правило и закон на овој земљи да се породице све одреда најзад изнуравају у последњим смешним или јадним потомцима! То је закон свеукупне историје човекове: све јако или велико заврши напослетку трагедијом или комедијом, јер друкчијег завршетка нема. А посматрач је често неки буђав нараштај, који нема храбрости да зна да под другим и новим именима он, нараштај, води порекло од оних несрећника или пропалица, њиховим се новцем школује и дичи, а гробове им кад-тад прекопава.

Надживела је изумрле Влаовиће Лекса, Лександра Влаовићева, у године зашла неудата сестра последњег нежењеног Влаовића који је носио лепо библиско име Јосиф. Она је под крај живота становала, за кирију, у некадашњој чељадској кући некада њихове шикаре, и имала приход свега још од једног малог забрана. Претстављала је Лекса сама собом ранију снагу и поноситост Влаовићâ, и све чудаштво последњих Влаовићâ.

Као што је за живота Јосифова никада нико није чуо да јауче или да се жали, или тражи начин да промени судбину — Јосиф, несрећник, тукао је сестру сваког месеца једаред лудачки — тако да смрти њене нико није од ње слушао причања о Влаовићима, ни о њиховој слави и моћи, ни о њиховом сумраку и срамоти. Кривог рамена, ваљда и од боја, увек усплахирена од муклог трпљења и страха, сува и сива, скроз недружевна, остала је само још траг Влаовића, споредан, последњи траг читавог збора снажних и људевних мушкараца. Угледавши је понекад, док је још излазио, господин Аврам би се брзо скрио и посматрао је. Увек иста: прионе уз неко дрво, и вазда стиснутих песница гледа око себе као да некога или нешто чека. Аврам мисли у себи: „Борила се ту јака крв с јаким духом, и једно је друго појело... Упустили су Влаовићи Лексу... Нису никада ценили жене, и нису разумели да је у Лекси не само жена него и човек... Могла је Лекса с поносом бити последњи Влаовић!... Боже Господе! како ли то бива, и кад се деси да се истањи и препукне у једној снажној породици оно главно... Сећам се, некада, на броду за Венецију, посматрао сам једног бродског ужара. Плете уже, пева, препуне му шаке куделье, уже се уврће, дебело, чврсто, дуже и дуже. Па одједаред, кудеља стане да бежи, ужар не може да задржи, стане да му се уврће у руци само бедан канап, па пукне и канап, и ужару остало у рукама још вазда куделье, али из ње вири само као неки фитиљић... Тако некада од Влаовића остаде само Лекса, а од праве Лексе само фитиљић....”

Прадед Лексин и Јосифов, Корнел Влаовић, види се и по имену, већ се родио као дете родитеља који су бирали сину име господина. Био је и остао Корнел Влаовић житељ села, али је напредовао по варошки у писмености и у идејама о својим дужностима на селу. Звали су га грађанином, и оцем у селу. Звали су га и свецем у цркви. Да ли је побожност његова била одиста неко светаштво. или само врста дисциплине и неке естетике, не зна се. Уосталом, и ово последње би за она времена значило много. У кући својој владао је Корнел Влаовић некако по манастирски. Од суботњег бденија (које се, наравно, тамо на селу, служило само у његовој машти) па до свршетка службе у недељу, по кући се смело само шапутати, и груба реч није смела пасти. Суботом увече, сви укућани, милом или силом, измивени и очешљани. Брачни парови породице суботње ноћи спавају раздвојено. Раздвојене су кћи и мати: „да им се мало језик подвеже и смири”. Пред иконом крсне славе, у „великој соби”, гори мало кандило, а прислужује га жена која је „чиста”. Пред иконом Господа Саваота блиста велико кандило, у које се, пошто је глава на рамену редуши, мора доливати зејтин целе ноћи. „Ноћ је света. Дању можете баш и да заборавите... И велико кандило да ми пали само мушко чељаде, а после, могу наставити да доливају жене.” — Кад се у „велику собу” десило једном нешто мало више „житејско”, Корнел Влаовић је дао до зидова срушити тај део куће, подигао нову „велику собу”, пределио је од куће ходником и прикућком у коме је стојало све што је потребно да се прослави понеки

домаћи празник религиозног карактера. Преноћити је могао у „великој соби” само мртвац.

Јединац син Корнелов, после две кћери, био је Марко. Марко се оженио пуком сиротицом, али лепотицом, и подигао је себи другу кућу. Опет ниску, само пространу, с много соба, све једна у другу. — Никада да ми се врата на собама не затварају! 'оћу да живим у целој кући, нисам пуж да се завлачим у једну љуску.

— Снабдевао је Марко своју кућу свим потребним, па и непотребним, луксузним стварима. Он је први поручио „ролетне”, „порцулан”, сребрне кашике, скамијице под нож и виљушку, и нарочито невероватан избор четака и прашака за одржавање реда и чистоће. Марко је био човек силног костура. Седео је у нарочитим столицама. Шака му прави буздован. Кад би узео гушчје перо да пише, морао га је ноктима држати. Жена му је једва стизала до струка. Волео ју је, али се никада с њом није саветовао ни о чему. — Имаш ти доста и сувише посла у нашој кући, и кад чујеш друкчији разговор, боље сама изађи, јер ти се и од слушања може забунити глава. — Марко Влаовић је иначе и сам имао манију домазлука, лепе чисте куће и покућанства, блиставог посуђа, негованог одела и рубља. Хранио се, међутим, врло једноставно и умерено, као сви који више пију него што једу, и за кухињу баш није много марио. Али што се тиче собног успремања, био је гори него жена, права нањак-баба. Мушка чељад је имала да риба подове, јер, „женске руке добро је ако и варјачу држе како треба, и женско око никада не види да ли је чаша чиста. За рибање дасака треба мушка рука и мушко око”. Рибали су дакле момци, и то сапуњавицом у које је Марко сипао нешто што је нарочито поручивао, и од чега се даске стезале и постајале глатке као стакло. Кад се подови осуше, Марко приклекне у дну једне собе, дограби и хитне ћилимче, и оно сад има да клизи по патосима кроз неколико соба, док се не заустави при зиду. Ако запне пре зида, лом је у кући. Одело четкају све по две жене: једна прелази четком, друга прстима вади перца и прашину. Марко тек скине однекуд бео чаршав, и згази га, да види да ли су жене добро очистиле и ђонове обуће. Све у кући морало је да се риба и трља и „с оне стране”. — И дериште то да изрибаш и с оне стране! разумеш? шта ме гледаш, изврни га на наличје, и пери! — Изветравани су и дрвени и гвоздени предмети. — И штап износи на ветар! Шта се цериш? Видећеш да после: к'о нов дође.

А кад изађе из куће, Марко је лудовао за коњима. Коње је гонио уз врисак оних који су у колима, и оних који су око кола. Јахао је „козачки”, он, онако гломазан, и као вихор би понекад улетео на коњу у ходник своје куће, или у ходник окружне болнице коју је много помагао и чешће посећивао. Јер тај Марко, силни Марко, бојао се болести. Нешто од тога страха било је у њему урођено, а опомињао га је и лекар, јер је много волео и пио ракију. Ракија се код њега у качари пекла, с ракијом се кувала нека јела, чак се и неки колачићи прскали ракијом кроз фино сито. Бојао се Марко, како је сам говорио, не смрти, него боловања и болести — јер у болести треба све навике у животу да променим, а ја онда више волим да умрем. — У болницу је ишао, тврдио је, да уходи како се болује.

Марко је имао три сина. Сва тројица лепи као мати, али размажени у оној удобној кући, и самовољни. Корнел Влаовић опомињао је сина Марка: — Претерујеш са удобностима. Кад се у сеоској кући почне живети сувише господски, да знаш, или страдају огледала и столице, или синови и кћери. Марко је при рођењу свакога сина чинио завештања. Школовао је своју децу, путовао с њима у два маха у Италију, претплаћивао их на књиге и листове. Новинâ је у кући Марковој било више него у варошкој читаоници. Најстарији син је свршио трговачку школу, тражио да му отац да известан капитал, отпутовао некуд на Левант, трговао, али тамо умро од маларије. Марко је био очајан, путовао да га „макар на леђима донесе”, али није успео.

Средњи син је у паду с коња оглувео, отишао у калуђере, и у манастиру, као добар економ, учинио добра. Али је пио прекомерно, и није ни средњи век дочекао. После смрти другог сина, Марко је, за срећу свог јединца, добар део имања преписао једној српској установи. Сви су му честитали, а он је суморно вртео главом: — Имам једног сина, а имам две задужбине. То мирише на кољиво. — Најмлађи син, Стефан, био је даровит младић, али необично напрасите нарави. Влаовић он, Влаовић отац, и сваки час се њих двоје дохвате. Мати одмах пребледи, и моли мужа да пази шта ради и говори. — Не заборави, Марко, један нама је остао, тако ти Бог помогао! — Марко се као стишава. — Један један, али Влаовић. Ваљао, не ваљао, познаће се у хиљаду. — Једном се отац и син опет покошкаше због расипања. Али тако да је син био онај који је оцу замерао расипање. Падоше потешке речи. Сутрадан, као за инат, Марко даде опет неку тежу своту за трећег јахаћег коња у штали. Стефан плане: — Смрт ће га узјахати, да знаш! — дограби пушку, улети у шталу, и убије на месту најлепшег коња, коме је Марко дао име Ластић. Марко сад дохвати сина за десну руку, и тако је изудара кундаком пушке, да је Стефан дуго морао ићи у болницу и лечити прсте мањим операцијама и трљањем. Све се међу Влаовићима свршило ипак витешки. Отац је обећао да село и паланачка улица никад неће сазнати куд се управо денуо Ластић. — А тебе ко запита за прсте, увек, и до смрти, говори: да си коњу давао шећера, а ниси знао да се коњу пружа шећер на длану а не у прстима... И да запамтиш: људи се свађају као пси, али се мире као људи.

Стефан се у свима школама одликовао. Али кад му је отац умро, напустио је права тако рећи пред последњим испитом. — Зар не жалиш, Стефане, забога? — Не жалим. Доста школе, сад долази право учење. — Зарио се у књиге, и сам је радио. Почео је чудно да сазрева и да постаје збиља фигура необична. Плахости нестало, миран је као неки мудар старац. Постао је скоро манијачки правдољубив, и живео до настраности једноставним животом. — Ја економију не волим. имање мора посрнути, али тако је и право. Много је било, и још много има у нашим шакама — Помагао је сиротне људе радо новцем, запослењем, и, као правник, саветом. Стари људи су говорили: У Стефану као да је Корнел Влаовић... Али толике правде не беше ни за Корнела, и никада... Бог нека Стефану да здравље и дуг живот. — Стефан је, међутим, био слабашан, и то се много истицало зато што је био висок безмало колико отац. Лик је почео одједаред да му се мења. Лепа његова глава добила физиономију птичију. Мати лебди над њим, претворила се у светицу од поста и молитве. Али је срећна. Стефан њен на све људе у околини утиче очаравајуће. Правдољубље његово и снажна мудра његова реч решавала је као мађијом старе спорове између тешко завађених, спасавала неколико пута очајне људе од непромишљених одлука. За Стефанова старешинства у дому Влаовића први пут долази до речи и Влаовићка. Марија Стефана Влаовића имала је право да мужу казује шта опажа у кући и на имању. Имала је свој сто у цркви, није стојала за степен ниже крај мужевљева стола и кад муж не дође на службу. Кућом је управљала она сама. Целом кућом, сем живинарника. Стефан Влаовић почео је да гаји и воли живину, птице домаће. — Свет је заборавио сасвим да су то *птице,* Божје птичице, а не само печење и ситнеж за чорбу. — Стефан се све више повлачи као економ и „газда”.

У својој соби је с књигама; или, сасвим напротив, у забрану је с птицама; или је крај великог свог живинарника у којем ври птичији живот и граја. Волео је Стефан страсно музику. Сам није знао свирати, али би позивао добре свираче у кућу, а одлучио је да ће му обоје деце учити свирати: син у виолину, а кћер у клавир. Тада је купљен онај скупи одличан клавир који је после доспео у „јазбину” чика Аврамову, и био нуђен за гробницу. Али при слушању музике, сви су запазили, Стефан грчи лице, и као трза се. — Слух ми је *вредован*... Нико не зна шта је то, ако сам нема ту срећу и несрећу. Ја чујем Бога у свирци, али ако је мало јачи звук, мало нечист или пиштав, ја

сав дрхћем и морам да бежим. — Једнако је молио да се тихо свира. — Тише, још тише, да звук буде тих као светлост.

Полако полако, с почетка неприметно, продао је Стефан доста земље, раздао људима без добре подлоге доста новца. И одједаред за доста велики готов новац купио шуму, наравно, подаље од његова села и завичаја, тамо где има шумâ. Сад је истински напуштао кућу и усамљивао се. По два месеца се не враћа. Али не због неког доброг шумског газдинства, него зато што се манијак у њему све више испољавао. — Не обарајте дрвеће, не плашите ми птице! — И најпотребније крчење шуме дражило га је до безумља. Момцима шумарима је давао немогућа наређења. Шума је дивљала, сама себе гушила и насилно крхала, али Стефану је то право било. — Не лупај секиром, не могу да гледам птицу која се боји и запомаже. Јеси ли глув, не чујеш ли то запомагање, ту страшну писку? — Само су по ивици шуме сечене гране и купљени суварци, и то је био безмало сав приход Стефанов од „горосече". Тишина и тајна шуме усхићавале су га, бескрајно га усрећивале.

Марија и Стефан имали су двоје деце: Лександру и Јосифа. У Лекси је било више снаге и духа него у брату, али брат је био финији и даровитији од ње. Културне способности су код Влаовићâ нагло се дизале у последње две, три генерације, али је породица као материја и имање опадала нагло. Чест је то случај. Нарочито у сиромашним и малим народима и срединама. Културна свест постане одједаред један страстан ентузиазам, и просто сагорева људе. У Лекси и у Јосифу је било чисто то, замах и дар за културни успон, за лепоту. Али породица се као породица гасила. И како чешће бива кад се породица затире, последњи остаци мушких особина суну у девојку, не могу у ној ни природно ни практично да се развију како треба, усправе се још последњи пут у неки пркосни отпор, или манију поноса, и најзад угину. Лексу су после навршене четрнаесте године силом, везану у колима, враћали из вароши, из завода. Хтела је пошто-пото да учи школу као Јосиф. Врискала је хистерично: — Немојте ме убијати! — Ама не можеш, дете, ићи у школу као Јосиф, јер се девојчице не примају у ту школу. — Онда ме пустите да учим неки занат. Хоћу да будем баштован, да негујем цвеће, да имам лале целе године, да све мирише, да и другим људима дајем семе. — Ми овде баштованских школа немамо. Лексо, сине — умирује је мати. — Ја ћу ићи тамо где има школа. Ја знам и где има, и шта се све тамо учи. — Стефан милује своју кћер: — А ти не опажаш да сам ја баш на занат мислио, кад сам купио за тебе клавир, и удесио с учитељем из варошице да долази к нама. Научићеш лепо свирати, и то је и занат и вештина. — Ја волим кад се свира, али ја нећу да свирам... Није за нас Влаовиће сад време да свирамо... Зар ви то не видите!... и Јосиф би требао друго нешто да узме место виолине.

Мајка и ћерка се код куће сложише у тузи и бризи. Марија Влаовићка види да ћерка њена добро цени стање и пропадање њихово, и плаче горко пред њом, и тужи се да ни мужа ни сина не разуме. — Све у кући и на имању замире, а њима свеједно... Као да спавају, као да су у заносу... Све нам је, Лексо, слабо: и домаћин, и коњ, и жито. Ствари у кући и у стајама попуштају. Сваки час нешто пукне, и сложи се на земљу као да му је душа изишла... Велики орман се сасушио, мердевине се јуче под надничарком распале, столице политиране се љуште као да су у врућој води лежале. — Неће, мама, онај клавир да пукне уздуж и попреко, да се не правимо смешни пред људима. Продајемо што се не продаје, капу људи више пред Влаовићима не скидају, а у кући банда! Јосиф удара по оном пустом клавиру као да је помахнитао, а тата жмури и будан спава. — Немој, Лексо, тако, Јосиф дивно свира, зар ти то не чујеш, и зар не мариш? — Не чујем и не марим, јер видим да би друго требало да радимо сви... И ти канда спаваш!... *Име нам се више не држи*! — виче Лекса. — Ја најмлађа треба то да вам кажем! Име Влаовића треба спасавати и за њега радити... *Влаовићи*, то је наш клавир и наша музика, зар још не знате, не знали, дабогда, никада ништа више, па да

се мука сврши што пре!... Хоћемо ли се ми још дићи, мама, то те ја питам, и то ми кажи!

Јосиф је био прави господин и уметник. Све је у њему постајало облик. Мање је школа учио него његов отац, али је више знао и могао. Сирова творачка снага сеоских газдâ претворила се најзад у даровитост и израђену осетљивост. Не зна свет како су скупи ти даровити синови бивших сељака и сеоских газдâ! Или исцветају на неком огранку који се много удаљио од стабла, или се стабло обали на земљу, затрули, али из једнога чвора се извија дивна грана, и тренери, док се од самоће и треперења не умори и не сасуши.

Јосиф је имао знатан дар за музику. Свирао је прво у виолину, и умео оцу свом свирати скоро „тако тихо као што је тиха светлост". Али му је Стефан Влаовић још подрезивао нокте: — Да не гребеш жицу, и да јој боље нађеш оно место где пева. — Кад је Лекса оставила клавир, Јосиф је прешао на клавир, и ту доиста далеко отишао. Звали су га по околини, и у варошицу да свира. Мрзео је паланку, и није у њу одлазио. Једнога дана је морао да пројаше кроз варошицу, и да остане у њој неколико сати. А кад се вратио на село, узео је перо и написао на листу хартије ово: „Записник с једног људског збора... Сви били присутни... Деца се вукла уз зидове и ограде док сунце није зашло. Одрасли су мучили своје ближње, да би истерали неки смисао за своје властите животе. Улице као да су нешто скривале, од једне тачке надаље угибају се у земљу и нестају. Дућани буђави. По дућанима, газде, шегрти, и муштерије жучно расправљају, јер сваки час нестане нека пара, није добар рачун. Неколико мутних адвокатских и мутних берберских пенџера имају исте жуте засторе. Чиновништво ситно, откинуто од великог апарата, без друге будућности до сутрашњег дана. И две „отмјене" породице су присутне дају тон, и старају се да некога нечим задиве и задену му жаоку зависти у срце... Све плесниво. Нема ни праве јагме за имањем, ни сиротињског поноса на кућу и име док последњи потомак траје. Као да су сви на отслужењу неке робије. Ништа не воле са страшћу и радошћу. И децу гледају да што пре школом или удајом смакну с врата. Кад пред мрак стану да се с треском приклапају шалоне, руке и лица која се ту помаљају некако су потпуно безосећајна, свеједно им је и то вече, и сутрашњи дан, и дани затим..."

Ова хартијица била је мало сведочанство да је у Јосифу лежала и извесна вештина писања. Али писац од њега не би могао постати. Воља да нешто пише, да напише то што је написао, трајала је толико колико је трајала и његова нервозна одвратност после посете паланци коју није никако трпео. — Читав дан ћу сад да преседим крај мога живинарника, с мојим финим кокицама и пловчицама, да заборавим паланку и часни збор њених становника. — Нежну пилад потура себи у недра, ту их греје и успављује, и чини издалека прстом знак да нико не галами. А после, седи за клавиром читаве сате, и свира чудесно, и истински све што хоће, и све што је за клавир написано.

Лекса је задивљала. Матери је помагала у домаћем послу, али без воље. Њу је разапињало нешто друго. По неком мушки јаком нагону осећала је она некадашњи ранг Влаовића, и скоро презирала оца, па после брата. Борила се Лекса са својим карактером. У тој девојци птичијег лика, као и у оца јој, у девојци тананој као шибљика, гушила се и романтика несрећне младости, и романтика породичног замора, и трагедија једног споредног и занемареног члана породице. Мушкарац у Лекси није могао да дође до израза. Нико је није слушао. нико је није ценио и ништа од ње очекивао. По читав дан, лети и зими, лута она кроз забран, бежи од собе и од оних који су у соби. — Хладно је, Леско, иди кући — рећи ће јој неко. — Не осећам да је хладно. — Чика Аврам, док је још залазио: — Шта радиш, Лексо? — Цепам дрва и спремам по кући. Друго ми не даду да радим. — А шта вечито ходаш по пољу? људи

говоре свашта. — Не могу ништа рђаво говорити, јер ја рђаво не радим, ја сам од Влаовићâ... А морам да бежим од Јосифа и његовог клавира? Толика грмљавина, а никад капи кише... Не знам како и ви, чика Авраме, не осећате шта је с нама. —

Преживела је Лекса у самој својој породици два тешка сентиментална пораза. Некада је свога касније презираног оца, лудо волела и ценила. Али отац тај ју је извадио из школе, и, затим, очигледно је било да отац Јосифа више воли и цени. Волела је Лекса некада брата свога можда још више него оца, лебдела над њим, окруживала га нежностима, хвалила се њим. Чекала је бар неку Јосифову пажњу: бар да Јосиф осети у њој човека, и личност, да понекад с њом људски поразговара, можда нешто и учини за њу, пошаље је он у баштованску школу. Јосиф је био Влаовић, женску чељад није ценио много, а сем свега другог имао је свој унутрашњи и врло затворен живот. И са оцем је само преко музике и преко живинарника био интимније везан. Имало је у Јосифу од самозадовољности даровитог човека, од познате себичности даровитог човека који је сам себи најбољи изговор за све. Сирота Лекса, увек злослута Лекса, Лекса је некако на мушки начин била позвана да ради за неки безлични идеал, за неки далек циљ, била створена да се жртвује за нешто јуначко. Али таква каква, касно се родила у гнезду Влаовићâ. И зато је живела стегнутих песница, са оном особитом енергијом злослутог чекања која је врста осветољубља несрећних и споредних. Кад је Јосиф отишао био на страну, Стефан Влаовић се с мало више пажње и нежности окренуо кћери. Али је за све већ било касно. Стиснуте песнице, стврднут мозак, гордост бића које је све изгубило само је још то била Лекса Влаовићева.

Пошто се Јосиф вратио, отац и син се још више саживеше у музици. Један свира, други слуша, а све остало им је туђе. Не питају више ни откуд оно што једу, ни ко им постељу стере, ни ко у болести ствара око што траже. Последњи цвет на уморним Влаовићима — уметност. Од чега живи уметност? из чега се рађа уметност?... Сељани, наравно, нису имали много смисла за уметност и њене проблеме, али музика је музика. И село је заволело да слуша, и научило да разликује и финије цени чар свирања. И кад се код Влаовићевих свира „тихо”, пролазници безмало на прстима ходе крај куће.

Стефан Влаовић је већ поодавно имао своју кроничну болест, болест слабе крви, болест безболну, с којом је као са добрим другом испод руке полако силазио низ степенице овога живота. Лекари око њега нису имали много посла. — Оваквог пацијента сигурно нећу више никада добити. Она двојица тамо на селу, и поред музике, просто се васпитавају за смрт. Ја као хоћу нешто и да сакријем, а Стефан одмах: — Немојте, ја се ничега не бојим, ја знам шта долази. — Да ли од времена оне свађе с поп-Тимом, или из личног уверења, Стефан Влаовић је давно престао ићи у цркву. То му је општина сеоска много замерала. — О, господин Стефане, па бар овог света ради, који се угледа на вашу породицу. — Иде моја жена редовно у цркву. Ја сам на други начин побожан. Бојим се Бога, и, верујте, више ништа не треба. Изгледа да је то заиста доста било. Неколико чељади Стефанове куће, неки рођаци и слуге, просто се за живота посветише гледајући у занесеност свога господара музиком, и у љубав његову за птице, и слушајући његову реч: да се Бога треба бојати. А као што се Стефан Влаовић Бога бојао иако у цркву није ишао, тако је иконе сабирао, иако се пред њима није крстио и Богу молио. Стару збирку икона у њиховој кући он је с разумевањем и укусом попунио.

Тај мирни и тихи Стефан Влаовић све је теже падао на душу своје кћери. Лекса је била пуна отпора против смрти. Све је чекала да ће се једног дана нешто из основе променити, да ће онда започети рад неки који ће се дуго и дуго радити, и у којем ће она имати велику улогу, осветити се коме треба, и спасти што треба. Она, Лекса Влаовићева. Није зато много тужна била кад јој је отац умро. Али на сам дан очеве

сахране Јосиф доби неки чудан напад: страх му је обузео тело и душу, дрхтао је, нечега се бојао, пригушено врискао. Је ли то био отсев страха Марка Влаовића? Уопште, несрећни последњи Влаовић почео је да се грана на све своје претке који су потегли да Влаовиће понесу сумраку и западу. Пронашао је да му ракија добро чини, отера му напад. Наредио је да кандила горе стално. Претворио је једну собу у музејчић, повешао иконе, и звао сликара неког да га пита може ли по зидовима израдити фреске. Па је онда једног дана решио да ће да се жени. Али о девојци која ће тобоже постати његова жена, говорио је сасвим неразборито и фантастично. Па се онда јави у њему потреба да промени место становања, да бежи некуда. Тражио је новац од Лексе, и претио јој ако не набави онолико колико њему треба за одлазак у Италију. — Тамо ћу видети фреске и тамо ми је и девојка. — Добио је други тежак напад, и пао у постељу. За понеке породице и лозе, слабости и болести могу да буду оно што је за здрав народ рат или глад: подигну се млади и јаки. Али код Влаовића је канда већ с Марковим страхом од болести, и са Стефановом храброшћу пред смрт, отпочело приближавање тачци нетвораштва. Јосиф стаде мучно да осећа ланце наслеђа и порекла, узе одједаред да растура и уништава бездушно све ствари које су значиле ланац генерације, укорењене обичаје Влаовића.

Збирку икона је једнога дана просто избацио на авлију, а затим је поклонио младом сеоском попу. Кад је сазнао да је поп то на друга врата опет унео у кућу, побеснео је и начинио лом и покор по кући. Мати му је те ноћи занемогла много. Живела је још толико да види како син њен растура и поклања намештај, посуђе, чак и одело. — И твоју ћу бунду поклонити, биће ти одмах лакше. — Кад је Марија Влаовићка после годину дана сахрањена, остадоше брат и сестра у скоро сасвим празним собама. Меланхолија код Јосифа изби сад свом силином. Седи на неудобној клавирској столици, ћути, не једе, неће да спава. Све „житејско" је у толикој мери ишчезло било из потреба Јосифових, да се просто није знало како и од чега живи. Лекса га служи срдачно. Свим силама је запела да спасе брата и Влаовића. Заварава га да једе. Одобрава му што је све старо избацио из куће, и што не воли више ни да свира. — Мораш се мало угојити, па ћу ти онда лепо наместити собу с новим стварима. — Јосиф је једаред дваред попустио, а затим је стао да једним каменитим ћутањем и немицањем с места одбија све како би само леш одбијао. Лекса једном покуша мало строга да буде, али брат је одгурну неком страховитом снагом, и дрекну гласом из којег је сиктала злоба. И онда опет утону у ћутање и немицање и нејело.

Меланхолија Јосифова показа се затим на периодично стање само. Прекидали су је напади гнева. У таквом једном нападу дочепао је сестру, која му је приносила лек и шољу с млеком, ударио је шољом у главу, окрвавио мало, а затим избио душмански. Уђоше дакле Влаовићи у последњи теснац мрака и јада. Напади гнева се враћали некако редовно, једаред у месец дана, и сваком таквом приликом би тешко страдала Лекса, која је брата неговала и смиривала, не допуштајући да ико живи сем ње види Јосифа у том стању беде и срамоте. Он удара, она ћути. Он баци столицу за њом, она дигне столицу и сама се њоме немилостиво удари, да би се болесник задовољио и смирио.

Понекад, Јосиф је тражио да свира. Та свирка је мамила сузе на очи сваком живом, а Лекса се, негде скривена, гушила од плача, ударала у груди од немоћи, јер су и код ње живци већ сасвим попустили били. За клавиром, једнога дана, Јосиф доби удар у мозак. Изгуби говор, и скоро сасвим ослепи. Као што се маленој лађици у бурним валовима само јарбол помало показује, тако је у Јосифу понекад стари разум светлуцао. Не би човек тада рекао да је онако страшно и докраја пропао. Гестовима је говорио, појединим акордима на клавиру казивао шта осећа. И лекар се тешко узбуђивао. — Кад се човеку стане одузимати што је имао, онда се тек види колико је много имао. Јосиф је сад седео као дрво, и, срећом, све више немаран и неосетлив на

све. Само би се болно стресао на неки неправилан и груб шум. Још један ланчић везе за покојног оца, и последњи траг дивне једне музикалности: фино уво, *вредован слух*, божански знак уметника.

Ето тако је Леска Влаовићева постала најзад мушко и Влаовић, последњи Влаовић. Отворила је стиснуте беспослене песнице, радила и трпела за име и понос Влаовића колико крупно живинче не би издржало. Одрицала је пред људима све јадно и пропало по цену брутално гордог одбијања сваке помоћи. Увек раздражена и горка, мумлала је у себи: — Помоћ! То бесрамници хоће да баце радознао поглед у кућу Влаовића̂! Не треба ништа, данас, ни икада! Кад је још Влаовићима што требало од села! — Та велика Лексина лаж, јуначка и мученичка, то је био последњи образ Влаовића.

Имање, колико га је још остало, нестајало је. — Нека иде све! нека Влаовић поједе што је Влаовића̂ Јосиф је четири године дана седео непомичан, и био ношен и преношен на рукама сестре његове. Лекса је управљала кућом „тихо као светлост". Понекад само, с малим пакосним обрачуном. Кад Јосиф и кроз сав мрак свој напипа да удари сестру, она би ударила песницом о тврди орахов сто за којим је ручавао дед Марко, чуо би се тресак, на што се несрећни Јосиф прекидао као да га је електрична струја такла... Чика Аврам је у то доба некако још мало живео, али Лекса није дала ни њему до последње истине о Влаовићима, до страшног последњег документа о стварности једне гранате и добре породице. Стари је препричавао о Влаовићима само бајке и приче из сећања свога и срца свога.

Лекса је преживела брата за пуних пет година, пет гладних година. Понудити јој што, ножем ће ударити. Смањила се као матора птица. Верује сад и она у смрт, и чека је, и не боји је се нимало... Како је страховито дуг и сложен процес, у једној породици, док се изради нека мирна надмоћ. Марково страховање од болести, па Стефанова храброст пред смрћу, па Јосифов страх од свега, па Лексин животни отпор, па напослетку њен монашки и скоро светачки мир пред смрћу. Кад је продала последње парче забрана — Јеврејину, који је удесио да Лекса никога не види и ништа не потписује — пође Лекса, једног леденог пролетњег јутра, с лествицама и са ужетом у руци до старе болесне брезе у забрану. Али се није обесила. Уметници су били сви последњи Влаовићи. Пала је мртва низ грану, лака, сува, равна црној земљи.

Ипак људи узму да брину о погребу. Али о Лексиној сахрани, ко и како да брине! Гробница у селу је била пуна. За метални сандук уосталом и нема новца. Чика Аврам лежи тешко болестан у болници. Сећа се своје „јазбине", каже да је и ова сиротињска болничка класа јазбина, и с неким светлим поносом на своје Влаовиће, прича: — А кад сам једаред боловао код побратима Марка, у двема сам собама лежао, преносили ме из постеље у постељу да ми буде мекше и свеже прострто... А данас, сви сте ви пацови, пацови и кепеци. — Неко ипак превезе леш Лексин у паланку, и стаде се заузимати да се нађе места у паланачкој гробници Влаовића̂. Црквена општина не да: „Решили смо да то једаред прекопамо и парцелишемо. Нема више гробница колика је сала за балове у Великој кафани!" — Из поштовања према Влаовићима ктиторима Лексу опојаше три попа. Некадашњи чувари некада њеног забрана однели су је до обичне сиротињске раке на паланачком гробљу. А гробницу Влаовића, зачудо, општина ни до данас није прекопала! Осећа можда на неки начин цела паланка да та гробница држи и чува један понос, који и њој годи. И све остаје како је било. Ако некога од умрлих житеља пронесу кроз западну гробљанску капију, погреб мора да прође крај Влаовића, који су ту дошли са села, и тек од ината, али донели нешто што паланка нема. Чим погреб стигне, онај шестострани, црни, зарђали, и завазда угашени фењер за кандило на њиховој гробници застрчи некако оштрије но иначе, и показује погребу пут. — „Даље, даље, тамо доле, ка окрајку гробља, овде нема места, видите ваљда колика је

попреко и уздуж гробница Влаовићâ, и то само оних што се инатили с поп-Тимом... даље, даље.” — Што су тамо негде на окрајку гробља и Лексине кости, не маре за то Влаовићи; никада нису много ценили женску чељад.

КЊИГА ДРУГА

ДЕЦА

Тако се ствари збивају; увек и вавек

Цветови шљива на мртве падају...

В. Х. Одн (W. H. Auden)

Ако од гробнице Влаовића, малчице узбрдо, кренете главним гробљанским путем, и потражите, лево и десно, покојнике ваше паланке: под сваким каменом по једна или по више потресних историја. Као по правилу, после доста наглог низа догађаја, историја се сурвава у неку катастрофу. Јесте ли запазили да скоро сви романи доказују то исто? Старе локалне новине, то исто. Судски процеси око неке куће или винограда, то исто: пред изумирање лозе сва је заједница искидана, чланови растурени, и међ њима, и још живима и већ мртвима, ко више ко мање дотучен. Гробље, као старе новине; старе новине, као гробље.

Гробови те деце, иако већина од њих деца из такозваних добрих кућа, леже подаље од гробљанског центра, тамо доле, на проветрини, где се све њише, па и крстови, и дрвени и они од црвенкастог камена, какви стоје и над гробићима те деце. Од четири гробића, три су стиснута као деца у школској клупи; а четврти је нешто мало удаљен, али очигледно у некој заједници са осталима. То су гробови деце из четири разне породице. Ту, између трећег и четвртог гроба, без преграде, ни даскама, ни шанчићем, пролази линија на којој се састају опште и болничко гробље.

Болничко гробље, без стаза, густо сабијене хумке, ту такође, у свакој јами, леже људи из разних породица, разнога порекла, с врло разним животним драмама. А у последњем призору драме, који води у коначни гроб — и на општем и на болничком гробљу, обично, само једно лице и монолог. На болничком гробљу има почешће насилна смрт, злочин, гроб који је први и последњи пут обишао само гробар. Има тога и на општем гробљу, како да не. Људи су браћа, нарочито у општим невољама и на гробљу.

Три другарице, из пажених кућа деца, ишле су у четврти разред основне школе. Увек примакнуте једна уз другу у истој клупи, изгледале су као лецедерске лутке од непрекинутог теста. Дечјег живота је мало било у тој деци. Мирно разговарају па ћуте; па се нашале с неком матором примедбом; па обришу кецељицама сузне очи и заћуте. И кецељице су им тамније но што би требало да су. И имена су им била матора: Константина се звала Кода, Софија Сока, а Тијана Јана.

Кода је била питомо и племенито дете, али ружно дете. На лицу модро грошаста кожа њена оца, бакалина у зеленој кецељи, који се преко те кецеље опасивао челичним ланцем, и, рекло би се, са уживањем корачао по радњи уз звекет беочуга. Корачајући, тек би дрекнуо, али тек онако, налево, надесно, никога лично не ружећи. „Напрасито јагње”, говорио је кум Влаовић. А од матере своје добила је Кода врло бео и кукаст нос, који је за њено, Кодино лице био и одвише бео и одвише крупан. Отац

Кодин, пупави и бубуљичави господар-Гавра, довео је, у своје време, своју жену однегде из цинцарлука, где је провео последњу годину калфовања у једну годину беријетног ортаклука.

Показао је укус за чисто оријентални тип жене онога доба. Госпа-Фила је мала и складна као адиђар; гиздавица на свој начин, особен; лења, облапорна, мазна, испотиха ћудљива и злопамтило. Кум Влаовић, који је прве године кумичина брака почео да има неку слабост за куму своју, говорио је касније: Мала, маза, мазга.

Имала је госпа-Фила доста ситне деце, али је главно и најмилије дете господар-Гаврино била она сама. Бакалин је неговао своју жену као свилену бубу. Све јој се на ноге доносило, све у изобиљу примицало. Слабо је излазила госпа-Фила. Седи на дивану извучену усред велике собе, оне над радњом у приземљу, собе с балконом; ноге на дивану, на коленима књига с много слика; смакне књигу на трбух, разреди ребра и протегне се да домаши дечка да га ћуши, не дижући се. Жмури и сањари. Дохвата са столића смокву или бадем, пијуцка хладну кафу и неко слатко вино, из особитих шољица. Шије лутке, и плете асурице као оне на којима Муслимани клањају. Призива слушкињу да растера децу с балкона, да не падну. Свађа се с мачком и мауче. Прича деци страшне приче, и заједно с њима се боји. Кад зазвони звоно у блиском торњу, госпа-Фила креће мишицу као да потеже уже у торњу, и пева бим-бам, бим-бам. А ако пронесу неког мртваца за опело, гуши се од плача и расплаче сву децу. Па их онда теши, дели свакоме по слаткиш или колачић, а она још јеца, и испија чашицу две слатког пића које необично пријатно мирише, и канда успављује. Лети и зими госпа-Фила се одевала у цицане хаљине. — Волим што је циц хладан и што шушти. — Увуче своје мало и меко тело, које се никако није гојило ни мењало, увуче га у крут циц као у порцеланску љуштуру. Само јој глава вири, козја глава оштре косе, са два мутнотамна ока, с великим носом, њушкавим и треперавим, с мазним лењим гласом који ниједну реченицу не доврши гласно и чујно.

Кад је нерасположена, бива, отвори уста да нешто каже, одмахне руком, затвори уста као катанцем. Пошто то прође, онда, што би рекла слушкиња Ержа, „луда као и увек". Мушка страна у паланци, наравно, пронашла је давно какво се биће крије тамо код газда-Гавре, и говорили су: „То би био задатак за неког хусарског капетана. Пропаде код газда-Гавре, код принципала (тако су га морали звати момци у радњи), пропаде један фини роман." — Јован Мимић, отац Јанин, човек који „увек зури", вели паланка, или у патос или у књигу, Мимић одговара, гледајући у патос, као сам себи да говори: — Неће изостати ни роман ни приче, само што ћемо сви у њима поиграти...

Но, госпа-Фила је била задовољна са својим животом таквим какав је. Хусарских капетана, у пограничној паланци према Србији, било је задоста, али госпа-Фила никада није скакала да вири за њима. Од „милитер-параде", говорила је она сама, највише је волела добош. У вези с гарнизоном, има још само ово: Кода је два, три пута видела,и казала шта је видела — кад у зиму над глухом паланком одјекне меланхолична арија војничног повечерја — Мама, теби су очи к'о две велике сузе, је л' ти плачеш? — Извукла је грдњу, али вребала и даље и мајчине очи, и нешто што је у аустриској војсци било најлепше, доиста: мотив трубе пред ноћни мир... Нешто је крила у себи госпа-Фила, а нешто су крили од света и њих двоје, муж и жена. Кум Влаовић је тражио кључ, паланачки кључ који сва врата отвара. — Он, напрасито јагње, а она, љута птичица, па се сложили, дивота! — Слушкиње су говориле да је госпоја — „Нема шта, добра жена".

Момци из радње су са задовољством трчали „горе" да нечим услуже принципалку. Одређено строга била је госпа-Фила само према свом првом детету, према Коди. Тек би је премерила од главе до пете погледом који је малу дизао с места. Тражила је од

своје ћерчице разне услуге, па чак и да пропира њене хаљине. — Нема ту ништа да се пере и трља, чисто је то. Провуци само кроз воду, а Ержа ће већ уштиркати и попеглати... Треба ваљда и тата да се мало одмори и види од тебе вајду. — Господар-Гавра, то јест, са страшћу је пропирао женино цицано одело, и вештачки га глачао, иако су му руке биле грубе, и врло често још и кораве од разног бакалског еспапа. — Ја ћу,ја ћу! — отимао је сукње из руку жениних — само ја знам да створим да буду хладне као лед, је ли? — Кад доврши глачање, уноси сукње у спаваћу собу, веша их о прозорске куке и о клинове слика, намешта шавове тако да се сукње нашепуре, а блузе оживе кроз размакнуте рукаве. Под најлепше одело намести женине папучице, и онда стоји, гледа, звиждуће.

Знала је, наравно, паланка зашто госпа-Фила не мари Коду колико другу децу. Када год бисте захтели, чули бисте причу о томе, сложену, образложену, као за штампу. То дете, прво, носило се и родило у доба кад се госпа-Фила врло тешко навикавала на свога мужа, мислила да бежи, чак да се веша. Постепено, ко зна како, као омаћијана, или што је видела да нема куда и нема како без „фијокаре и две фијочице" у радњи, а фијокаре опет нема без газда-Гавре, те тако, постепено, морајући као и ми сви, баш је и заволела мужа, и отад рађала само мушку и лепу децу, а она сама, како које дете, све лепша, све млађа, све гипкија. — Савија се, брате, и превија као да је расла под бичем циркус-директора — био је коментар протина младог капелана. Бременост, код госпа-Филе, под њеном уштирканом хаљином, скоро нико и не опази; дете се истури као кад из кутије истуриш предмет и кутију нагло затвориш.

Синови се нижу, љубав између родитеља расте, планови шта ће који син постати, хој-хој-хој — прозвижди тек у причи госпојица Тринчић. Кода једина остајала је некако ван те тесне заједнице. Тек после ње кренуше у породици слога, љубав, велике наде. Стога ваљда ни отац није био према својој ћерчици оно штоје био према другој деци. Волео је додуше што има и „девојчицу", али најстарији син, Жарко, сушта слика госпа-Филина, био је тешка конкуренција Коди као детету и као девојчици. Вијушкаст и гиздав, као мајка, и још, брате, прави „артист". У дечјој соби рек, трапез, кобила. Жарко комадује и показује, а сви мали Гавриловићи скачу, вешају се, лете, и падају, да је милина. Кад господар-Гавра чује да је тумбање одвише снажно, шаље калфу да види шта то раде деца, и, наравно, да пита шта ради и где је принципалка. Деца, то су синови, принципалка је госпа-Фила, а Кода је Кода, нешто треће. Заљубљен отац је врло себично створење, мушки искључиво створење, а ако је већ поматор, онда и луцкасто створење. За своју срећу, Кода је била ретко мирно, послушно, увиђавно, рекло би се чак и благородно дете. Ипак, у школу и ка другарицама својим бежала је као у избављење. Учитеља у четвртом разреду — „Мој господин" — чувеног у паланци господина Марко Лесковца, волела је Кода са оданошћу, и с неком свешћу која није особина дечја. Кад учитељ уђе у разред, сви устају, а Кода се још и дубоко поклони. Другови мушкарчићи — школа је била мештовита — претстављали су како се Кода клања, трепће очима, „мрда носом".

Девојчица је волела своју браћу, носала их, певала им да заспе, забављала их кад су досадни; али су та деца, наследно зар, или по примеру, узимала неки нарочит став према својој сестрици, и умела су то да покажу доста често, и на начин који би и одрасла човека вређао. Деца су као дворске будале: беспослена, безбрижна, партаична, језична и пакосна. Кад деца негде преузму инат или презирање, могу да буду, баш као дворске будале, џелатски доследна. Господар-Гавра и госпа-Фила, уосталом, имали су и сами нешто од дворских будала, и немилост је према Коди бивала понекад врло болна. Девојчица би причала другарицама о свом животу, о браћи, о мајци и о оцу. Тек застане у говору, пљесне руком о руку као маторка, и заплаче. Једном приликом је испричала и оно што је дуго крила у себи, али се покајала, и исправљала затим ствар колико је могла. — Не раде они то увек, само у

суботу, увече, и не баш у сваку суботу... Понесу вино из подрума у спаваћу собу, закључају се, и нико их не сме звати. Ми деца не дамо да Ержа остане код нас и да слуша, и изгурамо је из собе... Онда чујемо како звецкају чаше, како се тата и мама смеју, и лупају по поду као да играју или се вијају, и онда ништа више... Сутрадан, мама не излази до ручка, а после подне је увек љута, и ја баш недељом увек извлачим грдње, и деца ми се бекеље... Жарко је једаред говорио нешто безобразно за тату и маму, не, нисам га ја тужила, не бих ни смела, него су друга деца то испричала оцу... Грдњу сам извукла ја, зашто не пазим шта млађа моја браћа говоре... како ћу пазити! — Када зајеца, Сока је загрли, а Јана приплакује од срца — ја, ја, хтела сам да скочим у бунар, и боље би било да сам...

Сока није лако плакала, али је са узбуђеним учествовањем пратила интимне приче другарица. Док је Када причала последњу причу, Сока се неколико пута хватала ручицама за своју лепу главу. Јана, кад отплаче, слуша даље увек оборених очију. Она нема матере откад зна за себе, и њена родитељска кућа претставља сасвим друкчији чвор, суште друкчији од љубавних и пијаних вечеринки, а и суште друкчији од чворова у богатој кући Сокина оца. Због прилика сасвим друге врсте у кући, Јана је била далеко наивнија од својих другарица. Кад су се другарице, већ после Кодине исповести, растајале, рекла је Јана тихо, као самој себи, тачно као што њен отац увек говори: — Како је сасвим друкчије тамо где су тате ожењене.

Сока је била упадљиво лепо дете. Али неки сталан грч међ обрвама одавао је нешто љуто и срдито, ружно њено фино лице са дивним устима и зубима, и чинио је маторијом још од оних других двеју маторки. Паланка, живи регистар за све и свачије наслеђене и стечене способности, пошто се прочује нешто из Сокине родитељске куће, говорила би: „Љуто дериште, као и покојна мати јој... Биће да није ни сасвим здрава, болесни јој и отац и мајка... али и окром тога, кад почне севати оним лепим очицама, бежи!” Сока је доиста од своје матере наследила све: и лепоту, и раздражљиву природу, и болешљивост, и таленат за ону одвише тачну реч коју имају лица са даром да скоро непогрешно, али и уочљиво посматрају и уходе своју околину. Да је Сока остала жива, вероватно би постала писац — нека извине приповедачи. Сокина реч, било да поставља питање, било да саопштава шта мисли, или шта зна, била је реч која је забављала и насмејавала, или и реч које се требало бојати. Имала је баналан, одвратно женски дар визуелног запажања, и дар тако нагле анализе да је синтеза испадала као из пушке. — Нећу да ме прегледа доктор Равноселац. Јеси видео како су му брзоплете руке, као да има три руке и ниједна не зна шта ради, зато је онда брзоплет и кад говори. „Мене ни-икада, ни-ишта није болело”, каже он. Пфуј! и то ми је доктор: доктор Равноселац, доктор-брзоплетац. —

Било је Соки, додуше, пуних једанаест година, најстарија међ другарицама, изгубила годину дана школе због болести. Велика извина. Човек, и болест у човеку, то су два човека. За болешљиву а бистру децу важи то исто. Отац Сокин се и сам трудио око детета, а молио је и домаћег лекара — не Равноселца — да се труди око стармале и плахе девојчице. А већ да ће „попа доћи да потсече језик”, била је колико стара толико узалудна претња.

Отац Сокин, господин-Васа, био је поседник највеће и најмодерније колоније радње и у месту и у целој околини. Био је „прва тезга”, како је говорила паланка кад је хтела да га мало призврцне надоле, да га спрегне с газда-Гавром. Господин-Васа, увек бирано одевен и обувен господин-Васа, није био трговац него је био директор Кредитног завода. Одавно туберкулозан старији господин, и богат домаћин, он је својом радњом управљао из Кредитног завода, или из стакленог контоара у дну радње, дебелим стаклима одељеног од свега дућанскога. Иначе, он је чувао и неговао свој живот, и угађао својој доста млађој али врло симпатичној и њему безмерно оданој

другој жени, госпа-Јелки. Кућа господин-Васина, управо кућа његове прве жене, била је неки спој тврдих магацина и врло пријатног санаторијума. У приземљу, само полуга и катанац, а на спрату један од најпријатнијих, најпространијих станова целе околине. Тешка велика капија, увек закључана; па, по војвођански, дубок „ајнфарт", прохладан и полумрачан због дубине, где стално гори петролејска лампа; па онда опет капија, понајчешће и она закључана, и тек онда улазак у двориште. У дворишту, магазе као ред малих кућа; све врло чисто, али пуно мириса од разне колонијалне робе, од сувог грожђа, бадема и смокава, преко суве рибе, до оне фине траве из Индије коју Енглези мећу у колаче, а Французи у једну врсту вина.

— Код нас у авлији увек је Божић и кристкиндл — каже Сока. На спрату, из дворишта, дужом фронта и дужом много дужег крила куће, стаклен ходник — аулиски балкон — препун цвећа и удобних столица за седење, дремање, и лежање. Ходник тај се целе зиме греје двема великим блеханим пећима. На крају тог ходника врло модерна справа којом се вода из бунара пумпа у стан. Радња нема никакве везе са станом, нити се у њу може ући друкчије до са улице. То, та радња, врло је пространа локал, далеко дубљи но шири, али ипак пространа, пун препун робе, на два места с кантама за гашење пожара. Момци не станују у кући; и прописно пресвлаче „дућанско" и „цивилно". Само ручају, у засебној трпезарији, и, прича се, ванредно су храњени, премда вина добијају само четвртком и суботом. Кад се радња у подне затвори, момци добро оперу руке, и чекају да им са спрата зазвоне у клепетушу, и тек тада улазе у трпезарију. Контоар, у дну радње, прави је мали салонић, с малом апотеком и са финим бифеом. Око пола један, навраћа ту почешће Кредитни завод и држи се врста финансиске седнице. Радња се поново отвара у пола три часа. У то време, предвиђено је, господин-Васа спава, а госпа-Јелка, увек у другој хаљини, чува радњу, и помало сама собом држи модну ревију. Жене, а богами и људи, стану тек на врата радње, привире, па настављају пут. Наравно, госпа-Јелка не излази уопште из контоара, а разговара с најстаријим помоћником кроз прозорче. Петком, знало се, облачила је госпа-Јелка као пламен црвену хаљину. Била је црномањаста, и то јој је добро стојало — бар се тако веровало у паланци; те су у парку бивали прави карневали разноврсних црвених хаљина на врло разноразним црномањастим женама.

— Агнице — рече једнога петка Сока својој старијој сестри — кажи мами да су у петак Христа распели. — Агница, која је мађеху врло волела и у свему се с њом слагала, наравно да ништа није казала, и петак је остао по старом обичају. Госпа-Јелка седи у црвеној хаљини и чита, момци завирују и диве се како могу, и чекају час, заједно с муштеријама, кад ће госпа-Јелка поћи, „горе", проћи кроз целу радњу — пред њом момак с кључем да одмах откључа капију — и она са уличне стране уђе у кућу.

Три су створења облетала госпа-Јелку са истинским симпатијама и са истинским поштовањем: њен муж; њена старија пасторка Агница, млада девојка за удају, бледуњава, витка и висока на оца, учтива по некој врло пријатној урођеној финоћи; и пријатељ и побратим господин-Васин, и пријатељ искрен целе куће, Миша Богдановић, браца-Миша и чика-Мита. Матор нежења, врста приватног банкара у варошици, имућан човек, најотменији „момак" у паланци који је још увек наде подгревао, у један од не многобројних, заправо малобројних житеља варошице који је „видео свет". Додуше, имала је та варошица и друкчијих, бољих обележја. Сем чисто паланачких језика и чисто паланачких истурених прозора који су по дну имали стаклену плочу тако да ни уза зид приљубљена мачка не би могла проћи неопажена; сем тога двога, а можда и још десетак других ствари, паланчица је била у неким правцима и напредна, и модерна. Пограничка варош, могла је и правилном и неправилном трговином да стиче велики новац; затим, Аустрија је мазила у многом погледу ту пограничну, доста одређено српску варошицу, окренуту тачно према Београду — па је ту бивало европских уметника свирача и рецитатора, било нарочито

гувернанти толико, да се у час званичне шетње, по званичној алеји парка, више говорило француски и немачки него српски или хрватски. Један богаташки син је чак, први у целој околини, тада, имао „гувернера", Енглеза, и изистински говорио енглески, и умео још лепо и да слика, и — тако даље, можете замислити паланачку статистику и паланачка клађења над таквом кућом... али ето, уза све то светско, свет тај није ишао даље но до Беча, до професора-диагностика, а затим, сви из ситих времена и у Аустрији и у Војводини, скоро сви у Карлсбад и у Маријенбад, и тек неки путник, крijући своју диагнозу, и до Немачке, у Хаухајм, несрећну бању, у којој ће, од болести срца, умрети — биће вам невероватно чути, али морате веровати, умреће у Наухајму и лепа госпа-Јелка, наравно кад томе дође време. За сада, „свет" је видео и гледао, углавном, само Миша Богдановић.

Чисто обријана лица, још у оно време; бео, као млеком наливен; увек укусно одевен, додуше и лепа фигура мушкарца; увек пун новаца и готов да части, да великашки узајмљује и великашки заборавља; љубитељ широких гестова мало и фаме ради, али и истински и природно добар човек цела га је варошица знала и волела, деца су трчала за њим и вадила му из џепова „оно што је за нас", вукли су га на све стране мушкарци и жене, једва да је два пута недељно ручао у својој кући. Живео је Миша Богдановић у својој, старинској али лепој кућици, мало вертепског изгледа унутра: ваздан одељењчића и степеничица; но свугде удобан смештај, и на све стране висе или чуче разни предмети из Цариграда, Милана, Париза, Лондона. У кући су одржавали ред и добру кујну муж и жена, који су знали Мишу Богдановића још као матуранта реалке, дакле опет доказ да је чика-Миша био добар човек. Но, мада је домаћина у његовој кући чекао ручак сваки дан, дешавало се да ту, без њега, руча неко друштванце младих људи, док би домаћин, прошао поред своје куће, наставио даље, до оне светло очишћене месингане ручице коју је требало повући па да се затресе главно звоно у „ајнфорту" господин-Васину. — Ено, ено, брује чика-Мита! — скакала је на ноге Сока да она стрчи и отвори госту капију.

Долазак истински драгога госта на спрат и на ручак испадао је помало као нека увежбана сцена у позоришту. Гост, дотеран као увек, чист, закићен цветом, на једна врата. На друга, пред њега, домаћица. Шушти и мирише; дише на фине чипке што јој цепте по грудима; од дијаманата на прстима и у ушима сва „блицука" — реч је мале Соке, иначе позајмица немачко-српска, уобичајена у целој паланци; — коса јој стручним рукама прибодена тако да од лица „прави овал", а кратковиде паметне очи једнако прижмуркују и смеше се. На трећа врата излеће Агница, с кокетном кецељом удаваче која учи домазлук, с витицама око главе (ни напудрована, ни од фризера очешљана) са испруженим обема рукама према госту, који би Агницу покадшто и пољубио. Некако се све троје сруче уједно, поздрављају се и шале, претресу новости у вези с ручком, али онда седају и прелазе на разговор врло миран, далеко од паланачког стила, може се слободно рећи: на разговор културан. Живео је у тој лепој, чистој, укусно вођеној кући један необичан склад, чак нека унутрашња лепота. Агница је озбиљно учила свирати; госпа-Јелка је озбиљно читала препоручену добру књигу и стално претплаћен Л е т о п и с; господин-Васа је остајао на новинама, али на најбољим нашим и немачким новинама, и с коришћу пратио рубрике финансиске, позоришне, и хигиенске.

У таквој кући, с правом бригом и добром вољом за свакога, а тек за Соку, чинило се понекад и немогућно, али, ето, нарушавала је онај склад, правила и видела немиле сцене, баш Сока, и увек Сока. Чика-Миша се са девојчицом нарочито много бавио, и покушавао и речима и сликама и причама да је премами на цетињске погледе на свет, да је преведе у неку детињску веселост, али је слабо успевао. У тој девојчици наслеђе и живот замесили су један несрећан карактер.

Госпа-Јелки је природа дала малу али праву озбиљност, и једну не велику али праву памет. Отуда је долазио и њен ауторитет који је осећала цела њихова кућа и цела варошица. Отуда и особит тон у кући у којој је она била домаћица. Она је говорила углавном општа места, али увек с нагласком некога свога искуства, и тешко је било противречити јој са успехом. Имала је прави дар да импонује паланци, и дар да буде маћеха. Оперисала је са својом памећу вешто: или је бранила истину; или успостављала, после својих дужности, своје право; или налазила, сасвим неочекивано, контакт с људима. Ово последње је постизавала једном ретком дисциплином уздржавања: да се ни у ком правцу не окреће са искључивошћу; или да свима странкама понешто закине, и тако их уједини, смири. Закидала би, у критичном моменту, нешто у праву и своме мужу, и пасторкама, и госпојама у вароши, и господи која су јој се удварала, и самој себи. Имповало је кад та лепа, кокетна, весела жена почне да тражи истину негде ван окупљених људи и укрштених мишљења, често у једној пословици, у неком примеру из историје, или из књиге коју баш чита. Ваздух се одједаред прочисти, господин-Васа сија од поноса, а Агница се просто ваља по мамину аргументу. Наравно да је и браца-Миша имао ту свој део задовољства, с правом, јер се културни живот те породице много од њега богатио.

Сметала је, или, у свима домаћима, скривено пекла, увек Сока. Зачудо, интелигентнија од свих њих, та девојчица није осећала ни моћ ни лепоту културе која је као неки анђео великих крила пролетала и шумила по тој паланачкој трговачкој кући, од јутра до мрака, од дворишних магаза до тавана, где је господин-Васа, у чврстим кутијама, чувао мајушне бенкице и гаћице своје деце. Не, и не! Сока је боље од анђела чула гавране. Увређена и вређана нечим сложеним — болешљивост; мртва мајка; болестан отац кога је обожавала; маћеха, не-мати и кад је добра и кад је строга; обе другарице невољна дечица — Сока је боље чула оне правичности и истине које живот не прича него гракће. Кад дете има моћ да осети своју егзистенцију, и да према томе фиксира тачку гледања, ту нема ни молби ни команде. Паланка би понекад још пирнула у ватру: „Нема деце из другог брака, иначе — иначе: Саклони и сачувај!” — то је била једна од паланачких узречица за сваку замршенију прилику.

Такозвани мутни дани залазили су, наравно, и у кућу — да кажемо слутљиво, као Сока — залазили су и у кућу Сокине мајке. Прво: туберкулоза господин-Васина стално је забрињавала; имао је он тешких часова и ноћи болесничких. Друго: Сока. Матер своју Сока је једва памтила, можда само уображавала да памти што је памтила, али се капризиозно дете, загледано у своју тачку, с горчином стално окретало гробу мајчину. Оца је девојчица волела више но много, и можда с највећом и непрекидном, и увек узнемиреном бригом за његов живот — што је, дакако, мучило и оца и дете. Чим се господин-Васа јаче закашље, Сокине се очи напуне сузама. Кад истрчи пред њега у двориште, и узме му руку, стеже је као да је то само сада и само за два, три тренутка.

У степеништу, отац је дигне у наручје, и милује је, и обоје подрхтавају и ћуте. Сокина једина срећа. Прекине срећу Сока: „Пусти ме, задуваћеш се.” — Волела је дакле Сока оца с љубомором, и зато је била пуна неповерења према свима у кући. Сви поособ су јој били криви што њену мајку нико не помиње, нико на њу не мисли, па ни он, отац њен. Кога да пита? Гра-гра. Коме да се жали? Гра-гра. — Зашто прота, кад дође за крсно наше име, зашто не чита и име моје мајке? — Ама, дете, то није прилика да се помињу мртви... има кад се и то ради. — Кад? где? Ја хоћу да се овде, у кући, прочита њено име... — Добро је што нема у свакој породици по Сока. Али у многим породицама, с разлогом јасним или нејасним, бива да понеко носи у себи одрицање, као што безмало у сваком организму има орган који је примио наследну или разорну болест. Но, све у свему, кућа је ипак прилично добро смиривала Соку, или бар добро крила од паланке Сокине испаде и расположења. Госпа-Јелка је имала такта, и остајала при опробаном методу опхођења: излазити на сусрет ситним и остварљивим

жељама девојчице; делити с кућним лекарем сталну бригу око детета, тим пре што је лекар обећавао да ће све то са узревањем девојчице, с новим интересима, нестати само од себе; најзад, иньоривати став Сокин у главном проблему. Није било лако госпа-Јелки. Није било лако ни Соки. Бледо се смешећи пита госпа-Јелка доктора: — Какав је овде код нас главни чвор, докторе?... Ја ћу умрети, Сока ће мене преживети, она има тридесет две године мање него ја, али мајка њена не може устати ни данас, ни после моје смрти? — Ви сте паметна, озбиљна жена, зато, ево вам, у неколико речи, одговор м о ј, одговор, наравно, зато што сте се за одговор мени обратили.

Мађеха је хазард — сви згодици и сви губици су могућни. А Сока је несрећно дете, болесно дете, дете са фиксном идејом, што ми лекари, и код одраслих и код деце сматрамо тешким дефектом. Соки нема помоћи док природа не помогне, ако помогне и она. Сока би мучила кућу и са живом својом мајком. Соку, друго нема, Соку треба волети. — Не прима љубав, докторе, сем од онога од кога хоће! — Сви смо такви, госпођо, на тој тачки, сви! — Страшно је то, докторе. За Соку, онда, велико би добро било да отац њу преживи. — То је тешка реч. Али можете имати право. Ја, лично, мислим да такве закључке не треба правити. Како оно рече та наша Сокица о моме колеги: сви ми правимо брзоплете закључке а често не знамо којим се путем иде до тог закључка, а често и нема пута до тога закључка. Дед да се вратим на нешто ведрије: видите ли ви да ће та Сока постати лепотица првог реда? Знате, ја се тако чешће играм шале, и тражим јој љубавну авантуру међу оним балавцима њеним колегама у четвртом разреду... међу којима, да признам, имам такође два замршена случаја. Нешто и да прецизирам. У шестом Маркову разреду, један је случај сасвим замршен случај... Но, да се растанемо; и ако ја ноћас умрем, молим вас, заборавите све што смо данас причали... брзоплето причали, можда... Врашко дете, та Сока...

Паланку је много занимала онаква кућа и онаква госпа-Јелка, наравно углавном на паланачки начин. Ишле су бескрајне приче о њеним тоалетама, о њеној бисти, о њеном накиту, њеној срећи, њеној вештини и памети. Младе девојке су се радо замишљале у њеној судбини и кожи, пред њеним орманом за хаљине и рубље, у њеном столу у цркви, у њеној бунди кад пролази улицом и сви јој се клањају. Други су се опет радо замишљали као позвати на ручак код господин-Васе. Деца су се играла, и то редовно, „господин-Васе и госпа-Јелке".

Говорило се, све по утврђеном реду, и о осталим члановима породице. Сви су хвалили свирање Агничино — хормајстор из католичке цркве, њен учитељ клавира, већ ју је и прехваљивао. Знало се ваздан прича, за вас-дуги дан, о Соки: „или не излази са својима, или иде пет корака испред њих, сама". Било је речи и о Миши Богдановићу; али се ту ништа друго није могло него доводити човека у везу са свима женама у кући. „Да ли се он, строго узевши, не удвара Агници? или, како није ни до сада журио, да неће сачекати Соку? Хоће, тако, понекад, матор момак, као видра, да сише крв свима рибама које наиђу." А никад исправнијих односа, и никад поштенијег човека од Мише Богдановића! Илустровани његови часописи обигравају целу варош, и може се казати да му се скоро никада и не враћају, али паланка зна да их он тако позајмљује како би му младе девојке лично носиле бројеве натраг. Џепови браца-Мише, кад се с пута врати, пуни су лекова и лекарских упутстава, за господин-Васу, али паланка зна да су пуни мириса за госпа-Јелку и за Агницу.

Језична мала Сока је ово последње, џепове чика-Мишине, можда и нехотице бранила. Претстављала чика-Мишу пред другарицама: — Извади читав ред флашица и кутија и исечака из новина. „Ово, ове пилуле, це-ео Париз узима, о-одлично поправља апетит. И врло се пријатно узима. А ово, рекао ми је доктор, утиче на закречавање о-одлично..." Али мој сиромах тата једнако кашље, и груди да боле, и јауче кад га нико не чује. — Сока брише очи. Одмах брише очи и Јана. Кода, као права

маторка, тресе забринуто главом. Она уосталом скоро свако јутро пита Соку како јој је отац, да ли му је боље. Једаред, мала сплеткара додаде и ово: — Била јуче код маме госпојица Ната, и питала за твог тату и за тебе. Је ли, Соко, је л' и она хтела да се уда за твог тату кад је био удовац? —

Хтела је! И још је хтела и госпојица Савета, и она... она госпа-Мара, и још друге... Лорфе! Све би хтеле да буду мајке... Агница би их ваљда све и волела... Ја, ја.. Али како само може мој тата да никада не спомиње моју маму! Моје маме је и кућа у којој седимо... Ништа за то не мари госпа-Јелка... И кад тата каже, и чика-Миша каже да би мене требало водити у Беч, због овога што се кривим у леђима, о н а окреће разговор на друго... Нека, ништа ми не треба, и боље би било да нисам ни жива... А ако се сасвим искривим, и будем грбава као Надица, онда ћу казати тати све, казаћу да о н а воли и чика-Мишу, и учитеља клавира, и великог калфу, јесте, воли их, ја знам, ја видим, а мој тата... — и удари у плач, хистеричан. Другарице ћуте, не теше је, виде да Сока говори лаж и глупост. Деца се ретко варају; као ни дворске будале што се нису. Беспосленост развија технику, па и дар запажања.

Најгрчевитије је плакала мала бунџика кад је плакала од немоћи. И сада је грцала због немоћи; добро је знала да неће оцу ништа казати, и да је отац с таквим разговором не би слушао ни минута. Та немоћ, о којој другарицама није никада говорила — а другарице одлично знале да постоји — она ју је највише пекла. Осећала је мала бунџика, од дана у дан се уверавала, да је она складна заједница у њиховој кући јача од ње, свеједно што је та кућа била кућа њене матере. Нити је могла ући у ту заједницу, нити је могла борити се са успехом против ње; а имала је врашка девојчица интелигенције да ту заједницу види као читав низ међусобних добрих односа, који су сви њу дражили, и још, и појединачно и у комбинацијама је мирно иноривали.

Престала би да плаче, одједаред, у најтежем тренутку, кад би јасно увидела да је са својим осетљивим жељама, или неправедним оптуживањима, да је ту потпуно сама, без оца, без чика-Мите, без својих другарица. Отпоран карактер, као увек, црпао је снагу из своје усамљености. Говорила би тада Сока другарицама: — Идите! оставите ме!... — Једна шачица нежнога детињег тела, а унутра бије срце као машина. Љубоморно и неприлагодљиво дете подлегало је јачем и бољем, али до краја није подлегло. Борбен живот, страствен живот, ужасна је сила. Он мора бити или спасен, или убијен. Чудно је, рекло би се, да се такво нешто може казати о детету. Може, и мора, јер су деца људи.

Питамо се да ли је тачно утврдио онај велики писац: да политика поступа с људима као са стварима; али да живот тако чини, то је стварност. Коцке, домине, кегле, лопте, врачарске карте — и, где је сукоб, тамо живот подржава супротности, а где је склад, тамо разбија, растурује, дроби. Предигра живота за гробља и гробљанске кронике... Мала Сока је истерала да се од својих издвоји, да на очиглед свих својих, још живих, легне у гроб са својим другарицама. А она друга страна, складна са скоро свима условима да остане везана у животу и у смрти, она је бездушно разбијена упркос свима напорима да се нека верност, лепота и нежност спасу, поцепана, са извесним већ и насмешљиво узалудним и жалосним појединостима, поцепана.

Најтиша и најдискретнија међу трима другарицама била је Јана, врста неземаљског детета, врло плава, врло малокрвна, сва свилена, прозрачна, као медуза. Учитељ се тек нашали: — Вичи, дете, где си, да те не згазим. — Чудна судбина тога детета била је одиста чудна. Јана је трпела детињу тугу због недаће и несреће свога оца; заправо због утучености његове, па егоизма, па равнодушности, па пролома љубави којима невољни човек није више могао да се радује.

Јана није имала интелигенцију Сокину, и није јасно разабирала свој случај, и зато је живела у сталној неизвесности. Из те неизвесности, као и из сваке, долазиле су и наде и очекивања. У сравњењу са својим другарицама, Јана је носила једну светлу детињу меланхолију. Увек се надала бољем, јер је понекад и бивало боље, макар само у илузији. Постала је Јана сујеверна; веровала у добре и рђаве дане у недељи; пребројавала слова на фирмама, и по насловима у читанци. Без матере, без брата и сестре, Јана је живела у кућици мирној као завод за глувонеме, са служавком Анчом и са својим необичним родитељем. Јован Мимић је био човек школован, чак и даровит, врло марљив, врло озбиљан, али човек који није имао среће у каријери: заледио се на све истом месту чиновника у армији аустриске бирократије, на све истом месту средњег чиновничног ранга са скромном титулом и са скромном платом. Јављао се више пута на конкурсе за боља места, био заслужан да их добије, али је увек промашао, и неколико пута против далеко слабијих кандидата од себе. Зато што су неки конкуренти бивали доиста бољи, а други гори, али боље среће но он, извео је Мимић горак закључак: да је он гори од свих и свакога. И понављао је то и пред служавком, и пред дететом, и унео тако у своју кућицу атмосферу потиштености и страха, а у себи, рекло би се, кренуо комплекс инфериорности. Неко од пријатеља узео је једаред преда се Мимића, и врло озбиљно му разлагао куда може такав став да одведе њега самога, а такво васпитање његову девојчицу. Мимић је без протествовања слушао шта му пријатељ говори; и смислио да заврши разговор овим речима: — Такво моје држање, чини ми се једини пут да нађем коначну резигнацију и тоталну резигнацију, и да се смирим, и да више ништа не тражим и не чекам. — Ама, човече! —

Било је да су човека осудили на смрт, и већ је пред пушчаним цевима стојао, па спасен; послат у Сибир, па онда пао у јачу епилепсију но раније; па увек срамно сиромашан и дужан — али, упркос свему... — Остави ти Достојевскога! то је био велики човек, један од највећих свога доба, и који још има да расте... а ја сам просечно просечан, просечно спреман и вредан човек, ако сам и то. Тамо, и судбина и лудост и неправда ставише прст на чело и размислише, и би чудо. А ја да сам био осуђен на смрт, мене би убили као мачку... Не знаш ти, пријатељу мој, какве су то муке, и недаобог да сазнаш. У себи осећаш, и тачно знаш, да радиш и напредујеш, а у друштву се не мичеш с места на којем си почео... Да, дуго се човек нада: понекад се преварим, и мислим, ето сад је ту! или ћу напредовати као и други људи, или ће доћи жељена коначна резигнација да ме спасе; једно или друго, После видим да је једно и друго далеко; не могу да се смирим, хоћу да полудим, ако већ нисам...

Паланка је неко време жалила Мимића, чак гласно тражила правду, иако су у питању биле аустриске власти. Али кад је све то било узалуд, а паланка има да паланчи, почело се у један мах. и однегде, говорити: да Мимић можда баш и није ни тако паметан и спреман, ни вредан као што се мисли. Мимић је на то одговорио презиром људи, за неко време, па се онда питао да ли то можда јесте тачно, и постепено сасвим занемео. Чамуња, бежи од људи, а став узима према онима који нису баш ништа криви, који су беспомоћни, али од којих он не може да утекне, и који од њега не могу да беже.

Са Анчом је говорио само о стварима домазлука, и то мумлајући и погледа уперена у патос. Јана га је једном запитала, чисто по спољашњој појави његова држања: — Да ли тебе, тата, очи боле, кад увек жмуриш и гледаш у земљу? — Не боле ме очи, него се стидим пред сваким живим створом... Што ме одмêраш? Ако сад не разумеш, разумећеш касније какав је био живот твога оца. — Узбуђеним гласом је шаптао: — Ја сам, знаш, као пљувачка: где је пала, ту остаје; свако је обилази, и метла је обилази. — И оставио је малу немилосрдно не питајући, не марећи, како је њој. Па би онда тамо у примраку врло ускога ходничића стао, ухватио се за главу. „Шта ја то радим? И шта би требао да радим?... Није тешко знати. Да више мислим о животу свога детета, које

настаје да живи, а мање о свом личном животу. Кад си створио друго биће, и кад је оно од тебе млађе бар за тридесет година, — ти, натраг! младост, у свима правима, напред!!... Да, али ја нисам Достојевски, нисам ни онај његов испод патоса, иако једнако гледам у патос... Треба резигнирати, смирити се... Ту су књиге, стари моји пријатељи, радост моја до краја живота." Почео је, наравно, наопачке: да избегава Јану, да га не би ословљавала; и све је више читао. Читао с тим да кад чита нико га не сме ништа питати нити што од њега тражити. Постепено, навикао се толико на тај живот духа и маште да је постао прави манијак књиге. Читање га је пребацило на сасвим другу обалу егзистенције: у сферу све нових интереса и знања: смекшало му лични живот знатно; али га је скоро потпуно, скоро себично одвојило од детета. Лекар, онај исти дечји лекар у варошици који је имао врло велико и право искуство, јер је био лекар-човек, лекар-добар човек, говорио је неком заједничком пријатељу: „Мимићу би требало помоћи. Синоћ, нађем га, седи поред детиње постеље — мала има крајнике — и чита.

Данас у подне, седи поред Јанине постеље, и чита. Ја разумем да човек има, сем тела, и област духа и област емоција; али се чудим што паметни Мимић не зна да то исто имају и деца... Моје би било да му то и кажем; али ко може веровати у други правац човека с којим је књига учинила што с њим... Први пут у животу видим на пракси да је књига и опасна ствар."

С друге стране, систематско и неуморно читање учинило је да је вредност и иначе интелектуалног Мимића, знатно још порасла. Опазили су то прво људи који су с њим били свакодневно на послу; па онда и други; па се глас пронео, и паланка је сада почела да опет набоље окреће мишљење о свом необичном суграђанину. У Мимићу се због свега тога поново исправило придављено частољубље, уједно и нека неурастенична узмиреност: да сад или никад треба некуда јуришати. Првом приликом, ускоро, јавио се на конкурс. Цела паланка је била узбуђена, то јест, српско становништво паланке. Противник је био само један, и лошији од Мимића. Противник је прошао, Мимић пао. И млађи човек, и далеко лошије спреме, Србин и он, али кандидат оне друге групе паланачких хонорациора. „Истерасмо два гласа више!" — трљају руке победници. „Није било лако: држ, држ, морали смо тамо у пивари прогурати још једног кандидата." — То је отворен скандал! — грмео је доктор, дечји лекар. Написао је у локалном листу чланак пун осуде „за патологију јавног мишљења по паланкама", и пун похвала за Мимићеву спрему, интелигенцију, марљивост, скромност; али, сутрадан су новине имале свеж број, а паланка била задовољна што је она жива и здрава, иако ју је доктор Милутин „закачио". У Мимићу се сад сасвим једнострано разболело оно емотивно: испунио се неким опаким презрењем за све, а у кући је постао нем и глув тиранин, али тиранин.

Месец дана је потрајало у кући страшно стање. Једнога дана, због слабо оцењена школског задатка, Мимић је викнуо на девојчицу просто у јарости. Плач Јанин је био тако потресан, да се отац тргао, и, хтевши ваљда да поправи, још покварио: — Ко ти је отац, добро је што си и таква. — То је уједно био тренутак да Мимић пређе границу свога очинског проблема, покуша бар да окрене леђа личном свом животу. Нова пракса као да му је годила. Стане поред ћерчице, милује је по глави и почне да јој прича. Све тако стојећи прича понекад врло дуго, и лепше од лепшега, о деци и разним школама, о људима и земљама негде далеко, и, што је Јану увек много занимало, о мору, и месецу, о плими, о шкољкама затвореним које одједаред почну да иду. Па приповедач заћути, па се смркне, а Јана онда зна да је време да иде, и оде; срећна што је било оно што је било. То благородно дете никада се другарицама није жалило оптужујући некога или нешто директно. Кад ју је једном Сока из својих увек јасних наслућивања запитала: „А да ли тебе твој тата воли?" — одговорила је Јана са финим избегавањем, али ипак поштено према свом искуству и суду. — Мој тата не

воли мене да види сваки дан, јер има много посла и много да чита, али у неку суботу... субота је, знаш, мој најсрећнији дан за све, он мени прича, прича, не знам како да ти кажем, прича ми још лепше него и „наш господин". — И девојчица сва блиста, срећна што има и таквог оца и таквог учитеља. Сока, некуда загледана, склања Јани косу с чела.

„Наш господин", учитељ Лесковац, и дечји лекар доктор-Милутин Јовановић, били су две светлости паланке, два фара. Доктор-Милутин, дете богатих родитеља, лепо школован, лепо васпитан, живео је у једној од најлепших кућа у вароши; сам ју је дао зидати, са доста одељења, јер нити он нити његова жена нису имали чврсто здравље, а деце је било подоста, све једно другом до ува. Доктор је, сем другога, врло лепо свирао у клавир. (Обратите пажњу у историји медицине на лекаре који су били одушевљени музичари.) Учитељ Лесковац, врло висок, крупан и здрав човек, становао је на првом спрату изузетно старе, не његове куће; мајушни под стреју утекли прозорчићи; степенице, заправо лествице. Та два човека имали су не само дарове, него праве вокације да буду дечји пријатељи, дечји вођи, дечји избавиоци. Давно су мртви обојица, и сви ми, њихови ђаци и пацијенти, давно смо мртви такође, али та два човека као да су се издробила у своје савременике, и од тога траје у генерацијама нека племенитост, нека благородност. Није лако децу разумети, и зато није лако децу ни водити. Али није лако одраслију децу ни волети, стално и предано, и упркос свему. Обесна деца су неподношљива; несрећна деца су неразумљива; болесна деца су један од најстрашнијих знакова питања свему људству. Не зна се ни изблиза шта све трпе деца и најнежнијег узраста. Нема живитне компликације у кући, или у месту становања, која не би дохватила децу са одраслима заједно и, у последицама, била можда и гора и за децу него за одрасле. Заљубљен отац, као господар-Гавра; зачитан отац, као Мимић; савршена маћехинска техника као она у госпа-Јелке — то су озбиљни задаци за децу. То може да има снагу и опасност као она која долази од кајиша на трансформатору. Учитељ и доктор, вокацијом одређени за љубав према деци, знали су да су то, и узајамно су се помагали, и врло волели. Учитељ је говорио: „Кад видим Милутина како са оном својом кутијом, како он, само он жури болесном детету, заплакао бих." А болешљив доктор-Милутин, који се увек шалио, рекао би: „Овај наш Марко, то је право златно острво у овој нашој бари."

Званично, учитељ Лесковац је држао четврти разред, али добровољно је држао, у једној просторији, од њега самога измишљени пети и шести разред, народне школе, где је било мало ученика и, у оно доба, искључиво мушка деца. То је била врста не само продужене, него и слободне школе. План је правио учитељ сам, и постизавао ванредне успехе. Био је то човек, да кажемо још једаред, висок, крупан, мало тетак, и необично велике главе. Његово чело, образи, и црна густа брада, то је био читав пеизаж. Имао је стручног знања далеко више но што је морао да има. Увек весело: кад ђак не зна лекцију, он се слатко смеје, расмеје сву децу, и малом лењивцу је горе но да су га избили због нерада. Волео је учитељ Лесковац да се радује, он, и да се радују други људи; и докле год је игда могао, веровао је у срећу људи. Увече, изађе да прошета, и као у разреду од клупе до клупе, застаје од куће до куће, вири кроз капијице, или преко ограда, или кроз прозоре, и тражи лепо и пријатно, и замишља да су неминовно срећни људи ти који су тамо оставили тањир лепих јабука на столу; заденули за икону босилак; или се смеју у дворишту, а заборавили да у соби угасе свећу, па им он превиче преко ограде колико стаје то паланачко осветљење. Ђаци су били жељни свога учитеља свакога дана. Препричавали су код куће његове описе; његова тумачења разних појава у природи и међу људима; тврдили да им, ако само пазе у школи, не требају скоро никакве књиге; претстављали, с љубављу и несташлуком, како кроз оно прозорче вири само осмејак и брада Господинова.

Скоро цео разред, сем Јане, лепо је цртао, јер је учитељ просто чуда изводио с неколико линија. „Зец!" — вриште деца. „Пас скочио на столицу, хоће да дохвати јело у тањиру на столу!" — вриште још јаче. Измамљивао је учитељ Лесковац дарове дечије у сасвим нежном њихову узрасту; имао добре певаче, цртаче, декламаторе, рачунџије, питаличаре. Ови последњи, ако су паметно и досетљиво измишљали питалице, били су бирани, као побогу у француским школама, у „академију", али то тек од петог разреда. Деца бирају, учитељ само потврди „академца".

Једна од најбољих ученика, најбољи питаличар и академац, био је, у шестом разреду, Мија Фрушић. Дечко је због незгодних породичних прилика закаснио мало са школом, и имао пуних тринаест година, ушао био већ прилично и у четрнаесту. Учитељ га је, наравно опет добровољно, спремао за приватне испите из првог и другог разреда реалке. Мија је био син Марије, удовице у тај мах, и покојног, вазда напитог а као хлеб доброг кантарџије на житној пијаци, уједно и тутора при једној од „српских" цркава Арсе Фрушића. Умро је Арса далеко пре времена, али неочекивано блажено, на некој манастирској слави, на бденију, у свечаном појању и великом метанисању. Бацио се био и он на под цркве, и није више устао. „Умро у цркви, ко стари патријарси" — говорили су људи. „Опростио му Бог пиће за доброту његову." После Арсине смрти, Марија, с троје деце, поче говорити — то је онда било ново — да је пролетерка, која нема ништа до своју радну снагу, и уписа се, прва од жена, у неку заједницу радника. Жива, лепушкаста, вредна, налазила је и посла и пријатеља. Али је много напуштала кућу и децу.

Увек је тешко било, и остало, сложити домазлук и посао ван куће, а у оно време поготово. Преко дана рад, увече, почешће, неки договори или разговори, и, наравно, по мушком избору, увек у пивари, или у „бирцузу" чак тамо на вашаришту. То је за оно време било и доста ново, и смело, и опасно, и смешно. — Марија почела код нас еманципацију жена." — „Марија шпацира, а деца како знају." „Муж јој био чиновник, писао квите, а она, свакојаковићка, ко зна куда тумара и шта ради." Толико иза леђа, а у лице је било и горе. Паланка је, што би се данашњим речником рекло, вечити агресор. Деца Маријина, остављена по читаве дане сама себи, ударише такође у неко пролетерство, но без икакве организације, а често и сасвим без потребе. Две ћерке, једна млађа, једна старија од Мије, почеле „слушати", и увек, место да узму колач или јабуку, тражиле новац. Мија, како је био бистар и поучлив, шта све није радио. Ишао редовно у школу; тишлерисао; прао чаше у некој каваници; чупао траву у порти и хранио попину живину, ишао у рибу са аласима. Учитељ дуже времена није за то знао; а кад је сазнао, звао је Мију својој кући, и с њиме разговарао и овако и онако, и напослетку оставио да буде: или-или. Мија је послушао, изабрао да се окане свега сем школе. Мајка његова се потпуно слагала са учитељем. Али Мија се навикао на друштво старијих, и тражио је такво друштво и даље, но сада не уз рад, него само уз причу, уз доколицу. Добра је страна била у томе што је Мија увек учио од старијих, било на раду, било у разговорима, које је он сам бирао: или да су корисни, или да су корисно занимљиви. Учитељ се из дана у дан изненађивао како дечко своје лекције разрађује, и што све од свога уноси у њих. Кад је лекција била о рибама, Мија је о рибама, о животу риба, о опасностима у којима рибе живе, о лову риба, умео казати што учитељ није знао.

Рђава страна Мијине навике да старије друштво претпоставља својим друговима, била је у томе што ти, старији људи, и прости и непрости, уживају да дечка или младића „кваре", како се то каже, а требало би да се још оштријом речју каже. Кад дечко поцрвени и збуни се, ори се смеј маторих. Искушења се степенују, док дечко више не црвени, после чега матори опет ударају у смеј, само увек другим и другим смејом. Но, у школи, Мија све бољи и бољи. Спрема учитељу што треба у млађим

разредима, и учитељ га, у шали, зове својим асистентом. Нова част већ ранијем академцу.

Некако је одједаред избила код Мије потреба да се дотерује, да се кицоши, сасвим туђа потреба свој осталој деци која су још живела за игру и јурију. Исплакао је Мија код матере сасвим дугачке панталоне, не само преко колена спуштене. То је, у основној школи, било смешно. Учитељ је протествовао; први пут без успеха. Капутић Мијин раскопчан, полу-мушка кошуља, понекад и врста кравате. И што је најважније: тврде, добро уштиркане маншете. Марија га је и ћушкала због тога, али му је и чинила по вољи. Те маншете, то је било најсмешније на њему од свега, али он их је тако озбиљно носио да је најзад смеј сасвим изостао. Опазило се, даље, да Мија, ако не баш негује, али чува руке: прсти му нису, како је раније било, умрљани мастилима разних или свих боја. Коса, већ и одраније, пажљиво очешљана, шешир мало навучен на очи, крупне, светле, понекад мало сузне очи. Једнога дана, поправљајући на глобусу излизана слова, он се потужи учитељу да му једно уво једнако чује шум, и да га помало боли глава, „час ту, час ту".

Учитељ одмах сутрадан с њим код доктора-Милутина. — Како да ти кажем — саопштавао је доктор учитељу кад су остали сами — дечко је за сада здрав, углавном, али можда не ваља што је отац његов заборавио у њему флашу ракије. Много ваздуха, телесно вежбање, и, касније, врло умерена храна, и, дакако, више но умерено, или никако, пиће алкохола. На то последње треба нарочито пазити, јер како сам чуо од жене — Марија ради код нас понекад — она, Марија, има о пићу, како за себе тако и за своју децу, сасвим супротно мишљење од овога мога... Дечко је добар, врло добар, надам се да ће слушати мене и тебе боље но мајку, и да ћемо га добро упутити... Паметан је некако и сувише, право да ти кажем, некако матор... Ти можда и не знаш: он је долазио код мене због чудног неког повраћања; а једаред сам га нашао безмало у несвести. Не пиће, него живчани поремећај. Сувише рано; морамо га чувати. Иначе, знаш, могао би да се понови онај почешћи случај у лекарској пракси, да отац умре у цркви, а син тамо где је отац требао да умре.

Мија је одувек радо шеткао по разредима, а сада нарочито по четвртом. Имао је додуше сваки час посла: да спреми слике, моделе, глобус, неке справице за просте опите из физике. Не може се казати да је с трима другарицама разговарао више но са осталим ђацима, али се може казати да се академцу и асистенту попела слава у главу, и да је највише волео да на ту своју славу потсећа девојчице. Стане пред прву женску скамију — три врло кратковиде девојчице — али, право рећи, говори другој скамији. Или стане испред пролаза између скамија, намести маншете, и чека да се скупи друштво око њега. А кад се скупи, поставља питања из лекције, гледа задатке, казује имена животиња на сликама, ода понеку тајну Господинову у вези са излетом у околину, или и подаље, бродом по Дунаву.

Сока је понекад постајала тако жива у разговору с Мијом да су је другарице трзале за кецељу; а Мија би опет постајао најпажљивији кад Јана, стидљиво, пружи свој вечито слаб цртеж. Знало се да Мија брине сталну бригу о њеним цртежима. Некада поправи, некада нешто доцрта, некад узме Јанину руку и води је. Смеј се орио кад је једном, цртајући на тај начин разбацану сламу, Мија повитлавао и хватао Јанину руку као мачак миша, а слама се међутим дивно нацртала. У том би зазвонило звонце. Деца журе на своја места, у ставу су чекања да учитељ уђе; а Мија још не полази у свој разред. Учитељ ушао, мало упитно погледао госта у невреме, али гост стоји. И било је некако и смешно и мало непријатно кад учитељ дохвати Мију благо за рамена и преведе га преко прага. Зашто је Мија остао у туђем разреду после звона, нико није знао, па вероватно ни он сам. Кад дечко почиње, или мисли да почиње прелазити у

одраслост, он се ужасно збуњује у манирима. Учитељ је то, наравно, знао, и он је свога јуначића добро разумео, и љубазно га испратио рекавши му: „До виђења, Бато."

Као у свима четвртим, у петим и шестим разредима, и овде је било вребања, слутњи, записа на скамијама, цедуљица у џеповима капута, добацивања неких речи из гужве кад се не може ухватити ко је добацивач. Било је у ходнику кокетерије, било дечачких галантерија, било малих трка двојице око једне девојчице, било витешких заплета између пријатеља: ко је јачи, ко је храбрији, ко није никада изневерио друга, и ко јесте. Јани су мушкарчићи често нудили алву. Кода је већ два пута избрисала на њиховој скамији запис: „Сока воли Мију, а Мија воли Јану." Сока је опет нашла цедуљу у џепу свога капутића: „Кода се никада неће удати, али ће се њен нос оженити."

Кода ни Сока нису ништа одале. И ту их је њихов учитељ учио како се треба држати према ништацима који поручују поруке, а не смеју да их потпишу; нити да саслушају, нити да „приме" одговор. Рано почиње и та гадост у човеку. Учитељ је за време одмора ушао у пети разред, и на очиглед неколико дечака мирно избрисао с табле њему лично упућену врло безобразну поруку, заправо питање. Много је знао и умео тај мирни, одлични учитељ. Срета он по паланци не једнога од својих некадашњих ђака који би пропао у земљу од стида да му се спомене шта је некада шарао по клупама. А срета не једнога који и даље шара анонимна писма, и не црвени. Шара сам себи по глави гад и не црвени. Иако ђак Лесковчев, потезао је он, тај, за туђе звоно тамо нарочито где „слушкиња" има да лети са спрата доле. А касније, бездушно избио дечка који је на његовим вратима звонио узалуд. А касније, ко зна, можда ће погинути на улици као демонстрант за бољи живот слушкиња. Учитељ Лесковац је све то знао, и брисао с табле ћутећи; и једнако пресретао и оне што црвене, и оне што не црвене. „Од блата је човек начињен, мој докторе! Имаш децу, имам децу. Знамо." — „Не ружите децо клупе, то је крађа. Испишите што хоћете на табли. Ко први види, нека избрише и ћути."

Једнога је дана дошао Мија у школу, па и у четврти разред, без маншета; чист и уљудан некако као питомац из сиротињског дечјег завода. Лепо је изгледао: уредан, паметан, миран. Деца се одмах окупила око њега. Извадио је из џепа кесицу бонбона и дао им да се редом служе док све не поједу. — А ти? — Ја нећу. — Откуда ти то? — Мајка ми је дала кад се пре десет дана преудала. Чувао сам част за вас. — С потпуним тактом деца се без иједног питања разиђоше.

Мија, с трима другарицама, са експертима, поседаше по сандуку на којем је стојао учитељев сто. — Удала се за надзорника страже и апсана. у Полицији. Преселили смо се сад у државну кућу, и много је ту лепше него тамо где смо до сада становали... А он је много строг: одузео ми је слике, и књиге, и друге ствари... Узео је и моју кутију са фарбицама и разнобројним оловкама, што ми је лане, за Нову годину, дао Господин. Каже: то су господска посла; не тегли се преко губера. Јеси разумео? — „Разумео сам" — рек'о сам му. После ме је оставио, мало после ми дао леп ножић; а мајка ми је вратила кутију са фарбицама. Мија устаде, па опет седе. — А синоћ каже: „Кад свршиш шести разред, одмах у неку радњу. Лепо пишеш, учтив си, вредан, па ће да те види Бог. За годину дана ћеш и плату имати..." А момци у касарни кажу да је штета за мене да напустим школу. Он не зна да ме Господин спрема за реалку, а мајка моја зна, и ћути... Како ће све то испасти? Надам се да ме Господин неће заборавити... А они момци у касарни, не умем ни да кажем како су добри, шале се са мном, понекад се и играју, као да су деца, а понекад разговарају преда мном као да сам ја већ човек. Показују ми оружје, причају о скитницама и о лоповима и о шверцерима и шпијонима... туже се да је полициска служба тешка, да је њима често глава у торби. И зато, кажу, морају помало и пити... Каплар Радован прича ми, каже, „Пре твог очува, двојица су нам старешина погинули. Једнога је заклао пијан апсеник, нису га добро претресли, имао

је нож... А ни до данашњега дана нико не зна ко је из пушке убио оног другог, док је обилазио патроле. Дум-дум, и готово, оде млад човек под земљу...”

Девојчице гутају речи. Чују нешто сасвим ново. Мија расте у њиховим очима; некако им је сасвим сасвим друкчији. У исти мах запиташе и Кода и Сока: — А да ли ти видиш и оне што су затворени? — А да ли има и женских у затвору? — Јана трепти: — Немој о томе да причаш, Мијо... Ја се бојим. — Кад се бојиш, немој слушати! — пресеца Сока. Мија, пун искуства, већ даље прича: — Прозори на апсанама су код нас сасвим ниски, и гледају право у авлију, где сви пролазе. То је, треба да знате, само полициски апс; а тамо даље, у Суду, тамо је друго, тамо су тамнице. Код нас, кроз гвоздене шипке на прозорчићима, све могу да видим. Неки апсеници цео дан нису у апсу, раде по згради, а већ су и моју мајку слушали, и тако је као да и нису ништа криви. Можда и нису. Они и певају. Ја сад већ знам: који певају, ти нису много криви, и сутрадан су већ и пуштени. — Зашто су их онда затварали? — пита Сока. — Зато што су скитнице, немају куће, иду у крчму, опију се, туку се. Па их после апсе, па протерају, па опет у апс, па селе некуда даље, немају своје друштво. — И ја бих волела да сам скитница — барјачи Сока обема рукама. — Ти си госпојица, Соко — тумачи Мија — али да знаш да међу скитницама има и женских, жена и девојака, каже Радован. Мушки су затворени још и зато што краду и шверцују, а жене увек само зато што скитају... Ух, како су поцепане те жене, и прљаве, и ружно говоре! И мени је једна довикнула нешто ружно, али је дошла стража и грдила је. А она се смеје, и... остави!... Чуо сам од стражара да и туку оне апсенике који су опасни, или прете. Пре неколико дана неко је јаукао, и ја нисам после могао да спавам дуго, све се то чуло код нас... ми смо сасвим близу акана... Пре смо становали врата до врата са баба-Јоком и њеним малим унуцима, а сад прозор до прозора са апсеницима. —

Мија се маторо засмеја. Како се то одједаред промени, као да нас је кошава пребацила где никад нисмо били... — А да ли носиш апсеницима понекад да нешто поједу? — пита Јана. — Носим, дабогме да носим, и хлеба, и сира, и шта имам, само морам да се чувам да ме нико не види. Не сме се са апсеницима разговарати. Али ја разговарам. Пре неки дан су ухватили на вашариште лудака. Цео дан је тражио перја да метне у дуванкесу. После су га одвели у лудницу. А има сад један што је убио жену, ланци му на рукама, и сам је затворен, и сутра ће га превести у Суд. — Тамо је тамница, је ли? Како је у тамници, Мијо? — пита Јана, и сва дрхће. — Не знам. Питао сам и ја Радована. А он каже: „Не питај, и прекрсти се.” — Јана се крсти; сви се смеју, али нежно. — Отсели се Мијо, што пре, молим те; и немој да слушаш шта у касарни говоре; и немој да идеш код тих у касарни, немој, молим те! — Нико се више Јани не смеје. Деца осетила, на свој начин, непогрешан, како је велики простор где живот не ваља. Ухватиле се, као обично, испод руке, и стегнуле се у клупче девојчице. Деца. Како се самртно уплаше од приче, од псета, од миша, а шта све морају да трпе и да претрпе.

Свануо једнога јутра један ретко непријатан, никада дотле запамћен дан, за учитеља Лесковца. Мији је на одмору позлило, повраћао је, и осетила се ракија. Тог истог јутра Кода није дошла у школу; поручили су њени по деци из суседства да су у Коду заболеле очи. Сетио се тада учитељ, а и деца, како Кода већ поодавно чудно криви хартију при писању, и брка штампане редове. Сока је одмах знала, тачно, и пример: у Чика Јовиној песмици, два пута је Кода за други стих везала четврти, и испао је луд несмисао. Сока је тачно поновила тај несмисао, и слатко се насмејала.

— Не смеј се, Соко, сад кад знаш оно што онда ниси знала — каже учитељ. Сока поче да плаче. Учитељ се тада сети да је она тога дана уплакана већ дошла у школу. — Таман си се ти мало развеселила, а ја те увредио... Хајде, ништа није било... Али ти си већ јутрос била тужна; хоћеш ли да кажеш, зашто? — Сока ћути. Ћути — учитељ је добро разликовао Сокина ћутања — тврдоглаво ћути. Учитељ је само помилова по

глави, престаде даље да о плакању говори. Сока се на то још једаред загрцну, али као да се одједном нечега непријасног сетила, намршти се и уздахну дубоко.

А било је у ствари то да је синоћ направила мађехи већ другу сцену тога дана, а отац, љут, дохватио ју је, и, што никада, али никада, ћушнуо је. Девојчица на то хистерично врисну, и баци оцу у очи, љуто и дрско, питање: Ко те је научио да тучеш дете, рођено дете, а никада ниси ни кера ударио! — и излети из собе. Увек би на врхунцу сцене бежала: завршетак сцене је увек био њен пораз, и то је знала. Госпа-Јелка, присебна као обично, просто није примила ни ту сцену. Изашла је за Соком, и после десетак минута је наговорила, или намолила, да одмах иде и оцу се извини. — Што пре, Соко. Ти си паметно дете и знаш да си оца увредила, и да он то није заслужио. Имаш оца какав се ретко има... чувај га, Соко, и воли га. — Помирили су се брзо, и некако сви троје, што је опет љутило Соку. Али добро је спавала после буре, и тек сутрадан се опет сетила шамара, и осећала да је цео догађај пече. Но и то је нестало кад је чула да отац тога јутра опет има температуру. Путем у школу гушила се од плача, и тако стигла и у разред. Истога јутра, Јана није донела ни пропис ни цртанку, и није знала лекцију, и ово последње је било такво чудо да учитељ умало сам није пропао у земљу од стида.

После, — то „после" је једна философски аналитичка појава времена — после, како то већ бива. све се смирило; а што се није смирило, то се затрпало свакидашњим и уобичајеним. Такав је увек ритам невоље, зла, болести. Кад започну, ударе по правилу врло енергично, да би било потпуно јасно да су ту, и да је можда најгоре почело. Затим, следује обично најбољи облик најгорега, како би се човек спремио за мање добре облике, разноразне који се после ређају. Па онда, тако с променама бољега и горега, долази навика, невоља постаје обичност и програм, док болест, или зло, не изненаде крајем као што су и почетком. Мија, према томе, и даље залази у касарну, али не доноси ракију и не прича девојчицама о апсу и о апсеницима. Јанин отац је поклонио ћерчици једну од најлепших својих књига, с много слика уз путопис некога путника по Африци, и врло стрпљиво јој је објашњавао мапе и регистар слика. Господин-Васа је за осам дана добио килограм тежине; и благодарно је гледао у госпа-Јулку која се бринула о његовој исхрани: а Сока је блажено гледала у оца и — Знаш, Кодо, после оног чуда молила сам Бога да мој тата сад сваких осам дана добије по килограм. — Само су црне наочари на лицу мале Коде потсећале на оно јутро, али то је за сада био најбољи облик најгорега. Сирота Кода: крупан нос, и два велика црна колута над детињим обрашчићима — било је и смешно и туга то погледати. Ђаци, немилосрдно запиткују, а Кода, помирена и сада као увек, признаје мирно шта ју је снашло. — Не видим добро. Смета ми светлост, и видим плаво кад жмурим. И боли ме понекад глава, ето ту, у потиљку. Ако плачем, мама се љути... Сад знате...

Већ се ово-оно и поборавило у школи, и канда је највише сметало необично врело лето и деци и одраслима. Једнога четвртка по подне, већ пред школски распуст, притиснула је страховита врућина. Људи су пролазили, ако су морали, с наквашеним марамама на глави. Ђаци трију виших разреда основне школе, који иду у школу и свако поподне, безмало су сви изостали. Дунав као да кува, вода му жута. Сав свет је на Дунаву и у води. У четврти разред, од девојчица, дошле су само три другарице и Господинова сестричина. Ваздух је гушио већ од ране зоре; сунце пржило: од јаке сунчане светлости Коду су јаче болеле очи и дете је једнако жмурило. После првога часа учитељ је вратио кућама сву децу. А Коди је позајмио свој велики кишобран да боље заштити очи. Наравно да су се све три другарице стрпале под шатру. Кода у средини, а воде је, нежно, као неку слепу старицу, Јана и Сока. Учитељ гледа за њима, и смешно му: испод огромног кишобрана виде се само три пара танких, малих ножица. Па му одједаред дошло нешто тешко: учинио му се, напротив, да та деца још никада нису била смешна. Ето: по врућини, саме, мале, држе се под руку, штите се,

воде се, а над сваком од њих стоји нека сасвим друкчија судбина... стоји им, као свима људима, можда и дуг растанак, и, можда, једнога дана, сусрет и неверица да је било што је било, у детињству. „Баш ми је мило што их гледам под тим амрелом, стиснуте као три шибљичице... Ej, децо, децо... Одоше за угао, на Дунав... Тамо је данас ваљда цела моја школа...”

Паланка је доиста потпуно опустела. Што је год могло, отишло је у воду. Наравно, многи леже код куће, главоболни; непливачи се преврћу у врбаку, на хладном муљу; мало даље, читаво туце рибара спава и сви се у сну бришу од зноја. У порти, у парку, само муве зује. Око пет часова, једва, потераше облаци. падоше ниско по варошици, на сваку кућу најахао по један.

Издалека грмљавина. Па мује, као укрштене дугачке сабље. Па онај олујни ветар који је тако нагао да се никада не зна откуда је пошао: у дну улице, Господске улице, задимила се прашина као од велике неке чигре. Дунав нестао. И онда, ветрина хиљадострука. Полетеше испред радњи метле, блехане тепсије, намоти ужета, котарице. Искочише шегрти у лов за робом, и онога часа сви и нестадоше у страшноме пљуску. Толика се вода лила, да је жуборило по авлијама, а по крововима стојала врста ратне лупњаве. Па одједном, као у оркестру на спуштену палицу, тонови ослабеше, инструменти се разделише, и само се чуло како дебело гргоће вода из препуних олука, и тамо, с пијаце, цуркав шум од правилног уливања течности кроз решетке у канале, па у Дунав. Разгалило се одједаред. Ах, ах! уживање! Само се по малим местима може видети како се свет после непогоде радује, скоро кликће шта ето још није крај животу и весељу. Настаде брза нова врста шумова: трк босих ногу, тандркање дрвених судова и лопата да се начини одушка у тесту од блата и ђубрета и покиданог зеленила, те да се покрене и пожури дебела мутна вода по којој се још надимају закаснели крупни мехури. Започињу довикивања, питања: сви живи и здрави! Неко чак и псује, али се осећа да није озбиљно. Граја расте. Човек, пошто је од страха ћутао, воли да виче и говори више него што треба. Деца учас начинила од новина чамце, и циче од радости кад се неки чамац сувише промочи, отежа, полегне, и бујица, иако већ малаксавала, с радошћу понесе бродолом.

Разговоре и грају пресече одједном вест: три девојчице се нису вратиле с купања пре олујине, а и сада их нигде нема. Деца из њихова разреда знају само толико да су последње стигле на купање, под великим амрелом све три, и да сада више нема никога ни у купатилу ни на обали. Кроз главну вест, некако као звиждуци кроз ветар, укрштале су се разне друге вести, и мишлења, која су сада долазила од одраслих.

То што су одрасли говорили, било је пуно бесмисла: према тим вестима или мишљењима, деца су се бар на четири разна места удавила, или се уопште нису удавила, или уопште нису ни долазила на купање. Наједаред неко викну: Децу носе! Па неко други: Деца иду! Али девојчице се нису јављале ни мртве ни живе. Растрчала се полиција; крај обале се дреше чамци и товаре у њих чакље и рибарске „водене лампе”; капије на трима погођеним кућама неко време су се једнако отварале и затварале. Момци из две радње појахаше коње и пођоше уз обалу. Господар-Гавра је до пред саму ноћ трчао од своје куће до реке и до кућа других двеју породица.

Ноћ паде. Нико ништа не зна. Дунав шуми, наилазе увек нове и нове воде, и на њима, наравно, ни знака ни трага. Разговори по паланци бескрајни: о деци, о породицама, о купатилу, о Богу. Чим се утврди несрећа „за коју нико није крив”, потрза се Бог. До поноћи је било пред кућама света, и посета по клупама. Па одједаред оно што се зове — чистац. Шкљоцају капиџици, кораци брзају. Занимљиво би било знати из које цивилизације или религије је остало „глухо доба” баш у поноћ. У поноћ се по паланкама и иначе осети „глухо доба”, а после неке несреће, или злочина, још

много јаче и јасније. Домаћин се и по трећи пут враћа да види је ли капију закључао, јер се „жене боје". — „Угаси ту свећу, чкиљи као на гробљу." На магистрату туче дванаест; те ноћи цела паланка броји ударце; и не само у једној породици људи налазе да је „дванаест" ужасно дугачак одброј, и мисле да би то требало некако реформисати. Најзад мир, паланачки мир, аустриско-паланачки мир, где давно и давно није било ни побуне ни рата; и још и онај карактеристични паланачки мир који нестаје кад се паланка истински престаши од нечега крупног и ретког, али још увек не толико потресног да се у лепој тишини не би могло заспати, и сутра орно устати, и регуларно паланачки функционисати.

Чим је сутрашњи, миран, опран, сунчан дан свануо, детаљи око несреће, боље рећи нагађања и комбинације кренуше у свим димензијама, утолико више што су три погођене куће остајале у необичној резерви. Обе радње затворене; код Мимића капци на прозорима, а Мимић није дошао у канцеларију. Служавке се не појављују. Чак је и полиција необично закопчана. „Замршена су то посла, кажем ја вама" — вели неко. „А ја сам вама то казао пре него ви мени, и молим лепо да се то зна." — Пауза. Она двојица се гледају право у очи, са изазивањем: који ће од њих смети превалити преко језика више и јаче. Уздржали су се. Доктор-Милутин пролази, оборених очију. Неко га пресретне, дискретно, радознало ћутећи. — Могу вам рећи да има и четврта погођена кућа: учитељ оне несрећне деце. Не могу да га смирим. Ван себе је. „Нека сврше школску годину како знају, ја не могу стати пред ону празну клупу." Углавном се у целој варошици осећало уздржавање. „Сувише је много и страшно" — рекао би неко поштено и искрено, и јурнуо улицом даље, као да бежи од тога што је тако много и ужасно. Један од оне двојице пресечних дуеланата одушио код куће: „Наравно, господин-Васа је Кредитни завод; газда-Гавра позајмљује и, мора се признати, дискретан је човек; а Мимић, Мимић није некаква важна личност, али њега, Боже прости некако брани оно дивно његово дете." — брбљивац одједаред умуче, као да је сам себе пецнуо у врло малу своју важност, па можда и у срце.

Тако три дана. Нити се што види нити се што чује. Новине се ујутро разграбе: ништа. „Неће их никада ни наћи." — „Мора их вода избацити". „Шта има да избаци — пену — мала деца." Па се опет прекине празан разговор. Паланка тешко подноси догађај који нема реп, свеједно да ли је несрећа или срећа у питању. Још један дан, четврти: тада се нека госпа јавила са одређенијом бригом. — Ама шта ти људи, тако затворени, једу! — Друга госпа развуче усне, с правим сажаљењем, за прву госпу: — Ала питаш! она двојица газда, да су жива и здрава, и џакови и сандуци пуни и препуни. Имају чак и сваки свој бунар у авлији... Мимић, то је друга ствар; и право је чудо да се Анча не види на пијаци. — Као да је то чула госпојица Тринчић, комшиница Мимићева попела се на дрво, и не узалуд: једна црно повезана глава, Анча, искрсну између двојих врата, и с кокошком у руци и слепим фењерчићем, замаче у подрум. Мало после зачу се брзо угушен ропац заклане живине — „Немају меса, наравно, ко би га и имао на ову врућину... Да није отишла банкок-кокошка? Анча ми једаред рече: „Немам једно пиле у резерви, а оне банкоке не да прстом дарнути, а камоли заклати..." „Сачувај и саклони!" — пецну нешто у срцу и госпојицу Тринчић. — „Што кажу: сувише је страшно... Одједаред, као гром, и још горе: нити си што видео ни чуо, а деце нема" — носи госпојица Тринчић извиђачке мердевине и медитира.

То, смрт без узбуђујућих сцена, без сведока, без једног крика, без суза — то је варошицу и страшило и збуњивало. Загледају се људи у своју децу и премиру. С друге стране, вајкају се, не знају — као људи, забога како да се држе према сугрђанима који су се, ето, затворили и ћуте. А не би знали како да се држе ни кад би несрећни људи одједаред стали пред њих.

„Шта знаш, док деце нема!" „А шта ако су жива?" Прекину се најзад то стање после пуних осам дана: од нежне деце остали скоро сами костури, једно клупче, као да су девојчице биле везане или се грчевито загрлиле. Породице су се споразумеле да децу не растављају, да их сахране у троделном сандучићу у заједнички гроб. И узалудно би било, можда и немогућно, растављати и састављати оне костурчиће за посебне сандуке и посебне породичне гробнице. „Ни умирале, ни умрле, просто нестале" — шаптао је неко за погребом, који је, погреб, према свему чудноме, морао бити што је био, необично једноставан и тих. Школска деца су ишла мирно, запрепашћена што цела једна скамија може одједаред да умре. Госпа-Фила, мала и ситна, једва се распознавала међу својим синчићима. Госпа-Јелка, увек тактична и одмерена, остала је код куће, болесна. Ни Агница није ишла за погребом: скоро испрошена, „не ваља се да иде на гробље". Господар-Гавра носи пакет свећа и велику боцу зејтина. — „Фали му само зелена кецеља" — шапће неко. Господин-Васа и Мимић, иначе баш не најбољи пријатељи, иду један поред другог, али сваки загледан у своју тачку. Над гробом је неколико речи свега рекао учитељ Лесковац. Већ су сви мислили „да је готово", кад учитељ некако дубоко из срца завапи: — Људи, браћо, да ли нисмо сви који смо овде могли што учинити да нам поживе та добра деца, или је морало тако бити!... Пре осам дана, жива бића, данас прегршт ситних коштица. — Неће им бити тешка земља, а ни оне неће земљи бити тешке... Чувајмо децу! Опростите ми што тако говорим; ја сам учитељ и друг мале деце, ја знам како су заплетени и осетљиви животићи мале деце...

Свршен или несвршен учитељев говор, три свештеника, сви заједно, брзо сручише гомиле текстова. Неки људи набраше обрве, да ли због учитељевих речи, или због поповске офанзиве. Жене су плакале. Почеше да јецају нека деца, а Мија се гушио од плача. Господин-Васа кашље. Он и Мимић ухватили су се сада испод руке. Спуштање троструког ковчежића у земљу, било је језиво. Обојица очева гласно јецају; газда-Гавра, блед као крпа, заборавио је да свеће раздели сакупљенима с три грудвице земље. Па онда, свештеници буквално наврат-нанос скидају одежде и бацају их по црквењаку. Журе, њих, само њих, чека фијакер. Ђаци из петог разреда, у стихарима и са чирацима у рукама, стоје поред раке; а кад су се сви разишли, примакоше се на сам руб раке, и гледају оштро у раку. Мушка деца воле и да знају, и да памте, и да осете. Сасвим последњи још стоји пред гробљанском капијом учитељ. Закоракне, па стане. Све већи размак између њега и гробља, и деце. Последњи пут их је видео под својим кишобраном, а сад, сад су све везе прекинуте, а он је ту децу учио и научио да читају и да пишу и да раде. Заплаче се горко. И чисто се прену цело гробље. Само за тренутак. У паланци нема гробљанске меланхолије, сем понекад, пред вече, кад у току дана није било погреба. Погреби у паланци: или богаташки театар, или сиротињска досада. Гробар с лопатом и момак из Погребног пале цигарете. — „Саклони и сачувај свакога!" — покушава да остане у стилу момак. „Само, чини ми се, за онакве газде, сахрана је била и сувише клот."

Данима после погреба паланка се још није смирила. Шта хоће? Хоће да види ране, иначе јој је тешко веровати да их има. Миша Богдановић се и брани и прекорева. — Ама имате ли ви душе, знате ли ви шта смо доживели! Није то смрт у три куће, то су три смрти у свакој од трију кућа. Не знам ништа! Васа је болестан, и не примају, Мимић иде на посао, али ћути као камен. Код Гавре, знате, запалило се буре петролеја, и човек има и жалост и штету...

Паланка је имала нешто увиђавности и стрпљења да још почека оне који ће на крају ипак проговорити и показати ране. Али Мимић! тај никада никоме ране показати неће! томе се мора судити! „А дрвени философ, зна се, чита. По њему, можемо сви поумирати, и могу сви мртви поустајати из гробова, он чита!" Али кад се сазнало да је Мимић поклонио у Дом за сироту децу све Јанино, од писаљке до постеље и постељине, мала пушка поче да нишани на другу страну. — „А хоће ли сад

господин-Васа поклонити Сокин мираз?” — Жене се погледаше, као оно мушкарци кад на седници тек запитају: Има ли ко да гласа против? — и онда отклимаше главама сложније но што се икад једногласно гласало... Да, пуста је позадина богаташа и капитала. — „А кад си већ потегнула реч: Шта је сада са тестаментом прве жене господин-Васине, Сокине матере? Она је одредила нарочито располагање с њеном кућом и виноградом за случај женидбе господин-Васине, или смрти једне или обе њене кћери... Да ли неко води бригу о томе?” Жене опет једногласно отклимаше главама.

По паланкама, сем у поноћ, има још једно глухо доба, а то је у подне. Има поноћна тишина, има иста подневна тишина. Пусто је у поноћ, пусто је у подне. Има пауза живота у поноћ, и иста таква пауза у подне. По паланкама, замор и дремљивост јављају се двапут у 24 часа. Зато је ваљда у варошици тако мало концентрације, јер концентрација тражи неуморан напор и скоро надчовечано истрајавање. Без концентрације у себи, паланка живи од данас до сутра, од самих „нових” догађаја, од чињеница једне једине стварности.

Новине паланачке, то је наштампана општепознатост. Паланчанима је потребан туђ живот да се освеже, да се продуже, безмало рећи: да се пробуде. Отуда појава, и невероватна и страшна: да људи време своје, маште своје, дају туђим животима. И шта је ту, на крају крајева, главни узрок, и шта је све последица тога узрока, ако неко зна тај узрок?... На тај и сличан начин често су разговарали доктор-Милутин и учитељ Лесковац. Доктор је имао велико искуство, стечено и на деци, али нарочито на одраслима. Ја лечим децу, а упознајем родитеље. Излечим дете, а видим да родитељима у понечему нема спаса. А учитељ је имао огромно искуство радећи и живећи једнако са децом, с правом, малом, детињском децом. — Деца, мој докторе, то су људи; и то бољи део човечанства. И деца, као и одрасли, говоре и раде глупости и пакости, али само деца могу додиривати врхове племенитости, и бити у тим тренутцима чисти као анђели. У старијим разредима те моје мале народне школе, ја сам ти доживео мучевита измирења правих непријатеља — непријатеља због родитељских непријатељстава, не заборави! — доживео сам коначна и свечана опраштања увреде, кад су плакали исте сузе увређени и увредилац — доживео сам резигнације до краја, до краја, тоталне и озбиљне резигнације можда за цео живот. А о потреби пријатељства да и не говорим: не може један без другога да живи! А о оданости пријатеља, такође и да не говорим. Твој Бошко, сећаш се, хтео је да физички насрне на мене што нисам доста брзо, одмах, увидео чист поступак његова друга и пријатеља. — А шта буде после од такве деце? — пита доктор. — Буду одрасли, онакви какве их ти боље познајеш него ја. Ти улазиш у куће кад његово величанство бол завлада, и видиш „хероје” изближе, него ја. — Па шта је то онда? свет натрашке? деца ваљају, људи не ваљају? — Бојим се — вели учитељ — да такво нешто и јесте, нарочито по паланкама, где нема самоће, нема стојања пред огледалом због савести, нема концентрације, нема свог живота, своје одговорности.

Рекох ли ти то већ толико пута... И то се онда наслеђује кроз крв и кроз обичаје. — Ти видиш дечји свет, и зато видиш уско. — Учитељ отреса главом енергично, и одједаред, по свом обичају, засмеја се: — Знаш, мислим да би школе онда ваљале, кад би у једнима одрасли учили децу, а у другима деца учила одрасле. — Добро, не даш своје, али... зар није било, и биће, ванредних људи пореклом из паланке, и који су остали на раду целога живота у паланкама. — Наравно, али то су појединачни случајеви, индивидуални програми живота и рада. Свеци и хероји нису никада из престоница. Те, такве људе, или вокација усами, или невоља усами; концентришу се ваљано, и онда, ако су снажни, свеједно је одакле су пореклом. Овај наш Мимић, мислим, не да се паланци. Ја га много волим, и врло радо с њим разговарам, али он се не да ни мени, и право има! — смеје се учитељ. — Само, код њега су, изгледа, рђаво

организоване лепе снаге: нити може да се откине и бежи, нити може да се помири и срдачно служи људима у месту где се нашао. Има додуше једну велику извину: нит је доктор, нит је учитељ, него аустриски чиновник. — Да, да, — загледао се доктор у човеково незнање — да, има Мимић ванредних способности, честит је до сржи, али нема те особине вокацијом сједињене, упућене, одређене... Питање је сада: где је вокација? у природи човека? у неком дару његову? у професији? — У крви и у традицији, докторе! Лоза, па родитељска кућа, докторе! Па још — опрости што улазим у твој речник — и још и она вакцина која се зове култура. — Па Мимић је културан, културнији од мене и од тебе.

— Од мене, сигурно, од тебе, не знам, али у његовој култури недостаје с в е т, свет ван Аустрије!... Не рекох ли ти малочас да Мимић не уме да бежи и побегне! — Свет, да, свима би нам требало, свима нама Србима који смо се овде доле стиснули као на дну цедиљке, у овој великој држави, културној држави тамо негде г о р е... Али, видиш, Мимића бије још и несрећа. Срећа и несрећа, то су фактори живота и у животу владара, и у животу просјака. Изгубио је жену у најгори час; друштвена и материална немоћ му убија дух; и сад још и та ужасна катастрофа с јединим дететом... Може ли се, Марко, такав сложен случај, сложен почевши од Аустрије и свршивши са Дунавом који дави, може ли се све то сложено свести на један, на неки *један узрок*; као што ми, лекари, а, мислим, и ви, васпитачи, погрешно верујемо, и узалуд тражимо? — Мислим да си поставио тачно питање, важно питање, али тешко питање. Често сам мислио, гледајући, онако по паланачки, у животе других људи, па ево, у овом часу, и у Мимићев живот, рекао бих да је Мимићев живот сав од *последица*. Од разноразних последица, а нико не може знати узроке свих тих последица. Узрок... а шта је узрок том узроку? па све тако даље, у бескрај... Изгледа да је узрок *случајност*, а послецица *стварност*, на жалост. Ја сам мислио да је то само код нас у медицини тако: поплашили се коњи, *случајно*; два човека с напуклим лубањама, *стриктно стварна последица*... али биће да је уопште тако... да, да, узрок случајност, последица стварност... Само тако се и могу и з д в о ј е н о везати једно за друго; иначе, како ти рече, краја нема!... Дакле, окани се узрока, него дохвати последицу за врат, и, ако се игда може, промени угао живота... Кажи оном Мимићу да бежи рецимо у Бразилију, далеко од Аустрије — смеје се доктор-Милутин. — А кад си већ тако добар да лекаре и нас васпитаче некако спрежеш, да те питам шта ћу ја са оним мојим, или шта ћемо обојица са оним нашим Мијом? Ја осећам да се у њему, или с њим нешто догађа; да му прети нека, рецимо, случајност, која може постати узрок некој последици.

Није дечко више здрав како треба; није више паметан како треба — а узрок не видим, а кривице, мислим, нема. — Пошаљи га сутра код мене у ординацију... или — смеје се доктор оним својим благородним смејом који је тако добро чинио његовим пацијентима — или му саветуј да заједно с Мимићем бежи у Бразилију... А сад, за растанак после оваквога нашег разговора, да ти кажем још нешто, велику моју утеху: Човек има срца. И у паланци човек има срца. Ја верујем у једину аристократију, у аристократију човекова срца.

Дошла је јесен, богата, дебела сремска јесен, кад виногради, они са старом лозом и они са американком, изгледају као нека бескрајна свадба. Вино се лије, ораси се тресу, суџуци се месе; умазан је од шећера и шире цео Срем. Тако читав месец дана. Па онда „Сви-мртви" и „Сви-свети" — католици хаџијају на гробље; српски гробар вири, превирује: „Цвеће, цвеће, а ништа за појести." А сутрадан, по свима кризантемама, права, црна јесења киша, па и по која пахуљица снега. Још један сутрадан, изведрило се, али јако застудело. Сви оџаци терају дебео дим; ложе се пећи и кува се бољи ручак. Зима. Деца, натронтана, вијају се с ветром, раскопчавају дебело одело: улећу у кућу и питају: може ли се нека палачинка с ногу појести, и добију или палачинку, или шамар од шале. „Сад ће поднем ручак је фини: излазите, не сметајте ту." У први прави зимски

дан паланка је као нека фламанска слика: трпезе, весели разговори, топла фуруна, шарена вунена одела, пси у кујни — празан живот, пуне оставе.

Усред тог првог, финог, потешког јесењег ручка, кроз паланку просто прозвижда новост: У апсани Полиције осванула мртва млада девојка, ухваћена ноћас у скитњи и при пијанци; а на лешу је преглед лекара јасно утврдио знаке грубог силовања. Како кривци ни у сну нису очекивали смрт девојке, били сасвим далеко од тога да смрт њену хоће, збунили су се, преплашили, запрепастили, и одмах све признали. Кривци су: каплар Радован, три полициска стражара, и Мија Фрушић... Варошица изгубила потпуно моћ говора. Као кртице у рупе, све се завукло у куће без једног знака радозналости. Напротив! Први пут у сто година можда, напротив! попели се чудо и покор на врхунац, и погодили људе негде у дно срца... Радован, увек честит човек, отац двоје деце, има одликовање за човечност у својој тешкој служби. А Мија, дечко, дете... Чули су ту вест родитељи, чула су је и деца. Једни другима не смеју у очи да погледају. Некада касније, паланка ће препричавати: Нико није доручао, оцаци су престали да се пуше — али сада, сада је паланка у своме срцу доживела оно што је најужасније док у човеку има човека: непоправљивост, ненадокнадивост. А у том очајању још једно очајање: кривци нису злочинци, него бесрамници и несрећници. Стид и срам је погодио паланку право у образ и у срце.

Мртва тишина усред поднева. Људи, браћо! Мртва тишина. Смрт је према томе мала ствар. Стид и срам су опоганили живот. После смрти остаје туга; после срама остаје смрад. Људи се гаде себе, повраћају себе. Ко је крив? Како? Зашто? Људи, браћо!... Све су то помисли и мисли, а паланка је изгубила моћ говора. Паланка има срце.

Један снажан песник је писао: „Неко има славу, неко трпи срамоту. — Он може, она мора; нема ничије кривице.” Докле год у овом свету један има славу да може и сме, а други има срамоту да трпи и мора, дотле је свет царство зла. Преставила се паланка од себе, од царства зла у себи.

Неки стари људи се најзад, као на прстима, извукоше кроз капије, које су нечујно отварали и затварали за собом. Један од њих спази у пустој улици судског писара, и таман да му приђе: онај отресе обема мишицама и скоро трком утече. Други старац пође у стан учитељев: све закључано, нико неће да чује, не сме да чује куцање. Трећи пође ка порти и парохову стану: гвозденом полугом затворен улаз који се иначе никада не затвара друкчије до куком, за коју цела варош зна где је. Тај трећи старац најзад стаде насред улице, ухвати се за главу и поче викати: Радован је честит човек! а Мија је добро и послушно дете!... шта је ово, људи, браћо, људи, људи!...

Вратише се три стара човека у куће, и улице су опет сасвим пусте. Да је други случај, полиција би се видела и чула, а сада... Но, све, све се мора поднети. Непоправљиво, ненадокнадиво, мора немоћни човек носити и поднети. Свака зла и погана реч стоји на човековој савести као камен тешка, али мора се носити и подносити... Полако се отварају прозори и врата, људи провирују, прелазе праг — страшно је, као да су из ужаса ушли у ужас. Неко невидљив одједном повика: „Воде их сад из полиције у Суд.” Али паланка, погођена у савест, нема радозналости. На тај глас, све побеже с прозора и са капија. Нико није гледао ни видео кад су кривце спроводили. Нико се није ни злурадовао, ни крстио, кад су кривце спроводили. У паланци, здравој и живој и увек разговорној, и увек на доконом скоку и са фотографским апаратом који слика кроз зидове, слика и окреће филм — паланка се гуши, и повраћа саму себе. Паланка има срце. Само, ето, много треба путовати да би се стигло на дно тога срца.

Радован рашчињен: куд су две звездице, куд је дугачка сабља — нико не вири. За њим тројица младих и лепих бивших стражара, у цивилу своје браће или својих отаца — нико не вири. За њима, Мија, под мишку га држи и води судски момак — нико не вири. Дечко је избезумљен, уплакан, штуца грчевито, као да му у грудима пуца. Ноге му се једнако саплићу; стопала се изврћу на све стране, обућа прљава, обућа онога који се те ноћи није свлачио. Од корака до корака, дечко, види се, чини напор да иде напред, али ноге његове чине напор да иду некуда натраг, у јучерашњи дан, у детињство, у некуда, у никада више — и нико не вири.

Новост паланачка тога пута била је огромно тешка и велика, и непрестано јој се нешто још и додавало, из прошлости и из будућности. Из прошлости: четворо добре деце пропало — зар то може бити! Из будућности: Нема лека, нека лека! — Марија чучи, лице заронила у крило, и шапће, или тек врисне: „Нема лека, нема лека! Мијо, сине мој, куда ћеш сад! Мијо, људи, ја сам крива, зар може мајка не знати да јој дете није легло у постељу!" — Радован клечи пред судијом: „Нема лека! Судите ми што брже, одмах, и на смрт! ја сам најкривљи, ја сам убио и ону девојку и оног дечака убијте ме, што пре, не могу да трпим стид и срамоту!" — Мија, на сва питања, и она која хоће да оцене догађај, и она која дете штите и спасавају, виче једно те једно: „Крив сам, крив сам, судите ми!" — С тим се речима другога и последњега дана испитивања и срушио у несвест. Тога је дана цела варошица, као на литију, кренула да моли судије за милост. Претседник суда је примио изасланство, и, сав узбуђен и он, рекао: — Милости ће бити, али лека, људи моји, нема! Дечко је од јутрос у болници. Одрасли морају бити осуђени, али с обзиром на... на милост у којој смо сви сагласни као да смо сви и криви — с обзиром на милост, казне ће бити временске, и, надамо се, да ће доћи и до скраћења казни. Све млади људи, радни људи, способни људи...

Од душевних и телесних мука, Мија се за неколико дана стопио у дете од седам, осам година. Па је оглувео, ослепео, и после три недеље дана, иако без свести, у мукама умро. Живот је уосталом изашао био из њега још у Суду. Мртвога Мију гледа доктор-Милутин, и сва болница: — Онолики дечак; сада, као оборен зечић... Савест... кад се дигне — џелат.

Преживела је све то, како и мора бити, паланка. Доказала је, како би рекли философи, да може да буде и супротно од онога што јесте: ћутала је, жмурила је, страдала је, показала право људско срце. И тако заслужила да се опет врати у оно што јесте. — „Кад добро промислиш шта је било: због оне неваљалице, пропалице, страдали су толики људи, и чак и једно дете..."

*

Последњи одјеци кронике, с последњим параграфима, то, пошто прођу године, прича гробар онима који се интересују за гробље, посећују гробара, ходају с њим по стазама уређеним и запуштеним, пажљиво слушају сваки гробарев податак, сваку гробареву и гробљанску мудрост забележе... Било је пролеће; гробље уцветало од цвећа баштенског, али нарочито од уцвалих воћака. — Ево вам, под овом великом шљивом, то су гробови оно четворо деце... Да, да, дечко је био сахрањен у болничко гробље, али близу ту, и свет говори и данас: да се његов гроб помицао док није дошао сасвим близу гроба оних девојчица, његових другарица...

Седите ето ту, на ову клупицу, да, нечија је била, ту ћете лакше писати. Питате да ли ко обилази те гробове? Обилазим их само ја. Право рећи: шљива роди сваке године као луда, и, ако нећемо ми, други ће, дођемо сви из куће да шљиву оберемо. Шта ћете. Жив човек је жив човек. — Како? пита прилично оглувео гробар по два, три пута. А, јесте, то и ви добро знате, први је умро Васа... како оно беше, да, Димитријевић. Хе,

чекајте, и то је прича за себе. Његова друга жена није га дала спустити у гробницу где је сахрањена прва његова жена, и прво његово дете, син, који је умро као мало дете, него га је положила у нову гробницу, његову и своју — тобоже. Јер, ту, видите, он опет није дочекао своју другу жену... А шта ће сад даље да буде? Ево. Лези и умри онај њихов велики пријатељ, онај банкар, Богдановић — ено, тамо, његов будибогснамски споменик, види се и овде. Он, тај Богдановић, можда и знате, као посрнуо био мало у имању, продао кућу, пустио браду, и онда, одједаред умро. Димитријевићева удовица је тад намислила да два побратима буду заједно у гробу, али се показало да нова гробница није доста велика да прими и побратима. и после и удовицу Димитријевићку. Онда је Богдановићу, ваљда по његовој жељи, подгинут тај споменик од којег се птице плаше... Шта ће сад даље бити? Како се оно звало, да, Агница, старија ћерка Димитријевићева, ваљда и знате, умрла на великом имању свога мужа — канда је био Вла', Мађар, шта ли, али много богат — умрла од неке страшне заразне болести, и она и још доста чељади на имању. Није могла дакле бити овде пренесена... Напослетку, удовица. Удовице, брате, тешко умиру! Отишла у своју стару бању, и тамо, за столом, напрасно, ипак умрла.

Не знам право како је то ишло: овде сви помрли, нема коме да се пошаље депеша. После смо чули да је неко време, као стари гост, била спуштена у крипту Санаторијума, па кад се нико није јавио да је пренесе, сигурно негде тамо сахрањена била. Овде је нема. Ето вам. Сад још запишите: ко је последњи, чак из Америке, питао за гроб оне три девојчице. Гавра-бакалин и његова жена. Остарели, смешно обучени, и говоре смешно, некако заносе. Они су давно, пошто су пропали, и сви синови им се разишли — а нису баш ништа нарочито ни постигли — стари су отишли чак у Америку, код Жарка, најстаријег сина — он тамо, у некој малој вароши, држи чајџиницу. — Гробар заћута. Кроничар му даде неку бољу банкноту, и он пође. — Хвала, и немојте мислити да сам вам нешто нетачно испричао. Гробље не лаже, па ни гробар. — Кроничар остаде сам. Тишина. Нечујно су слетали цветови с грана шљивова дрвета... Деца која немају детињство или су несрећни људи, или умиру... Слажу се цветови шљиве по гробовима.

ЉУДИ С КАШИКАРЕ

Насеље се звало Горња Варош, али о вароши није могло бити ни помена: на узвишици која се постепено дизала из главне улице која се постепено дизала из главне улице малога градића, то је био само окрајак градића, заправо село. Становници, „кућепоседници" и остали, пука сиротиња, оновременска потишена сиротиња: надничар, слуга, кочијаш, вешерка, овде-онде занатлија с радионицом у ћошку кујне, занатлија за преко нужне оправке обуће, одела, посуђа, дакле сам мајстор-крпа. Леп положај узвишице и јевтиноћу земљишта утврдио је марвени лекар, који је почео туда да пролази у нови логор стоке за клање; а понекад се и возио туда, на шинтерским колима, која су мртве и још мало живе псе носили на Кереће гробље. Густ багрем је растао по том гробљу без хумки, и силне пчеле су зујале над покојницима. Али људи, тако, воле да местима дају ружна имена. Ветеринар је био човек који је имао прилично новаца: тада су још небројене свиње лифероване из Србије у суседну монархију, Србија је добро плаћала комисију за преглед свиња, а претседника комисије, ветеринара, још и мазила. Купио је ветеринар лепо земљиште на узвишици, петнаест степеница над нивоом варошице: али, опрезно, ипак близу варошице, док се не види може ли се тамо становати, није ли, према јавном мишљењу, срамота за господина да оде у Горњу Варош.

Саградио је ветеринар приземље, подзидао фасаду доста испод теренског нивоа, тако да је кућа, са друма гледана, изгледала као мало утврђење. Насадио је башту: купио баштенски намештај пре но што је и трава добро освојила; жена обесила на прозоре густе чипкане завесе; две ћерке свирају у клавир — просто вила, и једно господство! Подиже се ранг Горњој Вароши. Брже-боље, прекопута, сазида кућу апотекар, и потуче ветеринара рекордно. Фасада куће два пута дужа, пред кућом лоџа, тавански прозори округли, украшени, као ред медаљона, метеоролошка кулица — нису људи бадава прозвали апотекара „господин Васа-барометар" — и из куће се чује клавихармоника, риче као оркестар кад је апотекар добро расположен. Стадоше ницати куће као печурке, све са даљим рекордним тенденцијама, али и с тенденцијом остати ближе вароши, не отићи „међ оне свакојаке". Ускоро се подигао читав кварт чудних кућа и лепих башта. Општина је новом насељу дала име Виле, а Горњоварошани су прозвали насеље *Луди сокак*. Бунили су се против тако увредљивог назива и полиција и прота, али воља народа воља Божја, остаде Луди сокак. Виле су се ређале докле је трајао калдрмисани горњоварошки друм. Тек одатле надаље, наређено је, има насеље убудуће да се зове Горња Варош. Дакле се сад тачно знало, што рекао апотекар, где почињу Црнци, они што живе у уџерицама, пола године једу пресно: лук, парадајс, воће и лубенице, и са својим некалдрмисаним друмом се боре као Давид с Голијатом, то јест, савлађују га. Кад је блато, прелази се преко на штулама; кад је снег и поледица, дивота; кад је летња прашина, Горњоварошани зину добро и гутају, и певају песму: да је тачно толико мање прашине на друму; кад се лети краве и овце, враћају кући због ом! суседа ћемо тек сутра опет видети, кад се узвитлана прашина слегне.

У општини је исцртан нов план горњега дела варошице: Виле; Горња Варош; Кашикара; Кереће гробље. Шта је била Кашикара? Један комад потпуно ненасељене

утрине, просечене средином пороном — не понором, није било тако страшно, него пороном, сухим коритом поронулога потока који је не сувише давно туда жуборио, и окретала се на њему и мала воденица, тако мала да је коло било усправљено, а лопате по њему као кашике. Отуда воденица-кашикара, а после Кашикара над пороном. Виле су постале мода, и у кварту вила цена земљишта је стално скакала. По закону заразе, почела је и Горња Варош некако да се тоалетира, па су кућице и плацеви и ту бивали скупљи. Од Кереће гробља, наравно, склањао се свако ко је мало држао до себе. Јевтиноћа је царевала само још на Кашикари. Једнога дана ниче над самим пороном кућерак, налепљен и неокречен, са два прозорчета, с баштицом уском колико кућица, па малчице даље још ужом, врста репића за кућицом: тако је био измерен, обележен и плаћен плац. Кућицу је градио сам власник, са женом, с једним вазда пијаним, јевтиним зидарем, и са једним дечком који је материјал за градњу копао и скупљао у порону. Власник је био Горњоварошанин Сава Бајић, шустер по занату, некада крпа, а после пођонар, до чега је много држао увек, а најенергичније откад је подигао своју кућу. Енергично је одбијао да „удара флеке". — Не замери, брате, ја и би', нисам душманин ни теби ни флеки, али ето жена не да, вели, зна се сад већ да сам шпецијалист.

Чим окречим кућу, написаћу над врата: Сава Бајић врши само оправке ђонова. Пођи тамо до Кузмана, он ради флеке да не може лепше, свеједно да ли ће ти се флеке лепити или шити. — Прионуше Сава и жена, олепише, окречише, плавом зидарском оловком исписаше црквењак и Сава фирму. Собичак, кујничак, човек, жена и двоје деце. Праг пред кућом као шамла, малчице се дрма; с једне му стране, од старога српа ударена стругалица за блато, с друге стране укована крупна коњска потковица. Имао је пођонар доста посла, понекад и среће, иако не у сразмери с потковицом. Купише нешто намештаја, направише од куће трпанац, једва су имали где да спавају. Још се родило и треће дете. Али, по неком мудром распремању Одгоре, умрло је друго, и опет све остало на старом реду. Суботом увече, ако је вечера мало боља, па вера у живот порасте, Сава и његова жена разговарају, много желе неки комшилук, маштају да некада дозидају још једну собицу, и докупе земљишта за башту. Обоје су много волели купус, и чим кажу: башта, загрцну се од смеја, што обоје одмах виде читаво поље једрих, плаво-зелених, увек као росом умивених купусних листова, које човек и пресне да једе. Прођоше две године, комшилука нема. Сава се онда осмели и закорачи у „пусто". Прекопа и уради свега нешто јаче од аршина ширине — тврдио је он — општинског земљишта себи за кромпириште. Кромпир истерао, уцветао, кад ето иду они што мере и израчунавају квадратне метре терена. Сава стрепну. А они, те ближе Сави, те даље од Саве, погазише мало кромпира, али се извинише, и најзад пободоше мотке и затегоше ланац поштујући оно што Сава, право рећи, није поштовао. За неки дан, потом дођоше мотикаши, зидари, и дунђери, и кућа стаде расти као из воде: проста, сиротињска, али око два пута већа но Савина.

Власник се појавио тек кад су, једнога дана, довукли на растављеним колима диван орах, добро већ одвркао, с гужвом жила и земље око корена. Усадише дрво за кућом. Власник, снажан, груб човек, с ваздан прстења на обема рукама, изврши над рупом у коју ће дрво заденути, неке мистичке покрете, у дубину, у висину, уокруг, кросред. „Цин да буде, родан к'о њива, леп к'о црква."

Чуло се да је власник богат алас, али живи у Банату. А ту се уселила још доста млада, врло крупна жена, сама самцита. Тишина дању, тишина ноћу. Сава размислио, и закључио да ће ипак ноћ бити меродавнија. Заиста, посетиоци: дроњави, прљави, чупави аласки момци. — У зао час комшилук — вели Сава жени. Јасно: нова кућица на Кашикари врста је берзе и магацина за ону некада златну трговину са Србијом, а преко Србије с Турском, коју су, уз реку, рукама и ногама веслали аласи, а главом водили крупни чаршијаши са обадве стране. Потрајао је тај немушти комшилук око годину

дана. Једне ноћи чу се лупање и викање споља и мртва тишина изнутра. Пробуди полиција Саву. — Можете ли ви, комшилук, некога да узовете? — Да ме Бог сачува да могу, ако би баш и било некога унутра. — Уђоше с калаузом: све празно, ни жене, ни крпице одела. Сава је био много добар човек, пожали жену: — Ко ће знати од какве је невоље ту живела као курјак, без цепке дрвета зимус. Али, вешта је била да уори време, да је нема кад неко куца, и да је код куће кад је нико не тражи. Е, тако, уорила и сада, утекла на време испред вас.

Беше и увиђаја и истраге, али сви и све као у земљу пропали. Кућа остала пуста, зарасла у коров. У неке, буде уступљена општини, а општина одмах нађе купца. Јавио се Сави, као будући комшија, чиновник Пантелија Рајић — тако се казао. Купио је, вели кућу: наравно, са дугом: оправиће је како могне, и доселити на Кашикару — кад ми ето Бог не даде боле. — Сава га је, као увек и свакога, срдачно дочекао и испратио, казао искрене речи. Заправо, није га испратио, јер чиновник Пантелија Рајић, по наређењу ћерке, није улазио пођонару у кућу, позвао га пред кућу. Кад је гост отишао, Сава, са женом, прође ближе ствари. — Чиновник, на Кашикари — то је чудно. Оно, наравно, чиновник не може купити кућу у вароши, али не може ни живети на Кашикари... Чиновник држи до себе, он до смрти станује у туђој кући, али живи међ господом... На шта ће то да изађе, не знам. А рек'о би, добар човек. — Жена одмрдну раменима неколико пута, и замисли се. Није у тај мах мислила на чиновника, него на кромпириште: да га комшија некако не смота. — Ама и боље је било без комшилука... Гледаш га, слушаш га, не знаш право ко је и шта је: богат, сиромах? добар, рђав? грабљив да узме туђе, поштен да те остави да живиш како ти је Бог дао?...

Кућа се поправља, помало, на прекид. Пита Сава зидара да ли ће бити ограде. Зидар се подругљиво смеје. — И без ограде тешко плаћа; оно, дасака има пун Дунав, само не лове с мрежом. — Ограду ипак наместише. Тад се први пут појавила, да остане цело после подне, госпојица Ната, ћерка Пантелије чиновника. Ограду наместише како нико никада није: само с једне стране, према Савином кућерку. Сава се добродушно и паметно смеје: — Још нисам видео ограду која два краја не састави, и нема врата... Ајде, да чекамо шта ће даље бити. — Жена је љута. — Оделио се од нас... А канда му заповеда она помодарка. Добар дан утрини и корову, а нама леђа... Господа — к'о оно кад почне кврцати по крову, па не знаш да ли пада киша или бије лед... Неће ваљати тај комшилук, видећеш... Али пронађи ћу га ја ко је и шта је, јал је киша јал је лед; сутра идем да перем степеништа у магистрату... Слушај, Саво, да учинимо шта можемо и шта не можемо, да и ми њему подигнемо такву ограду, пред нос. — Немој, не ваља одмах с комшијом у инат. Не знамо још људе какви су по срцу, ако су луцнути у глави... Шта се љутиш! мени његова ограда спрдња.

Жене бивају енергичне као олујина. Савина жена ће одрадити и позајмити, али ће довести даске. Само, хитра и сувише, мајстор већ ту да отпочне рад, кад се она запитала како да се постави ограда, да ли да се кромпириште загради уз кућу, да ли да остане на утрини. Сава подржа поштење: кромпириште остаде ван његова имања, између двеју ограда. И остаде на миру, јер још није било нових насељеника по Кашикари. Само су се Сава и жена мало посвађали. — Није требало његов инат дочекати с нашим инатом, али јесу ли се две жене успркосиле, ни топ не помаже...

Пантелија Рајић и јесте и није био чиновник. Био је у суду, у архивском одељењу писар. Жена његова и кћер Ната гласиле су се „чиновничке", а Пантелија је говорио: писар у суду. Па је једном, по савести, узео да пред женом и кћерју некако диалектички објасни ствар, то јест, да направи рупу насред моста, и да буду две добре половине, а не буде цело.

— Ја да знам, и да јесам чиновник, нити знам, нити јесам. Али што знам, ово је: када год се праве неки прописи у суду, једна су страна чиновници, друга, послужитељи. А где су писари? Међу чиновницима да су ме кад именовали, нису; али ме нису именовали ни међу послужитељима, никада! А засебно се писари не воде, колико ја знам, а ја знам све, јер ја преписујем све, све,... смртну пресуду Јакши Биберу сам ја својом руком преписао... Е, сад, пошто метлу и портвиш никада нисам узео у руку — у суду — а перо не испуштам из руку, мислим да нисам послужитељ, и да некако долазим уз чиновнике.

— Дођеш му некако као даска преко оне рупе на мосту, како си малочас рекао — засмеја се Ната. — Увек си некако много тачан, као да увек смртну казну потписујеш... Али добро је и тако. Мајка и ја ћемо и даље казати: чиновник, а ти прескачи ону рупу а там', а сам'...

Кад је Савина жена донела информације са степеништа у магистрату, тачне информације — магистрат и суд су кућа до куће, „виде једно другом у трбу" — Сави дошло утолико милије: ближи му и својскији мали човек, топлији однос ће бити уз сиротињски споразум. С тим се, међутим, није могла сложити ниједна женска страна. Нема жене која није и пријатељ, и непријатељ и свом најрођенијем. Суседи се нису здруживали, ни дружили. Преко лета је свака кућа имала своје госте из вароши и из Горње Вароши, а кад завеје снег, две куће као два непомична и мртва брода у зимовнику. Делиле су их две ограде; делио их је онај аршин земље — Горњоварошани га прозваше„Савин кромпир"; — делиле су их жене. Кад је време сетве и жетве, деле их и кромпири, кад дође зима, испречи се нанос снега који нико не чисти и нико не гази. Па онда како се свет једнако мења, променио се с њим и аршин земље. Пронашла га деца неких нових Кашикарлија — продирао је полако у живот и уз порон — а и деца из других улица и буџака. Набије их се двадесетак дечака и девојчица, трче, скачу, чувају, док могу, кромпир. А кад забораве, шта ти ту нема: Свети Сава и ђаво; Индиски океан и галије Александра Великог; поља, мора, буре, тамнице. Полудео и кромпир, сабио се уз ограде;

Сава је те јесени вадио груде с муком подилазећи под плотове. По себи се разуме, тарабе су деца ишарала, побила доста клинаца и ексера; повешала сваки отпадак и потрошак, а кад је нужно било, довлачила старе цигле и камење, и све после игре остављала где се нашло. Па су и одрасли почели да употпуњују сметлиште. Нестаде кромпиришта, остаде само успомена и име. „Прођи, богати, кроз Савин кромпир?" — „Ћаци то у Савин кромпир." — „Престао човек да плаћа аренду" — говори више зубима него језиком госпојица Наталија Рајић пробајући пред огледалом нов шешир којије сама начинила.

Око сметлишта, око питања ко ће и којим редом да га чисти, дошло је до врсте сукоба између Рајићâи Бајићâ — преко плота наравно — па је онда дошло и до првог упознавања очи у очи свих из чиновничке и свих из шустерске куће, наравно, на земљишту неутралном, испред кућа. Пантелија и Сава су предлагали да се углави чреда, или да се земљиште подели у два дела, и свака страна о једном да брине. Жене севају очима, а не слушају шта се предлаже, осложавају у себи прост проблем са стотину појединости. На Савиној страни уз њега и жену, стоји и старији син Мирко. (Млађи је већ годину дана у Америци.) Мирко је момак, двадесетак му је година, лепо развијен, плав, жутокос, као златна лала. Уопште је имао нешто од лале: мало крут и невољак на покрет. Био је и на речи шкрт; а у амбиције се никако није разумевао, једва га је отац прогурао кроз шегртску школу. Некада несташан као ђаво, — отац му је морао, по коњски, ћустеком сапињати ноге — касније га је нека велика помирљивост и добра у души смирила и оплеменила. — „Сава је добар, али Мирко је доброта" —

говорили су Горњоварошани сасвим тачно. Ради Мирко са оцем цео дан, а неку своју зараду не обрачунава.

Волео је само, уосталом као и његов отац, да се „једно његово зна": чаша, боље две, три чаше пива недељом и празником, и дебела дипломатска цигара: „пушиш, пушиш, и не можеш да попушиш". Уза то је Мирко гајио најпростији, али и најсложенији сан: рад и леб, жена и деца, и мир, мир. Тако и сада, стојећи усред непомирљивости, узео је реч да ово каже:

— Ја ћу ето чистити два пута, док ваша страна једаред, само да буде мир. — Па одједаред, гледајући љупко у суседе које први пут види изблиза, одједаред, и са неочекивано развезаним језиком: — Ја, овај, све... овај, ја ципелу не могу да крпим, девојку не могу да волим, пиво не могу да пијем, ако није мир... Госпојицу ћу ја послушати, ако нешто устреба кад дође ваш ред да чистите...

Ната Рајић га пресече потпуно ван тона, нечовечно, лажно: — Госпојицу сасвим изоставите! она неће чистити, и не чисти ни око своје куће, а камоли по туђем ђубришту, које сте ви, ваша кућа и направили, кад сте ту ђубрили и сејали... Вадили сте силан кромпир, а рупе остављали. — Ната је говорила што није видела, и што није ни било. На Бајићевима се опажало, чак и на Савиној жени, да их је нешто много заболело.

Ната је била бар седам, осам година старија од Мирка. Заправо, већ почела да матори. Иначе, изнуђивала је назив госпојице: помодарка, од сваке крпе вешта да нешто направи, носи шешир, с метлом је нико ван куће није видео. Преписује рецепте за ретку туршију, да би могла о томе говорити и тачно лагати. Кућа јој је сасвим завртела главу. Што је на кући дуг, није марила; није се сећала одговорности и дужности које чекају ма и најскромнијег поседника; ето, на пример, дужности да се чисти оно што граничи са имањем; или наређење од грађевинског одељења у магистрату да се ограда или доврши или сасвим уклони како би се знало — боже здравља, због регулације — да ли је кућа на улици или у башти; и тако даље.

Кућа је Нати ушла у главу као магла у шупљину: испунила и замутила све. „Ја сам јединица, стари ће умрети, кућа ће бити моја, ја сам удавача са имањем" — тако је фантазирала. И како је свако имање несрећа, Ната изгуби сваки здрав поглед у живот. Фантазира даље: „Просци ће обијати врата, а ја — мало се поиграти с њима, а, богами, не мислим се скоро удавати... Још неко господар на моме добру?... Ако и оматорим, не мари, наживећу се, а кад хтеднем удаћу се, и квит пос'о." Магла је сметала да види да је већ оматорела, и да се просци не јављају. Они из вароши не траже младу на Кашикари; а Горњоварошани не гледају с поверењем у госпојице. За три године Ната је имала три просца — све их је са задовољством и презиром одбила. Па се просци некако истребили; баш као што се нагонском емиграцијом у неком крају истреби нека дивљач.

„Савин кромпир" је остао запуштен буџак и ругло, и добијао је нешто лица кад су Сава или Мирко, некако из благодарности за некадашњи кромпир, мало чистили и плевили. Мирко је у један мах решио да пролаз калдрмише, и покрио половину старом циглом и каменицама, па је одједаред и он заузео став: „Нека сад они калдрмишу другу половину." Уосталом, како се Кашикара даље насељавала, аршин земље је постао врста уличице, био гажен, и зато мање закоровљен. Но, дошла је и друга невоља: тарабе је требало сваки час подупирати и поправљати; деца су домашала родне гране ораха, који је у току година ванредно напредовао, царски се разгранао. Тај је орах почео да игра врло важну улогу у животу Рајићевих, а касније, видеће се, играће извесну улогу и у животу Бајићевих.

Ната је осетила да је и тај орах имање, и бранила га као лавица. Заборави на углед и ранг, свађа се са дечацима, цичи, у папучама излети из куће, баца за децом што дохвати. Немоћна, расплаче се, и каже истину: — Не отимајте туђе, тај орах је наш хлеб! — Наравно, хлеб је још увек углавном долазио од Пантелије писара из судске архиве, али орах, родан као у бајци, помагао је породицу више и више. Брање ораха звало се код Рајићевих у кући берба, и заиста је требала моба берача да се род скине. Прочули се у вароши ораси, одлични за све, а нарочито за фино слатко — плаћан је род као на лицитацији. Орах је растао као да има разума: прво је гонио увис, још увис, да не би гранама сасвим поклопио и замрачио кућу; па је престао да се издужује, и почео да се шири. Шума, велика шума воденикастог зеленила кад га обаспу ресе, а величнаствена тамна шума кад освоји угаситозелен и миришљав лист. Прецепиш ли лист, шумски хладан мирис просто засопи. Оно што се над њихову кућу надносило, Савини су прво кресали, не знајући ни сами зашто, од страха, и мира ради. Па им је онда зеленило, и дебео хлад, и љуљање тешких грана улепшавало живот. Сећали су се како је некада, једне јесени, Пантелија први пут прешао к њима да види колико је рода на гранама које су „прелутале куд не треба", па отишао кући да реферише, па се вратио да каже: Ната допушта да оберу плод те године, штета њихова није велика. Мирко је сутрадан прешао у комшилук, усудио се да уђе у кујну и преда саксију лепог цвећа, од чега се Савина жена врло нерадо растала. — Заметнуће се ваљда неко пријатељство — тешио је Сава жену. — Тешко је овако живети. — Ната се пренеразила кад је видела Мирка, примила поклон хладно, шкљоцнула добро бравом кад је нежељеног госта испратила. Отад, у време бербе долазе по два човека с лествицама и сепетима, и носе сав залутали род газдама.

Рајићеви су се чешће саветовали: Ово, оно, ништа не ваља — дрво тера своје. — Кућу пођонареву да одувамо, не можемо; велике гране да посечемо, унаказићемо дрво и — упада у реч Пантелија — и можда засећи у живот, и, сачувај Боже, убити дрво! — Па се сви троје загледају као некуда у мутну будућност. А огромни орах, као оркестар, на сто грана стотином начина лелуја и шуми над чашицом људских живота које ће надживети, заборавити.

Промичу године на Кашикари као и другде: закон света ради на Кашикари што и другде: успрема, распрема; доноси, односи; у све књиге не може стати шта му све не долази на ум. Запазили су у обема кућама да се нешто игра с њима, да се у исто време на две стране дешавају промене, јављају новости. Кад се Мирко женио — има доста година — Ната је јаукала од страшног чира на мишици, којег се стално сећа. Кад се Савина жена спремила да на позив млађег сина путује у Америку, Пантелија је дошао у велику кризу да на време плати последњи део дуга на кући, и да плаћа доктора који му је лечио жену. То је била једна од прекретних тачака у животу госпојице Нате. Решила се била тада на врсту еманципације. И личила јој је еманципација, личило јој је да се мало позуба са судбином. Каже народна песма : „Зорену вишњу нико не трга" — па се вишња разбрекће као да се и коштица претвара у месо и сок; простије речено: Ната оматорела, престала да боји косу, раскрупњала се, али вешта да шије, одева се како пуном телу најбоље стоји, и још је помодарка кад изађе на улицу. Кад је банка запретила да метне руке на кућу, Ната се решила да почне зарађивати, да шије за друге.

Понос чиновничке кћери је цвилео; али после суза се охрабрила памет, и Ната, намргодивши се само према Савиној кући, објави пријатељицама поруку и услове: „... да се зна, само код куће радим, само за боље фамилије, и само док не платим што је отац узајмио због куће... кућа је данас-сутра моја, па волим да помогнем... а свакако да даље не говоре они којима нешто сашијем." Наравно, сви су говорили. И чудили се како на Кашикари има вешта шнајдерка — ту реч Ната није чула својим ушима. Уосталом, престала је презати: пада новац, сладак новац, па јој је мило. Ускоро, било је

могућно видети Нату и у некој туђој кући за шиваћом машином. — Само код мајорице, морала сам, дошла мојој кући да ме моли — шта није било истина — па сам зато морала онда и код њене сестре, капетанице. — Ната лаже, али ради. Исплатила дуг, послала матер у бању. Као да је, прилично висока, још порасла, и још се угојила. Човек. Пантелија, пун респекта, преписа кућу на кћер. Као искључиви поседник, Ната одмах поче да располаже. Малу собицу на крају куће изда двојици аласа: једном матором, дрском, који се сећао куће вероватно из других времена и једном млађем. Почела Ната да пише признанице и да прима кирију. Отац некако наслути да је то час, и наваљиваше да се Ната уда. — Немам времена! — одговара Ната одлучно и важно. Престала је да шије. — Апсолутно не! — Уз своје кирајџије почела је да се добро снабдева рибом. Отвори широм прозор од кујне: — Пржим сома, кадим мало пођонарима. — Говорило се да је у неком ортаклуку с једном рибарском дружином, да млати паре и паре, да неће да се уда... Брига је! — уздисале су удате Горњоварошанке. Орах је тих година додао још један спрат на круну. Људи долазе из вароши да гледају дрво. — Ми смо, знате, скромна чиновничка кућа, али ето ора' мој могао би стојати у авлији цара. —

Тих година, у ортаклуку са својим орахом, ако не са аласима, Ната подиже ограду са друге и треће стране. — С лица ће ограда бити округла, као код апотекара. С мојим ора'ом, ја сам двор на Кашикари. — Матори рибар је то чуо, и казао на ухо младом: — Њој двор, а онај који је посејао и ора' и кућу, одлежао у Митровици... Ајд, ајд...

Којег дана је Ната довршила нове делове ограде, Бајићи су ископали бунар. — Приближисмо воду, родисмо се поново — радује се Сава. Па је Мирко крстио другог сина, и приредио вечеру куму и куми, а Ната, с оне стране, смешка се: „Галаме пођонари, а не знају моју новост: данас ми била два општинара, и нуде доста лепу цену за кућу, да је продам, да ту, око ора' подигну расадник." — Не продајем, господо! апсолутно не! — Којег дана је Ната сахранила мајку, те вечери је Мирко изгубио оца. Под орахом, стари Сава је таман испио флашу пива, раширио руке као да некога хоће да загрли, и пао главом по столу, мртав. Орах једнако учествује у свему, закривљује две куће, са по једном силном граном додирује кровове и као да их вуче ближе један другоме. Неколико година их је тако примицао, док се опет није десило нешто на обадве стране. Мирко се разболео од запаљења зглобова, а старом Пантелији дадоше у суду малу отпремнину, и решише да ће му, зато што је одано и од срца служио и суд и судије, да ће му давати до смрти малу месечну помоћ. У оба комшилука суморан дан. Мирко има велике болове. Ната преврће кобне цифре. „Отац спао на трећину прихода; ограде још нисам исплатила; не знам тачно колико ми је преко четрдесет и пет..." искриви усне подругљиво. „Још држе аласи, док држе!... Требала сам се удати... Сад... мањ ора' овај ако ће ме узети. Једини рентијер за мене... Ух, ала сам сама!... бар да је неки комшилук... Седим синоћ на месечини, и мило ми кад чујем како се кабао код пођонара диже из бунара... ђаво ће знати шта мије... матора, луда.."

Сиротиња је жилава; а како и да не буде, кад на њој свет стоји. Пантелија је почео писати по Горњој Вароши писма и молбе, а Ната, сведавши „апсалутно" на релативно, сашила је неколико хаљина за одрасле, и читаву малу гардеробу за дечје сиротиште. Отишла је да прими новац, и том приликом видела завод. Тужно и мило: деца се играју, весела су, има пред њима живот, дуг живот. — А шта вам је оно тамо? — Склониште за изнемогле и сироте старе људе. Хоћете ли да видите? — Ната се згрозила. Самохраност, сиротиња, милостиња. Миле, поштапају се, без зуба говоре, без зуба једу, кашљу, нико да се насмеје... живота пред њима нема! — Да ли само женске држите? — А, не, — одговара безмало шаљивим тоном средовечан човек — имамо и кавалире, ето тамо, преко ограде. они живе у другом павиљону. На Божић и на Ускрс ручају сви заједно, и чуде се куд се денуо онај ил' она који су још пре пола године с њима седели — смеје се безмало раскалашно средовечни човек. Нату је нешто

потресло у темељу. Враћајући се кући брзим кораком она одједаред скиде шешир с главе и баци га у јендек међ коров. По закону живота ваљда, дошло је одмах још једно кушање Натине скрушености. Те вечери, најприродније, матори алас јој предложи да се узму: — Имаћу ја неку иљаду, имате ви кућу, па би могли... — Ната отскочи као ножем убодена, и тога тренутка откаже аласима собу. У оно доба, власници кућа могли су на своме имању и аждајисати. Интервенција Пантелије није помогла, аласи „излетеше". — Продаћу ове године све до последњег ора', презимићемо, а после, видећемо. —

То „видећемо", код јаких природа, не значи очекивање да се нешто само од себе поправи, него значи: видећемо како ћемо поднети што је дошло, или што смо изазвали. Ната целу ноћ није спавала. „Издавати собу и трпети ко зна шта све? шити? Шта и бежим од шивења, кад оно једнако трчи за мном. Сместићу се у собици ја, с машином, и отворићу шивару... али само за рубље, да ми не долазе и не изволевају на проби неке простакуше... Најбоље би било удати се... остаћу после оца сама самцита... кућу имам, али кућа нема разговора, кућа је брига а не ослонац и одмена." Па се поче сећати времена кад ју је, давно, неко доиста просио. „Тројица, и сва тројица, као по договору, шустери, као да их пођонар слао... Они, додуше, нису били пођонари, него прави мајстори, али зар је моје да будем шустерка!... А после је дошао алас: Ната аласка, крпи мреже..." Сва је поцрвенела од неког отпора, од енергије не хтети, која је већ код мале деце велика, а код одраслог човека може бити страшна... „Видећемо..."

И видели су да се још може, видели опет некако истовремено на обе стране. Мирку остадоше зглобови по рукама — па и у колену једном — натечени, али радио је, и чак и више но пре, јер се Кашикара полако насељавала, а сваки насељеник, наравно, цепао ђонове. Ната се решила да узме у стан ветеринарског помоћника, и да кува за њега. — Није то ништа, кувам већ за нас, па ћу кувати мало више, и то је све. — Али то није било све. Требало је кувати доста више, постављати, приносити, односити, прати судове, и рачун је био тражав. Ната поче закидати, а то, наравно, учини да се двоје поречају, али се некако измирише: ветеринаров помоћник је обећао, пред зиму, угојену свињу. Па се онда показало да жена Миркова, као да је полудела, све више тражи. Мирко, кад се женио, није узимао на ум шта то значи узети гробареву ћерку с православног гробља; задушнице, даће, парастоси, научили су Миркову Селену на пите, на вино, на пилав.

Добри Мирко тад поче да прима и флеке, испочетка некако кришом, отприлике као Ната шиће. Али народ разгласио, и Мирку под старост пришише старо очево име: крпа. А Ната, имајући пред очима угојену свињу, пристала је да ветеринаревом помоћнику и рубље опере. — „Али само сада, кад сте, кажете, у невољи... знате, оматорела сам, леђа да пукну." И заиста су пуцала леђа; и пекао је Нату стид, кад је први пут унела туђ веш, и осетила како као гусеница мили по глави реч: вешерка. Села је под орах и горко плакала. Седи на шамлици, по старачки, обгрлила стабло колико може, и шапће: „Хранитељу мој, пријатељу мој!" Погледа, тамо мало даље, отац њен седи на другој шамлици, и језа је прође од главе до пете: слични, не као отац и кћер, него као две старости. Загледа се у своје руке: малчице дрхћу. „Остарела сам, све ме боли, кашљуцам, за машином сам некада тако уморна да мислим пашћу по патосу и заспати... Ено, и онај Мирко, гледам га кад полако хода и руши се на десну страну од болова у колену — и он је већ стар, а он је млађи од мене... Ej, Нато!... Отац ти прима милостињу! Срце ми се кида док га гледам како се спрема да иде по милостињу, и кад се врати срећан што доноси милостињу... Милостиња, кућа, ора' — ето то је сад моје све... Не знам да ли ће онај држати реч и помоћи зимус са обећаном свињом; нешто је престао говорити о том... Видећемо... Алас, онда, да се само мало боље обукао...

Свеједно, кад оца више не буде, и отпадне месечна помоћ, издаћу целу кућу, а ја ћу у онај собичак: мало шити, мало ора'... видећемо...”

Опет једнога дана, закон живота, побогу као онај орах, дохватио обе куће. Миркова жена, већ у годинама, и са двоје одрасле деце, напустила мужа; а Пантелији отказаше помоћ, а човек још није умро. Да ли се нешто изменило у устројству суда, да ли старац сувише дуго живи — тек, пресекоше приход. Старац, и уплашен и постиђен, безмало клечи пред ћерком и мрмља нешто, моли за опроштење. — Да идем, Нато, у сиротиште... Али се бојим да ме неће примити, имам тебе, а ти имаш кућу — проклета да је, и кад сам је купио, а сад би лепо у сиротиште, па без бриге до смрти. Нато, не љути се... Има ли још мало од оне моје отпремнине? — Обоје плачу. Ната некада није имала срца, али старој Нати порасло срце. Загрлила оца, теши га: — Има још мало од твоје готовине... не бој се, нисмо још просјаци... ту је кућа, и ја још могу да зарадим. — А језа је пролази због старости очеве и своје, због болести, и, најстрашније, због самоће која њу чека...

Кад су појели последњи остатак од Пантелијине готовине, стари је умро. Уклонио се пристојно с туђег имања, и није досадио ни сиротишту. А нешто касније, опет у обема кућама промена. Мирко је довео много млађу од себе жену; старији син на то напустио кућу, а млађи отишао да служи војску. Ната опет променила кирајџију: издала целу кућицу, сем собичка, оном матором аласу који се међутим оженио. Мирко ударио дашчицу над врата и исписао: Мирко Бајић, пољонар, врши и све друге оправке. А Ната прибила на трећој страни ограде дашчицу: Шваља, у авлији. Ту је сад закон живота оставио те две куће на миру за доста година: да живе, јер се и тако може живети. И могло се. Мирко удешава младој дрўги, троши на њено одело што има и нема, некако са слашћу је дозива чудним њеним именом: Лагана, и ради, ради, иако су му руке све кривље и круће. Старији син му дотури од времена на време малу помоћ, а Мирко се онда крха: да ли да то остави себи за дуван и пиво, да ли да мало покрпи трошну и никакву кућу која просто прети да се сруши.

Па онда подели новац на три дела: један део младој дрўги; један део себи; трећи део опет Лагани, да причува да га он не попије, па да чим пре поправе кућу. Нати се навлачи на једно око, али шије јадна стара колико игда може. Са орахом се бактала још неку годину, па га је онда уступила аласу да га он бере, а род дели с њом попола. Жена аласова јој је, за то, како кад, дотурала мало ручка, мало колача. Закон живота ето тако досудио на обе стране милостињу. Само што је Мирко примао помоћ од сина отворено и хвалио се; а Ната, на позив аласке, узме котарчицу, обори повезану главу, нешто прими, нешто одбије — имам и ја то, хвала — а не говори истину Ната, још не говори.

Једне јесени, много мокре, кад је Кашикара закисла такорећи до трулења. — орах, не сасвим први пут, али први пут после много година, омануо. Алас је псовао жестоко и грубо. Хтео је, вели, те године да доврши ограду. Ната слуша како говори као да је кућа његова, или тек што није, али ћути као миш — и да купи жени сребрн ланчић с крстом, око врата. Ната, уплашена као да је она крива, понуди свој део ораха уз малу неку цену, с тим да њој одвоје ево само ово џакче, и да јој аласка понекад увече скува мало гриса у млеку. Напунише јој то џакче, вешто је покравши и ту. — Не види, слепица. — Аласка поможе да Ната џак пренесе у свој собичак. У собичку хладно. Ната извуче испод миндерлука котарицу с дрвима, наложи ватру у малој фуруници. Кад је синуло црвено, кад је заструјала топлина, Ната осети самоћу, страшну са моћу.

Као да је закована у тој собици, и нико јој не може ући. Усплахирила се, нешто ју је дизало са шамлице и вукло некамо. Насмешила се тужно: „Капије на кући нема, свет је сав без ограде и врата, отворен дању и ноћу свима, ајд, Нато! али — старост.” Па се

решено дигла, извадила из сандука две крпе, села за машину, прошила крпе у врећу, напунила врећу орасима, заметнула је на леђа, и изашла из собице. Мрак. Кашикара се не види од кишног испарења; овде-онде слаба петролејска светлост, као фосфоресцирање над мочвари. Да је било месечине, да је Ната могла видети своју сенку, видела би слику погрбљене старе Циганке или просјакиње с торбом на леђима. Куд се денула Ната чиновничка кћер, и госпојица Ната са шеширом и у лепој хаљини. Ната поседница, Ната, удавача са имањем! Шта све човек није, и не буде у току живота, шта све закону живота не пада на ум! И сада му је пало на ум нешто сасвим неочекивано. Ната је пошла где никада није била. Право пред Миркова врата. Закуца, и усплахирена, не сачекав ни реч ни знак, уђе. Мирко развуче уста у задовољан осмех, али остаде потпуно миран; механички дохвати врећу и скиде је на под. Ната тек тада каза: добро вече, и као задувана, из истог потеза додаде: — Ево, донела сам вам мало ораја, Мирко. — Мирко се сада разнежено насмеши, и рече мирно: — А, од нашег ораха? е, хвала, хвала, комшинице. — Па се онда узе извињавати: — Знате, навикли смо овде да кажемо: наш орах; годинама, лети, зими, с нама је живео, волели смо га... А обрали сте род? — Јесте, видите какве су ми руке од љуштења! — настави Ната у Миркову тону, интимно, суседски, пријатељски. — А где вам је домаћица? — Е, била, па је нема — развео руке Мирко, али као у шали. — Додијао сам јој младој ја стар, па вам Лагана одлаганила, као птичица одлетела...

Пре два дана сам једва добио развод брака од жене, хтео сам да се с Лаганом венчам, а она је ваљда зато и утекла, да је не вежем за себе... Ето сад сам сам, сасвим сам . — Та реч паде као камен. Заћуташе. И ћутали су док се камен од нечега није растопио. Живи људи. Суседи, који су се најзад нашли, који су се сад за тили часак заволели. Наложили су ватру, спремили белу кафу, накрцали ораха. Изгубила се Натина усплахиреност. Седе, стара жена и стар човек; живот прошао; ништа више не могу започети... Али ко зна шта закону живота још може доћи на ум. Седе Ната и Мирко, почели једно другом да говоре ти, смеше се, разговарају интимно, забрину се, па препричавају беспослице. Одмарају се од нечега, годи им. Ната устаје да дода дрво у пећ; Мирко јој својим кривим прстима сипа другу шољу кафе, и реже средину хлеба на коцкице. Милина — ни прошлости, ни будућности! Две старости, две светиње.

После осам дана брујало је по Кашикари и Горњој Вароши да је попа испитао другобрачног Мирка Бајића, и близу десет година старију првобрачну Наталију Рајић. Ната је продала кућу аласу, и заплакала само због ораха. Оправили су Мирков кућерак, и проживели пет година нераздељиве заједнице, пет година мучног и срећног живота. Ната је сасвим слабо видела, и само домаћи посао могла вршити. Мирка су мучили болови од подагре. Кад нешто закрпи и заради, и кад одмину болови, то је за њих двоје старих био празник. Не може Мирко ове недеље ништа радити, има болове, ја не дам да ради — загледа се „ћорава Ната" у муштерију, да зна коме говори. Трошила је новац од продате куће срдачно, само да Мирку буде лакше и мило. Старо Натино срце научило шта је нежност, шта је милост. Много су празника доживели сиромашни старац и старица. Живот је богат, пребогат, богаташ бескрајан. Ната и Мирко су се грчевито волели, грчевито су се узајамно избављали од самоће. У чудном и неисцрпном људском животу и то је био роман.

Ко је први умро? ко је ипак остао сам? Хе, закону живота свашта долази на ум. После пет срећних година дошла је на ред завршна глава романа. Роман без милости и љубави? Не, бог љубави је на Кашикари научио нешто. Ната и Мирко, обоје са штапом у руци, с малим завежљајићима под мишком, Ната и Мирко су с нешто новца од продате Миркове уџерице кренули у сиротиште. Врло рано ујутро, кад је Кашикара још спавала, стигли су лепог септембарског дана у шумицу пред зградама сиротишта. Сели су на своје шамлице, које су понели као последње од својих имања. Говорили су како сунце топло греје, како је и ту лепо. Ујутру је било необично меко: да се човек

наслони на њега и утоне као у душеке. Наизменце су Ната и Мирко имали мале несвестице, као да одиста тону у мекоту јутра. Придрже се узајамно док несвестица не прође. Знају они то одавно: главно је да Мирка не севају руке. То су били, и још увек су, ето и ту, пред сиротиштем, њихови срећни тренутци: кад одумину болови у зглобовима Мирковим, кад несвест понесе, па опет остави човека на миру.

Дошло време да се улази: пријављени су, а кад би баш и хтели да се предомисле, немају куда. Закон живота је велики домишљан: кад човек нема куда, сиротиште је слатко. Загрлише се чврсто, у дуг загрљај. Па Ната зазвони на улазу у женско, а Мирко на улазу у мушко одељење. Мирко, да ли због убогаљених својих руку, испусти шамлицу. Ната, пожури, диже је. Опет се погледаше, са старачком оданошћу, у којој живи једна једина, последња милошта човекова. Мирка пустише унутра. Ната је почекала још минут два сама. Осетила је сузе, али се уздржала.

О Првом Божићу, Ната и Мирко су ручали заједно. Последњи ће им то бити ручак. Последњи ручак никада нигде није био весео. Мирко је једва јео, трпео болове, и отишао би да легне да му није било жао Нате, жао да Ната остане сама. О Ускрсу затим Ната је заиста била сама. Она је дакле остала да живот досамује. Можда је тако било и право, она је годинама сејала самоћу.

ПАЛАНКА И ЊЕНИ ПОСЛЕДЊИ ГРЦИ

Мали градић, који врло давно живи, много шта је доживео, многим крупним људима конак био, али никада до неког нарочитог угледа није дошао. Постојао је у доба Римљана; има и сада остатака од утврђења римских, и познијих против Турака подизаних; лежи на великој пловној реци; — али је био и остао без нарочитога ранга. Уз саму раскрсницу политичких тенденција и ратних експедиција, а увек ћошак. Али, за понешто и за понекога баш су ћошкови добри. Као оно што ветар сабије откинуто лишће негде у миран ћошак, у градић је судбина сабијала емигранте, бегунце, авантуристе, луталице.

У један мах, у новија времена, живео је у варошици врло учен судија који се озбиљно бавио историјом, па и историјом градића: трудио се да студијама и неким урбанистичким уређајима врати успомене на прошлост, успостави ранг варошице. Али варошица би и остаде без јачег угледа и поред нових назива улица по именима великана из историје старог Рима. Понешто је окренуло чак у смешно. Типична пиљарица, дебела, у ћурку, с кецељом преко ћурка припасаном, не може да упамти да њен кућерак у бившој улици „Белог зеца" стоји сада у „Пробусовој" улици. Папуџија Рака отишао у полицију да пријави свој стан под новим именом, и мртво заборавио да станује у „Тацитовој" улици. А полициски писар, први комшија Ракин, такође не може да се сети Тацита. „Хо, жива мука! а да се питаш: зашто?"

Градић остаде без нарочитог угледа можда и отуда што лежи преко пута Балкана, тачније, према Београду, па се историска кретања збивала тамо, а у варошицу стизали само отпаци историје. Принц Савојски освојио Београд, а у варошици промена само та да се из ње преселило у „немачку варош" у Београду неколико немачких породица. Па је Аустрија брзо изгубила Београд, узели га Турци, а у градићу промена само та да се неке од оних породица вратиле ћесару, и пребегло још десетак грчких породица с Балкана. Отпаци историје. Нека крупна личност, нека колонија: дођу, оду; поседе, претопе се, изумру. Трговина, као увек на границама, нечиста, прикривана, већином транситна. Стоји ли: памук, вероватно је дуван. Стоји ли: стакло, пази! вероватно су драгоцености и важне хатије. Запљусне мало у тихој ноћи река, чун примили обали, искоче два човека и извуку сандук из Цариграда, или заливен сандучић из Београда, или отпрате трећега човека подаље до друма, где већ чекају кола да пребеглицу одвезу у Банат. Леш, мртва глава — никада; варошица је остала без историскога ранга. На Балкану су устаници и инвазије; у Србији се одмењују династије; из Београда бежи кнез — а у градићу, на усамљеном гробу лепе Гркиње с Коринтскога земљоуза грлица свила снездо, и чува у њему два ситна јајета.

Али ако је историски значај варошице остајао неважан, живи живот је имао шаренила. У неком сокачету, под виноградима, јави се тек неки гост први пут на позорници историје. Свет живи, нагађа, препричава; полиција се прави забринута. Па тај гост-глумац нестане, а читава трупа, национална, политичка, трговачка трупа започиње свој подужи репертоар драма и комедија. Емиграција значи разне језике и обичаје; интриге, спекулације; лепе жене, загонетне прошлости; нагла богаћења или осиромашења, бројно опадање, пропадање. Гробље паланачко тек види неку плочу с

непознатом азбуком: постоји плоча који годину, препукне, падне, однесе је ноћу каменорезац, или је сакрије у неку гробницу гробар. У старим новинама варошице има фељтон „Нестао гроб". Градић, доброћудан, мио, прима досељенике прво као путујуће позориште, па као људе и браћу. А кад се колонијица разврежи и оновчи, домородци омрзну и куну наметљивце и туђинце. „Гле, дошли дивљи да надмоћају и надмудре питоме! отимају права, и рад, стичу!" — „И побеђују нас бољом културом — ваља признати". — „А ми ћемо њих смлатити нижом културом, него шта! Кад нижа култура не би била здрава, не би је Бог дао!" Па се победници и побеђени, надмоћи и порази избркају у малој варошици без великог значаја. Остане на живу послу само време. Не оно време што тамо на Балкану тече, хуји, носи, него време које се припије на једном месту, и само једе, једе.

Основно становништво варошице било је у то време, пре више од осам деценија, шездесетих година прошлог века, углавном двојако: Срби и католици. Једни су се називали по народности, други, бројнији, по вери. Још неких сто година раније, католици, који су по вери били и господари у земљи, бележили су и оне друге по вери: „Толико православних породица, толико православних душа, великом већином Срба, нешто Грка и Цинцара." Па су Грци и Цинцари долазили и одлазили, било их мало, па знатно више, па много, па мање, сасвим мало, и већ на измаку у доба за које је овај запис везан.

Затегнути односи између Срба и Грка настајали су баш због вере, због онога што је везивало и изједначавало оне који се нису међу собом једначили. То учини да се православље — иако се на обе стране много до њега држало — да се оно намерно није помињало, намерно се и једни и други звали само Срби и Грци. Срби су тада већ давно и давно имали две лепо одржаване и редовно опслуживане цркве, са угледним свештенством и са имућном црквеном општином, али, сем пред судом и полицијом, нису се називали православнима, него Србима. Црква је српска, школа српска, Божић и Ускрс српски, свештеник српски попа, литија српска, календар српски, кујна српска, пост српски, сплетке и инат српски. Ено, преко пута, Србија и Београд, слободни и своји, па како да се Срби с друге стране реке зову друкчије него Срби. Грци, последњи Грци, имућни, или и богати, надмени — иако су морали са Србима у исту цкрву — звали су се такође само Грцима, а пред судом би добацили свом тумачу, ко на добром ко на левантско-француском језику: *Grecorthodohe*. А кад су Срби некако дознали да на француском језику *Grec* значи и варалица, нарочито у картама и у новцу, сковали су шаљиву узречицу: „Питај га да ли је Грк или Грек?" Католици су се звали католицима, стално и мирно, зато што су тако у једну заједницу обухватали Немце, Хрвате, Шкоце, евентуално Пољаке и Чехе.

У тој главнини становништва и кућа постојало је у речено доба и неколико оаза, насеља која су своју или овлашно или јако истицану индивидуалност ревносно неговала. У свакоме од тих насеља било је доста посебних интереса и обичаја: животни планови и неке носталгије, посебне; рађање и школовање деце регулисано посебно; дружење, посебно; начин живота и манири, посебни; јела посебна; среће посебне. Тешко поверовати, али живот свашта може! У малој варошици, и још у залеђу њену, пулсирају три посебна живота! Прво насеље: католички манастир — звани, кратко, на свима језицима, клостер — с врло великим ограђеним земљиштем, и с неколико увек закључаних улаза. На једном месту, свега, црква, осредње величине, нимало лепа, избија на улицу. Кућа за становање, увучена и невидљива споља, дугачка је, приземна, старинска, али некако ведра, па се ваљда због те ведрине и врзмало по њој доста и фратарскога и цивилнога света. Вратар клостерски на једнокрилним вратима имао је ваздан посла. Друго насеље су чинили Јевреји, углавном Јевреји с немачким језиком. Синагога им у кући јеврејске општине, а општина, сем суботом после подне, увек затворена тешким и лепим храстовим вратима. Имају приватну јеврејску основну

школу, и, расејано по граду, доста предузећа и магацина, већином без исписаних имена и фирми. Треће насеље су чинили Грци, малобројни „чисти" Грци, за разлику од аклиматизованих и асимилованих Грка с кућама у средини града. Грци, и једни и други, поодавно су већ истиснули Цинцаре; а неке своје сународнике, због конкуренције у трговини, а и из приватних разлога, приморали на исељавање; а све више својих сународника, старих, усамљених, од туђине побеђених, узалуд богатих — испраћали на гробље, у грчку парцелу. Чисти Грци су оне из чаршије с муком трпели, и презирали; они из чаршије су то иђоровали. Сви заједно, колико их је још остало, завлачили су се, више-мање, у чауру од свога језика и писма, свога богатства и своје независности богатих људи, своје традиције и отмености. Отменост та, у већој или мањој мери, била је стварна, долазила од више културе, од богатства, и нарочито од једне лепе грчке учтивости према свима људима, која је разоружавала, некада заправо и збуњивала.

Жене и људи показивали су се на улицама већином у оделима тамних боја, добро сашивеним, од доброг материјала, али увек једноставним. Можда у кравати, или на једном прсту под рукавицом, дискретан брилант. Као што су некако страшљиво били учтиви, страшљиво су се и лепо облачили и китили. Много се у куће затварали: друштвено, сем неких изузетака, били до крајности уздржани и неповерљиви. Био је то углавном средњи свет, цивилизован скоројевић: ни феудали у држави, ни домаћи набоби, него луталице-богаташи који стално за нешто стрепе. Жене њихове на улицама увек журе. Стари људи ситно корачају, руке им на леђима, глава махом оборена, као да међу стопалима траже шта ће рећи ако их ко ослови. Чим млађи Грк изађе на улицу, осмех му искочи и формално се смрзне на лику. Шешир скида нагло, скоро узбуђено, хоризонтално га удаљи од себе и подржи у ваздуху. Женама Српкињама просто затрепти срце од таквог поздрава, од респекта који им одаје „фини свет". Сви „чисти" рђаво говоре српски. Ограничавају се да учтиво и вешто поставе Србину или Српкињи питање на које ће ословљени имати дуже да одговара. Гледа Грк своме сабеседнику љубазно у очи, као да га безмерно занима онај дуги одговор, тако дуг, да се после њега сасвим пристојно може одмах опростити и отићи даље. Стари Христодуло је имао обичај да шешир држи у рукама докле год разговара са женом; понекад и с неким нечистим Грком кога презире и док га савршеном учтивошћу збуњује, мери га и чита. Код куће, нарочито док разгледају грчке новине, Грци су врло живи, устају, седају, са серијом интонација изговарају понеку реч и пет пута узастопно. Као сви Грци, у сва времена, од *Илијаде*, сви су били политички врло емотивни, у политичким разговорима нагли и праскави: вичу понекад — али само код куће.

Један млад Јеврејин чија се башта сучељавала с баштицом грчке куће, потслушкивао их је много пута, и одлично имитовао препирку два Грка, иако није знао грчки. Не звучи лепо новији говорни једик Грка: скоро све дифтонге изговарају као *и*, ичу, а *и* није ни звучан ни благородан глас. Језик у устима некако им је дебео, сливају речи, говоре вртоглаво брзо. Међусобице личне природе брижљиво су избегавали; али ако се нека није дала избећи, трајала је недељама и месецима, с тим, ипак, да никада не дође до прекида у општењу. То због отмености и због „странаца". Нађу ли се на улици два ривала у трговини, или два огорчена противника у ствари неке афере тамо далеко у Атени — како је реч изговарао учени Грк Спида — или двојица неједнако васпитаних, од којих је једноме онај други до хистерије несимпатичан зато што га је једном видео како три пута на нож нагомилану со сипа у тањир чорбе — нађу ли се, љубазно се осмехну, прописно се један другоме загледају у очи, и измене три до четири фразе тако глатко и течно, као да нешто из џепова њигових говори.

Велики крст у њихову животу, и притисак на њихов понос, била је околност што су са Србима имали заједничку цркву и богослужење, и црквену општину, и, према

потреби, добијали две или једну собу за грчку школу у згради српске основне школе. Консисторија у Сремским Карловцима није дозвољавала ни посебну црквену зграду ни посебну општину, само, у одређеним размацима времена служење литургије на грчком језику.

Али, по идеји Грка трговаца Русидиса, Грци су бар донекле доскочили: основали су, у моменту кад их је било више, фонд за грчку школу, редовно опорезивали свакога трговца према количини увезене робе, редовно плаћали тај порез, још и даривали фонд. Дигли су га тако до знатне своте, и онда, добрим новчаним маневрима утицали на управљање у заједничкој општини. Утицали, али, наравно, често се натезали, па и свађали са Србима у разним питањима. Богослужење на грчком језику, и с грчким пјенијем, хоће ли бити сваке треће или четврте недеље? да ли и у неки празник? како ће проћи избор или наименовање свештеника или ђакона Србина који су у богословији више или мање добро научили грчки, који имају или немају појма о конзервативном грчком црквеном језику који није ни стари, ни нови говорени или писани језик, него нешто између трога — и према томе свештеници и ђакони имају ли права на награду већу или мању? хоће ли или неће моћи и даље остати као чтец грчких антифона Србин дечак са дивним гласом, коме је крајње време да иде у шегрте? итд. Предлози, жалбе, оптуживања, ишли су сваки час у Сремске Карловце. Срби су утврдили пословицу: „Свађа се као Грк", а Грци: „Задрт као Србин у црквеној општини". Школа грчка у правом смислу речи већ поодавно није постојала у време које нас овде занима. Све мање грчких породица, све више бездетних породица. У то време свега је један Грк учитељ радио у једном сопчету српске основне школе са оно неколико грчке деце, и с једним бројем српске деце чији су родитељи желели да им се деца колико-толико користе том наставом у језику, и с неколико старијих Срба дечака који су учили грчко пјеније, јер се то добро плаћало приликом литургија на грчком језику.

Таква су ето људска посла! Свађе, сумњичења, горка сећања — а у ствари једни су другима корисни, једни другима додају од својих енергија. Грчка школа је укинута 1871-ве године, али су и последњи Грци омогућавали да српска деца уче грчки од Грка, и имадну у образовању свом неку корист и од тога. А Срби су и последњим Грцима отварали врата у своју школу и цркву. Онај солидни школски фонд Грци су најзад оставили у српској општини, а Срби су последњега Грка гледали у старости и болести, и заклопили му очи. Тај последњи чисти Грк био је сасвим сам, и врло богат, дакле још једаред сам. Јер новац — страшна авет кад падне ноћ и човек остане само с њим — новац ни душу ни лепу реч нема. Бацили су старом Христодулу парицу у сандук, сујеверног обичаја ради. А милошта, или је добровољна, или је нема.

Питање деце био је један од језивих проблема изумрлих Грка. Бојали су се да рађају оне који ће се после њих претопити; бојали су се да живе с младима који полако изневеравају језик и родну земљу. И између себе су се све мање дружили, због страха од неке заразне асимилационе наклоности. Издалека, породице су се посматрале, и на један скоро манијачки начин сумњичиле: колико је ко изневерио. Наравно да су осећали, храбрији и говорили: да су сви они изневерили завичај. Утолико више су у животу неговали врсту аскетске технике у опирању асимилацији. А кад дође до кривице, волели су да кривицу преносе на друге, у прошлости или у будућности, дакле, у будућности, на своју децу.

Чаршиски Грк Морфидис, отац троје деце, волео је, уосталом добронамерно, да копка по проблему деце пред чистим Грцима. На први поглед Морфидис је чинио утисак Европејца; на други поглед утисак Грка трговца који ради нарочито са Оријентом, при чему се под речју Оријент имало разумети нешто и етнографско и политичко. Према политичким приликама, Морфидис је повлачио границе Оријенту.

Трговао је у млађим годинама много и са Одесом, и оданде се и оженио, Рускињом. Интелигентан, интелигентно флуидан, Морфидис је био човек који зна језике — и српски је говорио течно — зна политику, зна могућности и апсурде у политици, трговини и приватном животу, уме флуидно размазати грешку, обрлатити реч. Лукав је био виртуозно, на увек други и други начин. Прилично висок, мало погрбљен, блед, с цвикером на јаком носу. Говори много, али доста лепо, новинарски занимљиво, дрско, неодговорно. Каже, и некако утекне. Он се у варошици и у земљи потпуно одомаћио. Дружи се с Јеврејима, са Србима, с Немцима, мирно једе и спава, не мисли ни селити ни изумрети. Кад би га Грци у том смислу интерпелисали, одговарао је: „Нисам постао ни Србин ни Јевреjин, грчки сам поданик на хартији, а заправо сам космополит, а „космополит" је и грчки појам и грчка реч."

Најслободније је устајао против немања деце пред Стефаном Харисијадесом, једним зачудо сталоженим и хладним Грком, човеком у годинама кад је неко већ био отац, или вероватно неће више бити. За Харисијадеса се говорило да је хладан као мраз, а у трговини бездушан као гвожђе. Сасвим нетачна оцена. Харисијадес је био човек врло паметан, до краја разложан и увиђаван, увиђа олако што је најтеже увиђати: да и други имају право. У трговини није имао грчку срећу, а у животу поготову никакву. Врло висок, тежак, у ходу се помало љуља. Чист Грк, који се у туђини не осећа добро, и може понекад скоро да се расплаче над успоменом на родни крај — тај као мраз хладни Харисијадес. Својим сународницима је говорио покашто тешке истине о богатству, и теже о емиграцијама. „Виљушка са свега два зуба: или се претопити, свеједно да ли богат или банкрот; или изумрети."

У разговору с Морфидисом скресавање истине је ишло врло далеко: сева, сева, па удари гром, и онда умукну обојица. Тада, од исте грађе начињени, слични са оним јаким меснатим носевима и дугопрстим рукама банкара и спекуланата — осете одједаред да сем два њихова гледишта по некој ствари, има и друга, коначна ствар: досељеници ради стицања, то су пијавице на туђој земљи, и морају или пући и пролити туђе у туђе, или се осушити.

— Знаш ли за ону нашу рибу са Самоса: кад је избаце на копно, она се надима, па одједанпут пукне! говори Харисијадес. — Разумеш шта хоћу да кажем?

— Разумем. Надимамо се, надимамо, богатством, бољом културом, бољим трговачким знањем — и одједаред, сјај почиње да бледи, засењивање слаби; уз то бројно опадање, деца се не рађају, стари чудаци се усамљују, и напослетку: „тешко самима!" како каже наша песма, напослетку умирање без достојанства и жалости, смрт последњих, смрт последњега...

— Ако хоћеш трагедија, ако хоћеш комедија скиталицâ... Пре, некада, моји Харисијадеси су стицали, и бар једно дете желели да врате у Грчку. Па онда, то дете, дете скитницâ, пође у Грчку, а заустави се негде на Балкану, умре негде у неком Букурешту... А сад, деца скоро више и немају од старе крви, претапају се најкраћим путем. Хја, животу не можеш натурити технику... живот ради свашта, па се и скита... И добро је док скитнице не силазе с друмова. Али у Аустрији, овде у овом нашем буџаку, у Римској улици бити колонијица последњих или претпоследњих Грка... — Харисијадес се јако закашља, једва стаде, и одисаше дуго. Патио је од астме већ као млађи човек.

Он се два пута женио. Прва жена му је умрла кад је родила друго дете, мртво. Оставила му је сина, паметно и љупко дете, али слабуњаво дете, криве кичме. Мучио се Харисијадес са сином доста дуго, па кад је видео да детету без неге и пријатељске милоште нема живота, решио да се поново жени. Једна удовица његових година

устезала се, због туђег детета. Харисијадес тада оде до Сремских Карловаца, и узе младу девојку, чудну, која се занесено радовала што ће одмах бити мајка, имати дете.

После смрти родитеља остале су биле две кћери. Једна се удала за Србина, на село, а друга је чекала Грка. Била је та Јелена, лепа, тужна, и паметна девојка. Хтео ју је један богослов, па један трговац с великим виноградом. „Не могу за Србина, ја сам Гркиња, морам чекати." И дочекала је Харисијадеса, двадесет и три године старијег од себе. Мађеха и пасторак, дечак од дванаестак година, заволели су се много и искрено. Јелена је грлила малога и шаптала му: „Кажи ми мама, мама, ма-ма!" Ћућоре њих двоје, шале се, мали паше кецељу и помаже мами, измишљају једно другоме радости и изненађења. Како већ бива кад два несрећна створења нађу срећу — држе је обема рукама. Па се дечак разболи, да умре. Годину дана је лежао, исисао своју срећу до сржи: Јелена је живела само за њега. Измишљала бајке о његову оздрављењу, о леку за његова „слаба леђа", о још једној малој беби која мора доћи да их буде троје за познату игру „три друга и магарац који увек жмури"...

— Тата ће нам купити лепог малог магарца који је од детињства лола, и увек се шали, увек жмури. После дечакове смрти, Јелена Харисијадес се просто скаменила. Осушила се, ситно нежно њено лице се некуда строшило, једва је с профила било могућно разабрати лепе, племените црте. Остадоше само изузетно, скоро немогућно велике, и сада још веће очи: као на портрету „Сузана Фурман", од Рубенса; очи које допиру до носа, одузимају нешто од слепих очију и од образа, и којима, чинило се, Јелена и гледа, и слуша, и мисли. У кући је радила као роб. У цркви стојала као жалосна врба. Скупљала је читав мали музеј дечакових ствари: „Мама твоја то мисли на тебе." Ено је, опет трља дечаков месингани чирачић, који је имао зарђалих места без лека. Трља енергично и захуктало, чисто се задише. Престала је нагло, остала с крпом у руци на пола пута кад је проговорио Харисијадес. Говорио је преко обичаја темпераментно, после једног разговора с Морфидисом.

— ... Слушам га само: сто речи говори место десет! а кад српски говори, онда три стотине место десет! Мило му је, пасја њушка, да не говори матерњим језиком... Изрод!... Жена му такође изрод, говори француски, и говори још три пута више него он... Деца, изроди, мешају три језика! ... Он и она ће умрети, на француском језику, наравно, али деца њихова ће ово мало колико нас још има обрлатити да заборавимо да смо Елини... да смо Хелени — прелазио је Харисијадес на класични језик, да би реч имала више истине и снаге. — У цркву не долазе ни кћери ни син: он понекад само; Рускиња редовно. Гледам је, мислим у себи: ето нас под једним кровом грчко православни, српско православни, руско православни, и сваки нешто друго... Гледам је, крсти се, по руски, под брадом, брзо, брзо бар двадесет пута; шета по цркви као по улици, пали свеће, клања се, и опет удари, крсти се, бар двадесет пута... А ако је мало после потражиш очима, отишла је, сто празан, не блиста из њега, по руски, читава бижутерија!... Ако надживи мужа, сатрће имање, и деца ће постати — томе и нагињу балканске или светске скитнице... Уосталом као и ми, као и ми сви... Елини... Хелени... Зато је боље немати деце.

Јелена Харисијадес је подуже ућутала. „Стефану је данас тешко у грудима, или је имао неприлике у општини" — мисли у себи. Па не одржа да не каже лепу реч о деци.

— Боље је имати деце, Стефане, боље! Друкчији је био наш живот док смо имали малога. Без деце, нема ни породице, ни школе ни цркве ... Српска деца нам поју у цркви, не знају шта говоре, терају шалу, уче српске просјаке да Грцима кажу: Парасху кирије... Нема без деце ни народа, Стефане...

— Можеш се преудати кад ја умрем. Ја бих и волео, Јелена, кривду сам ти учинио кад сам те младу узео.

— Ја сам била срећна кад си ме узео: Грк, и угледан човек, и дете... Теби је данас тешко, Стефане. Али немој да говориш против деце — све нас је мање и овде, и у Карловцима, и у Новом Саду, и у Вршцу: дошло време крају, па нешто прети... На први мразни дах ћемо свенути, цела ливада одједаред... Ја волим децу, ја... ја... сећаш се, једаред смо говорили да тамо у сиротињи грчкој потражимо неко дете, сећаш се?

— Извини, Јелена, извини. Нисам добро, а и љут сам на Морфидиса. А кад је човек љут, требало би да оде од куће, и, као наш Темистокле, да изађе на обалу хучне воде, и тамо да се изразговара и извиче... А о деци, извини, ево како сам често мислио: Можемо немати деце, па ипак бити Грци и живи. Кад неко стар онемоћа, или умре, довести на његово место Грка готова човека, да одмах ускочи у седло. А можемо имати деце, па опет да не будемо ни живи, ни Грци. Јеси видела Замфирова сина? постао ортак Матићу. Фирма гласи: Матић и друг. Фирма је Србин, а Грк, који друкчије разуме посао него Матић, он је ортак без имена.

— А можеш ли, кад затреба, наћи тога готова човека? писмом или депешом да га поручиш? одакле"?... Отац мој, без мушке деце, пропао је чекајући одмену... Зна се да смо мртваклук, да нас је тако мало да не вреди неко да долази и овде започиње посао. Српски прота ми је говорио: „Ми Срби дошли смо овамо читав народ, и давно и давно, и још имамо муке за опстанак. Множимо се из дана у дан, земља под нама пуна наших костију и зноја, дакле наша, али има ко је старији и од нас, па бране живети." Према нама, због вере, Срби су старији и домаћини, па сметају када год могу... Треба се борити, отимати, децу имати, ортачити се са Србима тако да они буду ортак. Треба узимати њихове девојке и погрчавати их. Треба ићи у позориште и у циркус, а не само у цркву и на гробље!... У цркви, ми једва имамо венчање и крштење, имамо опела и парастосе... Кажеш за младога Замфира. Он је из Карловаца, познајем га добро. Грци — увек све натрашке — место да се отимају за њега, нису га хтели у ортаклук: нема доста новаца, а паметан је. Узео га Матић. Па сад ако се млади Замфир не ожени — а по нашем рецепту не треба да се ожени — радио је за Матића, који уосталом има безброј кћери.

— Па то и јесте: ожениће га Матић својом кћерју, и даљи Замфири ће бити Срби... Нека се Замфир врати у Грчку, нека почне сасвим скромно, од једне драхме.

— Тешко је натраг у Грчку, нисмо ми више онај народ, друго смо... нико нас оданде не зове, а кад сами одемо, скоро нас не познају. Отац наш слао је нас две у Грчку код једног свог пословног пријатеља, тобоже васпитања ради. Нисмо се ни једна онде удале. А ја сам била готова и за амалина да одем, само да тамо останем.

— Држаће нас новац, као и до сада што је... останемо људи, а ако смо људи, увек је...

— Новац?! Зар то ти кажеш, Стефане? Дукат је бесмртан, Стефане, и котрља тамо где има младости и живота. Стари Капетанакис није сиромашан, али нигде никога нема, па је прави божјак... Куда ће него у цркву, на литургије, на сахране, где мртав восак и уље миришу. Седи, седи у цркви, док тек црквењак: „Ево вам шешир и штап, досподине Ахиле, 'оћемо цркву да чистимо." Тера га, а цркву не чисте. Сваке четврте недеље, кад ми платимо да се црква опере, онда се и чисти.

Харисијадес ћути. Откуцавају бројанице, у такту, мирно, као да су руке и живци човека мирни. Рукама својим Харисијадес влада, али на челу се четири попречне боре

једнако стежу и растежу. Један мали физички страх смета му некако у целом телу. Заћута и жена. Тужна тишина последњих Грка без деце. Па се Харисијадес јако закашља. Јелена одмах скочи, донесе прашак, и на сребрном послужавнику грчко вино у лепој боци, ванредно умешен хлеб, и, место маслинки, мало сушеног воћа. Харисијадес жудно насу вино у чашу, заломи хлеб, а помаче у страну воће.

— Да је још мало грчкога сунца и мора! — испија вино са задовољством. И шапће: „Артос, оинос". Свечане речи. Харисијадес говори обично обичним говорним језиком Грка, и хлеб и вино, кад је за ручком, зове: „псома" и „краси". А кад једе само хлеб уз вино — грчко народно послужење — онда се служи речима писаног грчког језика, лепшим, звучнијим, свечаним језиком нације која има два језика на расположењу.

— Ходи, мила, послужи се: артос, оинос, вино с меденим срцем, како каже наш Хомер.

— Хвала, не могу.

Харисијадес, који прилично пије, као и многи његови сународници, појео је оба комада хлеба и испио све вино. Смирио се, разведрио се.

— Јелена, има право и Морфидис, имаш право и ти: треба рађати децу. Знаш ли како Срби говоре о овом нашем буџаку католичко-јеврејско-грчком? Кажу: „Они фратри уопште не умиру, увек су на броју. Ако неки можда и умре, невидљиво га сахране, и одмах жив стаје на његово место. Јевреји, као и сви људи, поживе, науживају се што боље могу, и због! сви видимо да нема старога Фридмана, нема га више да купује пеpеце на киле и части децу. Грци — само умиру. Изумру ли двоје старих без деце, труде се сународници да у ту кућу доведу Грка, млађег или старијег — али тај такође одмах почиње изумирати!... Да се ожени, и може, али деце — нипошто!..." Тако кажу Срби, и тако и јесте. Кућа без деце, јалова кошница. Двоје старих без деце, две мртве пчеле у стврднутом воску... Знаш ли шта ми рече Морфидис једном приликом? Не, не, нећу да ти кажем: Морфидис је бестидан кад говори о потреби макар ванбрачне деце.

Јелена малчице поцрвене, и нагло устаде да нешто спреми. Очи јој дивље, али инспирисане. Харисијадес их не види, пола жмури, успављује га вино.

— Стефане, наместила сам јастучић и ћебенце, прилези, одмори се. Погледај само часом ову слику; данас су дошле недељне новине из Атине. У Америци, богата грчка колонија, деца играју тенис... Види их, као анђелчићи, мали Грци.

Харисијадес је неко време мирно спавао. Па почео помало да крклја, као обично, што је био знак да дубоко спава. Јелена Харисијадес тада поче тихо и горко да плаче. Сузе из оних великих очију само лију, груди се надижу, али се гласак један не чује.

Занимљива је била топографија оног буџака, а занимљиви и начини живота у насељима. По некој ћудљивој случајности, три насеља налазила су се у непосредној близини. Клостер, са својим пространим земљиштем, увалио се у три улице. Запремао је скоро целу једну страну уске и подугачке Јеврејске улице, немачки: Јуден-гасе, од чега је дошао популаран српски израз Јуден-сокак. Све остало у тој уској, малчице влажној улици запремале су јеврејске куће, добро зидане, махом виша приземља, а и неколико једноспратних кућа. На лакат с Јуден-сокаком сучељавала се сасвим кратка и још ужа улица, од чије једне стране је отприлике две трећине заузимао опет зид клостера, а остало куће Грка, кућице имућних, или и богатих чистих Грка, који су као

навлаш становали у малим и слабо снабдевеним кућама, као у малим гостионицама, увек некако готови да их нешто снађе.

Животне праксе у тим насељима биле су видљиве и невидљиве, али као обично по паланкама. углавном знане. Дугачка кућа у клостеру носила је ружну фасаду: половина прозора врло ниских, тамо где је рефекторић, канцеларије и магацин за намирнице; а друга половина прозора дигнута скоро под стрејy, тамо где је клаузура, библиотека, болница, и гостинске собе. Три прозора на библиотеци, зна се, сада су махом затворена. Пре две године, много је читао један учен фратар, који је невешто починио што се иначе често у клостеру починьава, и отишао као метак из пушке. Дубоко у дворишту су стаје; стан за женску послугу; шупа за кола; шупа баштована; и дрвљаник увек крцат дрвима. Клостер зими брекће од зажарених пећи, греје безмало и улицу.

Срби су говорили: сиротиња се греје крај фратарских плотова, и удише мирис од финих печених јабука; фратри, то јест, пеку месо на лимун-јабукама из Далмације. Све споредне зградице биле су засебне, и опет некако увек с нечим у вези. Једна озидана дера водила је у суседно двориште, где је становао сам један стари рибар, али рибарево двориште је другом дером било у вези са двориштем мајке Луке Млинарића, који се школовао у Риму, и за сада се још није знало каквој ће се струци посветити. У клостеру је владала права небеска тишина, иако се и ту, као свугде где има живих људи, дешавало свашта. Само кад би Лука Млинарић дошао кући, и посетио клостер, чуо би и после поноћи још врло жив разговор из рефекторија, и доста смеха, вероватно на пошалице гвардијана који је био познат као духовит човек.

У Јуден-сокаку, напротив, владао је стално шуман живот. Зујало је просто од отварања и затварања капија; зујало од радости што има друштвеног саобраћаја; зујало и од новца. Много се ту зарађивало, и много се и трошило. Јевреји су истицали нешто светско, на сваки начин нешто непаланачко, а у основи увек жизнерадосно. Ту је било слободе, па чак и еманципације за оно доба нечувене: кћер доктора Рајса постала је певачица у позоришту у Грацу. Ту је било стилова и укуса. Јуден-сокак је сваки час служио у варошици као модел и аргумент. Деце подоста, и у сиромашнијим и у имућнијим кућама. Ко иоле може, гледа да му синови стигну у свет, у школу. или на неки практичан рад. У имућнијим кућама, за женску децу узимају се гувернанте. Послуга, добро плаћена, и у рангу грађана. Из сваке друге, треће куће чује се неки музички инструмент. Лети, Јуден-сокак опусти: лечења, путовања, забаве; а после, многа причања, и нове справе у кујни и модеран школски прибор за децу.

Многе куће имају бар по једног сина „етаблираног”, и бар по једну кћер удату у неком великом граду. Кад се, бива, одједаред сручи, у Јуден-сокак Беч, Праг, Цариград, Цирих, врви по целој варошици. Кћер адвоката Фрелиха, богато удата у Монте Карлу рекорд паланчице! увек изазове нешто нарочито. Дошла је једном у неком чипканом мантилу, и одмах су у варошици страдале најлепше завесе: бојене у црно и плаво, кројене — варошица је носила чипкане мантиле још и дубоко у јесен. А код Милана абаџије, на њеној лилипутанској једноспратници, појавило се нешто сасвим необично. Испод балкончића, на ушрафљеним клиновима, зна се то одувек, висе и клате се две кабанице, сметају улазу у дућан, али то баш и јесте реклама. Те јесени, на балкону, кришом од мајке, ћерка Миланова изводи балет према причању „срећне Малвине Фрелих”, и како она игра, тако се угибају старе даске на поду балкона, и тако се тресу и кабанице. Суботом, лети, зими, у Јуден-сокаку је дечје царство, дечји састанци и забаве. Један од два Јеврејина адвоката врло је учен човек, чита пророке на хебрејском језику, и грчке класике у оригиналу, и то је једина кућа где се понекад скупе Немци, Срби, Грци, и још понеки гост из белог света.

Насупрот, сасвим насупрот Јеврејима, који су потпуно код куће и живе нормално, чисти Грци су живели ненормално, чудно и чудачки. Мало њихово насеље налазило се у поменутој краткој и врло уској улици која је задржала своје класицизирано име, Римска улица. Чим се у то насеље уђе, упада у очи да никога нема на улици; и да улица, и кад се не би случајно завала Римска, нема ничега заједничкога с Грцима у њој осети се нешто туђе. Тај самоуверени трговачки свет живео је у грчу да не попусти асимилацији.

Био је то, у оно већ последње време, један сасвим извештачен чивот. Трговали су свеједнако са страшћу и волели новац, а живели истовремено у врсти метафизике умирања. Зато што су нестајали, једнако их је плашила надмоћ многобројнијих. Али они су хтели да буду и туђи и малобројни, да некако, баш тиме надпливавају, као зејтин воду, оне који хоће да их „прогутају". С таквим задатком, децу су своју сабијали у калупе, мазили их и кварили само да остану у калупима. Кућице намерно штуро намештене, да удобност не би укућане одомаћила. У том стилу су држали Грци и своје магазе и канцеларије: хладне, непријатне, неудобне, да се нико од њих не би ту добро осећао, и заборавио на особиту технику живота.

Осим језгра тих чистих Грка, било је у градићу и друкчијих Грка, који су се на разне начине „онечистили", како су говорили чисти. Сасвим сиромашни Грци, расути свугде по варошици, пробијали су се кроз живот прибијајући се домаћима, учили свакојаке занате, надничарили, женили се како су могли, говорили збрку од језика угађајући својим новим рођацима или патронима. Те Грке „чисти" нису више ни бројали међу своје, иако су водили бригу да помогну у изузетним и трагичним случајевима. Та сиротиња је живела, управо изумирала нестајући у туђој средини, избацујући тек понекад особит, оригиналан тип мушкога или женскога пола. За пакост, најлепши Грк живео је у том слоју. По варошици се говорило као о чуду о лепоти и љупкости тога младића, који је одједаред, просто по српски, отворио пекару, зарађивао доста добро, лепо се носио, говорио српски с неким специјалним грешкама које су њему добро стојале, које су и Срби усвајали од кокетерије, а Српкиње и неодољиво.

— Какав Грк! — плануо би неки чисти. — Мелез! Пајац од крпа с једне стране плав, а с друге жут. Какав је то Грк који се зове Цветан! Мајка Српкиња, а отац Грк који више није Грк... А да је Цветан леп, леп је! — попуштао је чисти. — А да је мио, мио је! И да је опасан, опасан је! Са другога краја вароши оду код њега по хлеб, одличан хлеб, и јесте одличан!

— Можда има и нешто друго — вели тихо један чаршиски Грк.

— Ванбрачна деца? то мислиш?

— Ти одмах у грчки специјалитет, иако младић, кажеш, није Грк... Не знам ништа о ванбрачном детету, али слутим ванбрачне жене, ванбрачне, рецимо, тастове, и можда временом и неку ванбрачну касу... и од свега тога, више у вашој Римској, него код нас, а, хоће л' тако бити?

Два Грка, чисти и нечисти, на исти начин развукоше усне: дошло им мило од мушке победе.

— Има и Цветан новаца, Грк је то ипак — поправља чисти, по нагону, финансиску страну. — Нека га, нека једнога дана састави две касе и прода ону пекарницу, или је просто затвори, није то грчка ствар. Нека је прода Србину, или оном Чеху који му је и

тако конкуренција, и који боље прави кифле. Да Цветан није тако леп, угушио би га онај чешки кифлар...

На сасвим супротном крају класâ стојало је неколико грчких, или још помало грчких породица, понајбогатијих и понајугледнијих, које су поградиле куће у главним улицама, куће простране, трајашне. То су били Грци који хоће живот под условима какви буду. Такви су били, рецимо, Зијамати, потпуно посрбљени, оба брата угледни функционери у месту, али и даље и трговци. Предак им је дошао у градић биће близу двеста година. Зијаматини су се тиме поносили, и у топле тренутке живота опет говорили да су Грци, и волели да чују да се каже како су они Грци.

Али то је бивало још само по сили неког естетицизма, уметнички додатак. Па, рецимо, Папастергије, који се одједном покајао, конвертирао у чисте, продао лепшу кућу на пијаци, купио малу у Римској улици и, за кога би се можда смело рећи, и задивљао отада у гркштини, и распрородио и своје последње семе, свога унука. У чаршијске Грке спадао је, наравно, и Морфидис. И најзад, најзанимљивији међу њима, необично богати и изузетно културни Георгије Спида. Грк до сржи костију — просто је Атена била из њега — а истовремено Европљанин. Светски човек, отмен човек, у лепом и паметном смислу речи. Штета што није имао мушко дете, наставак имена и лозе. У његову случају, неизбежност изумирања доскочила је на тај начин што му је дала само две кћери.

Грци из чаршије, строго узевши, изводили су једно вештачко или извештачено седење на две столице: говорили су српски радо, али увек рђаво; склапали су пријатељства са Србима, али трговачке послове нису с њима делили. Замфир је свима, чистима и нечистима, био непријатан случај. Помало су се и ороћавали са Србима, али пазили да то буде српска девојка, која улази у грчку породицу, прима грчко име, и одмараће се — увек им је гробље било на уму — под плочом с натписом грчким писменима. Све је то било и природно: у туђој маси, он је жив оригиналним својим животом макар у десет процената. Вредно је било посматрати Грке пред Ускрс, све Грке без разлике. Не питајући за трошак, украшавали су цркву и порту брдима цвећа и свећа и ћилимова. Христов гроб — раскош. Тамјан се једнако пали, сва порта мирише. На Велики петак, сви Грци стоје ван столова, и на истој страни цркве, компактна нација; сви истоветни по неком христовски тужном изразу у лику.

Гледају нетремице у оне парадно обучене асутриске војнике који чувају Христов гроб; привиђа им се нешто далеко, осећају да је љубав према далекој земљи предака најзагонетнија љубав, да је бол. У друге недељне или празничне дане, наравно, било је друкчије. Према Грцима из чаршије, они из Римске осећали су презир, али и љубомору, јер су ти из чаршије угледнији, разгранатије тргују, богатији су. Они из чаршије нису презирали, али су се гордили бољом културом, и зрелијим ставом према своме проблему пролажења. Међусобне односе, по свом правилу, ни у ком случају нису прекидали, посећивали су се, иако ретко; врло љубазно разговарали у порти или на гробљу. У цркви су имали столове на разним странама, и, ко зна, али је вероватно, они из Римске су се ваљда понекад усрдно молили Богу да овај или онај изрод из чаршије отсели, банкротира, или умре.

Тако су ваљда уклели, Бога умолили против породице Царанос, која је из чаршије градића прешла у Београд, постала Царановићи, била угледна, усрдно водила чисто српску политику, па одједаред, кад је дошао час пролазности, остала на свега једном члану, на једној неудатој Царановићевој. То је она госпођица Царановић, с црвенкастоцрном јаком косом над као камен хладним челом, што је просцу написала: „Ни за кога, па ни за вас се не могу удати, због поноса.” Умрла је у железничкој несрећи у Француској, а новац, колико га је још имала, оставила тестаментом баш

оном Грку, кога је волела, али одбила због поноса. Прва и последња милошта — новац. Мора се изумрети!

Ако се у Римској улици ушло у кућу конвертиранога чистога Грка Папастергија, имао се утисак да је кућа пуста. Не, није, него је мало људи у њој, нема деце. Ено стари Папастергије залива неко цвеће и разговара врло живахно с мачком. Нешто у чаршији, нешто у Римској, стари Папастергије, једно по једно, изгубио је жену, сина, снаху, и сада је живео с већ поматорим унуком.

Њих двојица, као два Диогена, само што је стари био весео Диоген, а млађи суморан Диоген; обојица измирени са судбином до равнодушности, само стари од оптимистичке, млади од песимистичке равнодушности. Знало се да стари има једно мало, кадифом постављено и по ивицама заливено сандуче с правом збирком разних дуката, из времена, сигурно, кад још ни он ни унук нису били Диогени. Дукати дебели, па танки, па још тањи, као млада брезова кожица бледозеленкастожути. Било је углављено, или бар од старца замишљено: чим стари умре, и хумка у грчкој парцели се слегне, и покрије каменом плочом с грчким натписом — унук да прода кућу, покућство да поклони Анки, гробаревој кћери, која је имала ванбрачног сина од некада млађега старог Диогена, а он, унук: кошуље, одело, саднуче и пасош, па у Грчку, на острво Саламис, „у стари мој завичај, где смо тукли персиску поморску силу" — одушевљавао се стари и искрено и извештачено, јер је био рођен у Солуну, и само настањен на Саламини испред Итаке, а данас-сутра биће сахрањен на Хуњадијеву брегу близу Београда. Живели су дед и унук, сада, до крајности једноставно. Стари је ишао на пазар, унук успремао оно мало куће, и кувао. Боца је било више у кући него лонаца. Волели су и они грчко вино с меденим срцем.

— Ми не штедимо; не, није то права реч — ми само знамо да човеку мало треба, и да нема смисла пунити кућу оним за шта човек не зна наште ће му.

Стари је личио мало на Кинеза: глава велика, косе мало, врат много танак, очи без трепавица, руке мале, ситне, једнако у покрету. Јесте, не зна човек наште ће му. КласичниДиоген наш бацио је и прост судић за воду, кад је видео да дете вешто и сл

Што је стари говорио у материалном, то је његов унук преносио у духовно. „Наште ће?" Млађи Папастергије патио је много од главобоље. Слепе очи просто су се утиснуле у главу од неког притиска, а крила на носу су му вечито подрхтавала. Он је у себи често говорио: Живот је закрчен конвенцијама, не треба имати много друштвених веза, не треба много ни трговати; све то трза човека, не да човеку заправо се одморити, заправо заборавити на све.

— А шта мислиш ако би се десило да ти и ја истога дана умремо, а остане сандучић с новцем — чији је тај новац? Сабијали смо у њега труд, рад, бриге, неке наде, и одједаред: новац тај нас не познаје, потпуно је независан од наших смрти. Злато, бесмртно, бездушно, без рођака, без обавеза. Ко сам му ја? ко си му ти? И ко смо и сами себи? неки Грци, неки људи, скупљали злато, чували га, а нису знали наште ће им.

— Знали су, знали! Сладак је живот од дуката, и знаш то и ти! Мука свакојака да дукат тражиш, мамиш, молиш, зовеш, насилујеш, а кад га већ имаш, онда још ваздан бриге да постане м ој, м ој! Удахњујем му нешто од живота, дајем му нешто од очију мојих, милујем га, разговарам с њим као с дететом, хоћу да погинем за њега, слатко да погинем, јер је м ој, м ој!... знаш то и ти!

— Не знам, иако сам много пута изгледао да знам... То је, видиш, оно ваше насиловање деце да уђу у калуп, буду стари, остану хладни, ничији. Новац м о ј, м ој, син и унук м ој, м ој! затворен и он у сандучић! Ја сам тако и постао одљуд, али сам постао одљуд и према новцу! Неразумљив је мени живот богатог Грка у Римској улици, одавно... Ја мрзим ту улицу!

А пре ње мрзим себе, што сам пустио да ми не дате живети, да ме навикнете на смрт. Црква, религија, гробље, то треба да спасе Грке! Баш који имају религију, треба да остану у својој земљи. Религија има велику снагу, али у туђини наопаку снагу. Овде, у Новом Саду, у Вршцу, нити се понемчујемо, нити помађарујемо, него се посрбљујемо, а нисмо Словени! Заједничка вера, литургија и гробље, то нас усисава! А да нас не би усисало, негуј веру, религију, гробље!... Луд, извештачен живот скроз! Једемо и пијемо извештачено, имамо ванбрачну децу извештачено, гомиламо новац извештачено ...

— Извештачено? — смеши се стари вештак. — Али извештачивати се може с много вештине! и са славом! Грци смо! Извештачене су многе од наших философија, али нико у свету не уме почети без њих. Извештачено смо, не знамо ни сами како, с малим лађицама тукли и давили велике персиске лађе. Извештачени животи су врло различити....

— ... мој, на пример, и толиких нас, сви без жене и деце, сви старци . . .

— ... јесу врло различити, не мари да ли су без деце или са децом, да ли су с религијом која мора у српску цркву... Та религија изигра консисторију у Карловцима, и ми идемо у прекрасну, за нас, колико нас је, и у велику свој у цркву...

— ... али цркву на гробљу!

— ... гробље и јесте религија и молитва, мој сине. Све цркве би морале стојати на гробљима, а не међу бакалницама и по пијацама. На целом Истоку су гробља једини паркови... Зар нису некада гробља била уз цркве... Дакле, у прекрасну с в о ј у цркву... Спида, чаршиски Грк, додуше, али Грк можда бољи него ми сви, знао тај Спида на какве се све начине може извештачено живети!

Превари ти он консисторију, и све овдашње попове, и све нас! „Молим, смем ли сазидати капелу над својом гробницом, то ваљда смем?" — „Молим, молим изволте, изволте господин Спида, сазидајте капелу што лепшу... и олтарчић да има — хе-хе! српски попови да служе, и пару узимају! — звоно лепо набавите, добар фонд за издржавање капелице осигурајте — биће само украс православном гробљу, и поклониће ону тамо дрвењару код католика." — А Спида мој, Спида ти гробницу као да је египатски краљ, мраморну, надземну, а над њом, хе-хе, не капелу, него цркву, краљевску цркву, басиликé, преко двадесет степени се човек пење изнад гробнице да у цркву уђе... Победа наша! слава наша!...

— ... слава наша, црква над гробницом!...

Док су дед и унук тако разговарали, пролазио је Римском улицом, и баш испред њихове куће, главом Георгије Спида, најбогатији, наотменији, најучењији Грк надалеко. Раније, он је у Римској улици свраћао само Харисијадесу и Харисијадеса ради, и његове младе жене ради. У себи ју је звао: „Мала девојчица с великим очима које Бога виде." Радо се сећао, и препричавао, једну сцену. Стара Гркиња нека, која је надничила код Харисијадесових, и Јелена Харисијадес бациле на ђубре биљку из лонца, јер су пронашле да је сасвим сува. Дошао Харисијадес, видео, и згрануо се: „Корен сасвим здрав, истерао би поново, упропастисте трогодишњу биљку!" А Јелена у

плач: „Јао, јао. Стефане, убисмо човека...” Па се Спида мудро одмакао од Јелене, и свраћао даље само старом Христодулу, суседу Харисијадесових, и тамо лепим грчким језиком поразговарао, и чуо ово-оно о комшијама.

— Срчем мало вина на дугачку трску! — шали се Спида пола шалом пола истином.

— Здрава ствар! — намигује стари.

Тога дана, Спида је само пролазио Римском, ишао у виноград начелнику града, у то време Србину, који је скупљао грађу за монографију о грчком насељу у градићу.

Спида је био човек педесетих година, и некако афричкога изгледа: црне масти, густе лако коврчаве и уз лобању приљубљене косе тамне као гавраново крило, тако да су се седа места просто блистала на глави. Ни висок, ни мали, крепак, здрав, ведар, у покретима и тоалети чист, укусан, умерен, отмен. Прадед његов живео је и умро у Атини, као човек осредњега стања. Дед и отац становали су већином у Цариграду, али су имали куће у још неким градовима Балкана. Георгије се родио у Атини, тамо учио француски лицеј, а на неколико места у Европи трговачке науке и права. Путовао је много, читао много. Настанио се био у Цариграду, тамо му се родиле и обе кћери, па онда, због неких банкарских послова свога оца — од кога је наследио врло велико имање — добро је било да он, наследник, нестане са оног хоризонта. Мудар Грк, за сваку сигурност, доселио се у место сасвим без хоризонта. Говорили су за њега Грци — добронамерно, чак и с поносом, јер су га сви ценили и са измиреношћу му завидели — говорили су да Спида ради свега двапут годишње, и да тако заради тачно колико му треба за трошак. Капитал не увећава, али и не крњи. Вози кроз живот као велики сигуран брод по мору. Доиста, Спида није имао ни магазу, ни канцеларију, ни агенте, ни писара. Кад се доселио у градић, живела му је још жена. Становао је близу две године дана у гостионици, док није подигао кућу. Где ће је подићи? Ни у Римској, ни на пијаци, него скоро при крају града, према реци и парку. Врло висок партер за оно доба, с врло високим оживалним прозорима.

Са улице, фасада не дуга, свега пет прозора; кућа се продужавала унутра, у башту. Обојена тамном масном бојом; иза прозора тешке и увек мирне завесе; ти прозори на улицу, бар видљиво, никада се нису отварали, нити је кад ко главу кроз њих поромолио. Наместио се Спида, ушао у кућу, почео да живи начином живота каквим у градићу нико није. Што не значи никакву упадљиву или шумну екстраваганцију него један особит, миран метод који једнако пази и предухитрава судбину, не да јој да запрепашћујуће, да препада. Такозваних случајности као да није било у његову животу, то јест, његов живот је био као и свачији, само што он није допуштао ни узбуну ни немир, ни нагло отварање и затварање врата, ни разговор задуван. „Ништа није ни случајност ни „страшно”, ако се човек не усплахирује” — говорио је Харисијадес, и сам миран и хладан, радо је то понављао, али увек додавао, са ироничним осмехом: „Да ми је да доживим кад ће се Спида усплахирити.” Био је Спида мајстор живота, и отмен човек у отменој кући. Мир, увек мир. Млађа кћи Марина имала је у Швајцарској неку врсту авантуре с пастором, који је долазио у завод као наставник етике; па затим врсту авантуре код куће, са доста лепим, вицкастим потпоручником Немцем из Беча. Све је то, као танка водица, без шума и трага некуда отекло. Марина је носила и даље „матроски костим” за девојчице, и добила Немицу гувернанту, образовану, строгу, али и са доста шарма. Опет мир, и добра воља међу људима. Кад је Спиди умрла жена — од тешке анемије просто ишчилела — велика улазна врата су остала закључана, опело отслужено у кући, сахрана извршена рано ујутро. Касније се на гробу појавио уметнички израђен споменик, донесен из Италије; тамносива вертикална плоча, у њој рељеф белога анђела који се благо смеши, и лети је до колена у дивном цвећу.

На хоризонталној мермерној плочи два врло мирна стиха из хора трагедије. Црнину својих кћери за мајком дириговао је Спида са укусом. Марина је спустила сукњу до земље; а глава, с црвенкастоплавом косом под великим црним шеширом — прави портре. Старија кћи, Софија бледа као мрамор, дивног раста и хода, носила је мали црни шешир, била скоро забрађена црним крепом.

Георгије Спида није ништа нарочито радио, али је увек био нечим заузет. На један уметнички начин је био заузет просто животом. Држао се своје сопствене девизе: „Најтеже је у животу живети" И објашњавао ту девизу: „Као што човек мора темељно умрети, тако има темељно и да живи. А то значи: да увек има неки задатак, неку дужност, неки „посао", како се то каже, за себе и за своје, или за друге људе, за живе или за мртве." Стари Папастергије је са одушевљењем говорио о Спиди: „Једини човек који зна нашта ће му оно што има и што зна". Спида је са својим кћерима радио више и боље него швајцарски заводи и гувернанте, нарочито са Софијом, која је, као и отац, и много путовала и много читала. На пут је ишла сама. Градић се дубоко загледао у ту појаву, говорио о њој и више но што треба, али Софија је, као и њен отац, распростирала мир око себе. Спида, кад нема Грка учитеља у школи, ишао је да га замени, подучавао децу. Читаве књиге је водио о својим сународницима у варошици: ко болује од нечега хроничног, коме стално треба и помоћ и савет, како би и болестан могао радити. Спида је зајмио књиге свима интелектуалцима у варошици, чак и гвардијану у клостеру. Гвардијану, који је волео птице, донео је једном с пута папагаја. Спида је помогао новцем Цветана да отвори радњу, и он га саветовао да то буде пекарница.

— Да сачуваш лепоту, то ти је најбоље занимање.

— Шта ће ми лепота кад сам сиромах.

— Чувај, чувај и поштуј лепоту, то ти је велики пријатељ и ортак у животу.

Живео је Спида, један од последњих Грка и с гробљем наравно. Бринуо о грчкој парцели усрдно, подигао алеју туја, старао се о цвећу. Шимшир је орезивао сам, на грчки начин, да расте повисоко као дрвце, на врху да има перјаницу. Пред Ускрс би сваке године дао поправљати камене украсе на гробовима Грка које је знао а који су и умрли и изумрли; и нарочито, где се игде могло, на гробовима знаних и незнаних, давао је свежим црнилом извлачити грчке натписе. Шета по гробљу, надгледа, чита опроштајне речи помрлих Грка, саставља их, чини му се да чита у камен исписану грчку књигу, бележи понешто за монографију начелника града. Па се тек пред неким натписом дубоко замисли, заборави на садашњост. Кроз неку, овде у варошици исписану реч великана Грка везује се са светом, са законима неумољиво јасним, са истинама које задиру у религију, философију, свакидашњи живот. На једној плочи, неки, ко зна откада мртав Грк, дао је исписати речи Хераклитове, ево сада бригом Спидином свеже извучене. „Смрт је све што видимо док смо будни; а што видимо кад спавамо, то је сан!" Ограде више нема на тој гробници, стоје само подупирачи... Спида се наслони на један од њих и прочита текст још једаред. „Дакле, између смрти и снова — живот... мало живота! Не, не! снови, живот и смрт, заједно, то је велики, моћан живот човеков." Па оде даље, седне на клупу крај женине гробнице, и загледа се како је све лепо, чисто, неговано. Ограда јака, подупирачи камени... и мир, мир. Гробови су као комадићи цркве: не врше се никакве човечије нужде... и годишња времена су ту само украс и поезија...

Ту, тако седећи, пожелео је једаред Спида да подигне капелу над својим гробом. Пожелео не онако како је тумачио Папастергије, пожелео метафизички. Па онда пришао и објективности. Зидање је почело с гробницом, која је већ испала мала

капела; а затим се наднела архитектонски врло складна, солидна, отмена, и тамо на гробљу, заиста некако велика црква. Зидајући ту цркву, Спида се навикао да иде на гробље сваки дан, послоч и по дужности; а кад је све довршено, и црква освећена, наставио је да иде на гробље често, по симпатији. Али, здрав као што је био, с вештином да живи телом; главом и душом, чим сиђе с гробља, опет је радостан човек. Преобуче се, и с ћерком Софијом иде у шетњу, далеко изван града. Носе доглед, посматрају, разговарају, заћуте. Софија, својим складним, лаким ходом води, отац за њом скакуће преко рупа и шљунковитих наноса дуж реке.

„Да уђем у своју гробницу" — рекне тек у себи Спида. Навикао се да улази у њу. Висока, надземна, с нормалним вратима, гробница га често дочекује отворена. „Сунча ми се гробница, још је празна... али како стоји на површини земље, сунце ће можда понекад завирити у њу и кад ја будем мртав у њој... Да ли ја то отимам од смрти нешто?... Само узимам још нешто од живота: сан један, леп сан о гробљу и о онима који су мртви... Мртви? мртав је човек само кратко време, док лежи, видљив, међу живима. После, није више мртав него је нестао... Волим цркву на гробљу... и лепе свечаности око оних који су нестали..." У тестаменту је Спида назначио да жену пренесу из садашње њене гробнице у гробницу под кровом, кад њега буду сахрањивали.

„Прво да унесу мене, па њу до мене. Тако стоји у тестаменту за сада, а ко зна шта ће се још морати додати, ко ће све затим бити унесен у гробницу. Неки Спида из Цариграда, који ће доћи у моју кућу? Или зетови, људи сасвим других имена? Можда Србин? А куда с њим ако буде Немац?... То је са женском децом: само јалова стара девојка још мало подржи име... Знам извесно: Софија се неће никада удати... остаће Спида... Али, знам и то, кад се нађе сама у свету, још ће више лутати по путовањима и Бог зна где ће кости оставити... Не, не, долазиће она кући, долазиће тачно у тестаментом одређени дан за велико опело... опет у дубокој црнини, онако лепа и ретка... Усталасаће се онда, једаред годишње, свет у варошици... У пролеће, на Ђурђев дан, сунце, зеленило... Уочи тог дана велико бденије, пуно свештеника и народа у „Спидиној капели"... А ја и жена испод цркве одмарамо се, одмарамо... слава Богу што смо живели!... Па ће и то проћи, и друго доћи. Нема више ни Софије, нема ниједног Грка... Треба у правила о фонду унети: Кад црква постане српска, онда, у велики пост, једаред годишње, парастос свима Грцима који су овде живели, лепо живели, живот је леп! били имућни, помрли, изумрли... слава Богу што су доживели!... А ако после и Срба више не буде... Не, не, слава Богу што ће их бити...

Силази Георгије Спида с гробља уском уличицом, свет га учтиво поздравља; гледају, као увек, носи гранчицу бршљана са женина гроба. Лако корача, смеши се, љубазно отпоздравља, пријатељски пита људе и децу: како су, деци поклања нешто шарено што вади из џепова — сиромашне мајке су децу тешиле да има то и то у чика Спидином џепу, — скине елегантно шешир свима пре него што ће скренути за угао... „Леп је живот, слава Богу што живимо!" и Георгије Спида све отскаче у ходу, осећа се безмало бесмртан.

Онога дана, кад је ишао у виноград и пролазио Римском улицом, одједаред је укочио корак испред куће Харисијадесове: нешто га је гонило да уђе. Пружи руку да ухвати кваку на улазним вратим, па се откиде, опружи корак, прође кућу, и тек онда стаде да размисли. Док је он размишљао, Харисијадес се у сну растајао од душе. Кад је Спида стигао у виноград, Харисијадес је био мртав. У винограду још, чуо је Спида да звона гласе мртваца, мушко лице. Кад је сишао у варошицу, сазнао је да више нема онога коме је тако јако пожелео да уђе у кућу на последње виђење.

Харисијадес је сахрањен, по грчки, с великом помпом. Грци сви у црним оделима, с великим свећама у рукама, бледи. Остала жена без деце, кућа угашена. Тестамент Харисијадесов је био дирљиво састављен. Све што је имао, оставља жени, пошто испуни неке мање његове жеље. Нека га се сећа, али, млада, нека се уда, „изађе из штурог живота који је племенито носила". Завршава се тестамент реченицом: „Ако сам у нечему остао до краја живота савестан и прав, нека Бог даде радост мојој жени."

Седам месеци после Харисијадесове смрти родила је Јелена Харисијадес сина, малога Грка. И Римска улица, и грчка чаршија, и Јуден-сокак, као по договору не поставише ниједно питање. Само су се фратри у клостеру урнебесно смејали, и мешали много латинских речи у разговор о догађају у њихову суседству.

Јелена Харисијадес се затворила у своју кућицу са сином и са старом Гркињом — оном с којом је убила човека — и близу годину дана остала тако, а пријатељима поручила да жели да се ни за часак не удаљује од своје неочекиване среће, сем кад иде у цркву, где ће се нада се, виђати и са својим старим знанцима. Из цркве, иако јој је била сасвим близу, кући жури полутрчећи. Стара Гркиња је причала да код куће гуче, вришти, плаче од среће и радости. „И сваки дан је све лепша" — довршавала би Гркиња — „видите ваљда и сами."

Мали Грк је био сушта мајка, ретко лепо дете с невиђено крупним очима, и, већ после пола године, с јасним јаким грчким носем.

Кад је мали напунио годину Јелена је отворила врата своје куће, приредила част, обукла се скоро раскошно. Помињала је мужа, сећала се његових племенитих речи у тестаменту: нека Бог даде радост мојој жени.

Убрзо се десиле још и ове ствари. Морфидис, продајом-заменом, узео је Јеленину кућу у Римској, а њој дао једну од својих доста већу и много лепшу у Господарској улици, куда се Јелена одмах и преселила. Спида је почео посећивати удовицу свога старога и цењенога пријатеља. Једнога дана се пријавио у посету млади Лука Млинарић, послат је од начелника града ради неких података о Грцима у Сремским Карловцима. Млади Замфир, после врло профитног обрачуна, напустио је ортаклук с Матићем, преселио се у Господску, почео самосталан рад, обновио старо познанство из Сремских Карловаца. Цветан се преселио у Београд, отворио тамо фину пекарницу, али задржао и ону у градићу, и долазио сваке суботе да прими пазар, и да узме листу потребних ствари од Јелене, ствари које се могу добити само у Београду, или их може набавити само Цветан.

Тако је почела отмица о лепу Јелену.